PIR
٦٧٦٢
/م٢
١٣٤٠

قانع، غلام‌علی شیربن عزت‌الله، ۱۱۴۰-۱۲۰۳ق.
مثنویات و قصاید/ میرعلی شیرقانع تتوی، بمقدمه حسام‌الدین راشدی.ـــ کراچی؛ حیدرآباد: سندی ادبی بورد
۱۹۶۱=۱۳۴۰.
۴، ۴۰، ۲۳۶ص.: نمودار.
مقدمه به اردو.

۱. شعرفارسی - قرن۱۲ق. الف. راشدی، حسام‌الدین مقدمه‌نویس. ب. عنوان.

PIR

۶۰
۲۶-۹

PIR
۶۷۶۲
/۲م۲
۱۳۴۰

قانع، غلامعلی شیربن عزت الله، ۱۱۴۰-۱۲۰۳ق.
مثنویات و قصاید/ میرعلی شیرقانع تتوی، بمقدمه حسام الدین راشدی.— کراچی؛ حیدرآباد: سندی ادبی بورد ۱۹۶۱=۱۳۴۰.
۴، ۴۰، ۲۳۶ص.: نمودار.
مقدمه به اردو.

۱. شعرفارسی – قرن۱۲ق. الف. راشدی، حسام الدین مقدمه نویس. ب. عنوان.

PIR

مثنويات و قصايد

قانع تتوی

١٠٨٥١

مثنويات و قصايد

مير علي شير قانع ٺٽوي

المتوفي سنه ١٢٠٣ھ

بمقدمه

سيد حسام الدين راشدي

سنڌي ادبي بورڊ
ڪراچي —— حيدرآباد،
سکر سنڌ.

چاپو پهريون   ١٩٦١ع   ڪاپيون ١٠٠٠

(هن ڪتاب جي اشاعت جا سڀ حق ۽ واسطا
سنڌي ادبي بورڊ وٽ محفوظ آهن).

قيمت: ٥-٠-٠ روپيا

Dust Cover and the Text of the Book (pp. 1-236) printed by Ahmed A. Jivaji at Aage Kadam Printery, South Napier Road, Karachi. Rest of the pages of the book, comprising Introduction and Nasabnama ... etc; printed at the New Sind Printing Press, Victoria Road, Karachi.

Published by
Shah Mohammad Shah A. Syed.
M.A. B.T.
Secretary,
THE SINDHI ADABI BOARD.
Sind Assembly Building,
Bunder Road, Karachi.

فهرست

مثنویات :

قصاید :

مثنویات و قصاید

قانع تتوي

یاد آوریٔ ناشر

این کتاب در سلسلهٔ نشرات انجمن سندهی ادبی، تحت برنامهٔ "وسائل تکامل تاریخ و ادبیات ملّی" ترتیب وطبع گردید، بر خوانندگان محترم پوشیده نیست، بسا آثار گرانبهایٔ عربی و فارسی از طرف محققین بزرگ سندهی، در زمینه تاریخ و سیر و حدیث و تصوف و ادب و شاعری نوشته شده، و تا کنون برخی ازآن بصورت مخطوطات در زوایای کتب خانهای شخصی بطاق نسیان افتاده اند.

این انجمن میخواهد که چنین آثار گزیده را از گوشه تاریکی و گمنامی بر آورد، و بنظر ارباب ذوق و دانش برساند، و در مدت هشت سالیکه این برنامه از ۱۹۵٦م تا ۱۹٦۳م دوام میکند، در نظر داریم که ۴۰ کتاب عربی و ۳۰ کتاب تاریخی فارسی و ۷۵ کتاب شعر و ادب فارسی و ۷ کتاب اردو و ٦ کتاب انگلیسی را طبع و نشر نمائیم.

کتابیکه اکنون بخوانندگان گرامی تقدیم می شود، از سلسله نشرات فارسی کتاب دوازدهم است و از جملهٔ آثاریکه تاکنون بطبع و نشرآن موفق آمده‌ایم، نوزدهم کتاب شمرده می‌شود که اینکه از نظر خوانندهٔ عزیز میگذرد.

اظهارِ تشکر

انجمن سندهی ادبی از مساعدتِ مالیٔ وزارتِ معارفِ حکومت پاکستان که از رویٔ کمال معارف خواهی در راه طبع و نشر سلسلهٔ مطبوعاتِ این انجمن فرموده است، خیلی متشکر بوده و این اقدامِ نیکو را بنظر تقدیر و استحسان می نگرد.

تعارف

مير علي شير قانع ٺٽويءَ (١١٤٠-١٢٠٣هه) جي منظوم ذخيري منجهان، جيڪي تصنيفون، ايائي صدين جي گردابن ۽ گردشن کان پاڻ بچائي، جهالت بي علميءَ ۽ ڪور ذوقيءَ جي جهلن ۽ جهولن، طوفانن ۽ ترڪتازن کان پار پئجي، صحيح سالم ۽ امانت باسلامت اسان وٽ پهتيون، سي آهن:

(١) مثنوی قضا و قدر (١١٦٧هه)
(٢) مثنوی قصاب نامه
(٣) مثنوی محبت نامه
(٤) مثنوي مختار نامه (١١٩٤هه)
(٥) مثنوی ختم السلوڪ (١١٩٩هه)
(٦) ڪجهه نعتون، منقبت، ترجيع بند، مسدس ۽ قصائد، جيڪي "مڪلي نامه" واري بياض ۾ محفوظ رهجي ويا آهن.
(٧) انهن کانسواءِ، سندس آهي منتشر اشعار ۽ غزل ڪجهه تاريخون ۽ رباعيون، جيڪي سندس نثري تصنيفن يا بياضن ۾ موجود آهن.

انهيءَ منظوم ذخيري مان، مختار نامو رزميه نظم آهي، ۽ ختم السلوڪ تصوف تي هڪ جامع مثنوي آهي. اهي ٻئي مستقل

ڪتاب آهن، جنڪي شايع ڪرڻ جو ارادو آهي. اهڙيءَ طرح مير قانع مرحوم جي منتشر شعرن، غزلن، رباعن، يا تاريخي قطعات جو جيڪو غير مسلسل ۽ پکڙيل اثاثو آهي، انکي پڻ خدا توفيق ڏني ته، سندس سپني ڪتابن مان چونڊي ۽ ترتيب ڏئي ڇاپيو ويندو. سر دست اسان مير قانع جون ٽي مختصر مثنويون ۽ ستاويهه قصيدا، جيڪي سپيئي "مڪلي نامه" واري بياض مان ڪڍيا ويا آهن، ايندڙ صفحن ۾ ڇاپي رهيا آهيون، جن جي ڪيفيت هيٺين ريت آهي.

(١) مثنوي قضا و قدر

اها مثنوي ١١٦٧هه ۾ تصنيف ڪئي وئي، جيڪو سال مثنويءَ جي تاريخي نالي "گل از بهار قضا" مان برآمد ٿئي ٿو. مير صاحب اها مثنوي محمد قلي سليم تهرانيءَ جي ساڳي نالي واريءَ مثنويءَ جي تتبع ۾، آقا رضا نکهت شيرازيءَ جي چوڻ تي تصنيف ڪئي، جيڪو صاحب ١١٦٦هه ۾ شيراز کان نڪي آيو ۽ اتهن محمد آباد (١) پهچي، هموطنيءَ سبب

(١) اهو شهر ميان نور محمد آباد ڪيو. پاڻ دفن به اتي ٿيو. هن وقت تعلقه موري (ضلع نواب شاهه) ۾ شهر جا ڦٽل آثار موجود آهن. ميان مرحوم جو مقبرو ۽ هڪ مسجد اڃا تائين صحيح سلامت آهن. اهو شهر ١١٦٧هه کان پوءِ به ڪيترا ورهه آباد هو. شهر ڦٽڻ تڏهن شروع ٿيو جڏهن ميان مراد ياب ١١٦٧هه ۾ پڳپ ٻڌڻ بعد نصرپور جي ڀاهران اڇي "مراد آباد" آباد ڪيو ۽ انجي پاڃي وڃڻ بعد سڪرنڊ پرڳڻي جي اوڀارين حصي ۾ "احمد آباد" نالي پيو شهر ٻڌائين. جنهن بعد ڪلهوڙا هڪ ٻئي پٺيان ويا نوان شهر آباد ڪندا، ۽ احمد آباد جي وسندي وئي ڦٽندي.

مولوي، محمد جعفر شيرازيءَ (١) وٽ اچي مهمان ٿيو، جتي ڪجهه ڏينهن رهي پوءِ هندوستان هليو ويو.

جيسين اهو شاعر محمد آباد ۾ هيو، تيسين مير قانع سان سنگت ۽ صحبت ۾ رهيو. شعر و سخن جون مجلسون ۽ محفلون ٿينديون رهيون. قانع، سندس غزلن جي تتبع تي هڪ ٻه غزل چيا، ۽ نکهت جي ئي تحريڪ تي، ڪائنس هڪ قصو ٻڌي، انکي "قضا و قدر" جي نالي سان منظوم ڪيائين. نکهت پاڻ به ساڳي ئي نالي سان هڪ مثنوي تيار ڪئي هئي، جنهنجو نقل، هن قانع کي ڏنو هيو، جيڪو پوءِ وٽانس گم ٿي ويو. (٢) مير قانع مثنويءَ جي مختصر نثري تعارف ۾ لکي ٿو ته :-

'پوشيده نماند که هر گاه محمد قلي سليم درين وادی، گوئی سبقت از همگنان ربوده — شهءِ هنرور است، آن کهِ در پيش سخنش زبان آورشود ؟— معهذا چون هر کس را سريست در کشيدن ما حضری معذور'.

در حقيقت "قضا و قدر" جي ڪيل کي فقط محمد قلي سليم يا نکهت شيرازيءَ مثنوين ۾ قلمبند ڪونه ڪيو آهي، بلڪ انهيءَ ئي نالي سان ساڳي عنوان تي ڪيترن ٻين شاعرن پڻ طبع آزمائي ڪئي آهي، جنجي فهرست، تاريخي تسلسل سان هن ريت آهي:

(١) ڏسو مقالات الشعراء ص ٨١٩ -

(٢) مقالات ٨١٩ -

(١) مثنوی قضا و قدر: از نورالله ضیا اصفهانی بزمان شاه عباس اول (٩٠٦-٩٣٠ھ)

شنیدم روزی از بیخور و خوابی (١)

(٢) مثنوی قضا و قدر: محمد قلی سلیم طهرانی (م سنه ١٠٥٧ھ)

شنیدم روزی از خوننابه نوشی
چو گل، از پارهٔ تن خرقه پوشي (٢)

(٣) مثنوی قضا و قدر: طالب آملی (م سنه ١٠٣٥ھ)

شنیدم روزی از طرز آشنائی
عروس نکته را برقعه کشائی (٣)

(٤) مثنوي قضا و قدر: حکیم رکنا کاشی (م سنه ١٠٦٦ھ)

شنیدم روزی از پاکیزه رائی
سرائی عاریت را کد خدائی (٤)

---

(١) شاعر، شاهہ عباس جي دفتر ديوانيءَ ۾ ملازم ۽ اصفهان جي قصبي ڪفران جو رهاڪو هيو. مثنوي برٽش ميوزم جيمجموعہ ٣٧٦ ۾ موجود آهي (ريو سپليمنٽ).

(٢) شاهہ جهان جي دور ۾، هندوستان اچي، اسلام خان وٽ ملازم ٿيو، ڪشمير ۾ فوت ٿيو ۽ تخت سليمان واري پهاڙ جي دامن ۾ دفن ڪيو ويو. ابو طالب ڪليم پڻ سندس پهلوءَ ۾ دفنايو ويو، بانڪيپور، انڊيا آفيس ۽ برٽش ميوزم ۾ مثنويءَ جا متعدد نسخه موجود ڏهہ ورق ڪن مثنوي ٿيندي.

(٣) ريو سپليمنٽ مجموعہ ٣٧٦ -

(٤) بانڪيپور ۾ خلاصة الڪلام (نمبر ٧٠٥-٣٢٠) منجهہ مثنويءَ جا ٥٥ شعر موجود آهن. شاعر، شاهہ عباس جي دربار ۾ هيو، ڪنهن (ڏسو صفحو ٥)

(٥) مثنوي قضا و قدر: مير يحيیٰ كاشانی (م سنه ١٠٧٤ھ)

بغفلت ای که رفته روزگارت (١)

(٦) مثنوی قضا و قدر: محمد علي تسليم (قبل ١٠٧٧ھ)

شنیدم روزی از خون نابه نوشي (٢)

(آندل صفحي ٥ تان)

سبب تي ناراض ٿي هيٺيون شعر چيئي، نہ ڇڙو دربار کي ڇڏي بلڪ وطن کي بہ سلام چيئي، هندستان اچي ١٠١١ھ ۾ اڪبر وٽ ملازم ٿيو. شاهہ جهان جي زماني ۾ رٽائر ڪري حج تي ويو، جتان موٽي پنهنجي اباڻي شهر ڪاشان ۾ آيو ۽ (١٠٦٦ھ) ۾ فوت ٿيو (طاهر — سرخوش). وفات جي تاريخ تي تذڪره نگارن ۾ اختلاف آهي (بانڪيپورج ٣ ص- ١٠٧) مثنوي برٽش ميوزم ۾ آهي (ريو- مجموعو ٣٧٦ سپليمنٽ).

(١) ڪاشان جو رهاڪو ۽ شاهہ جهان جو ملازم هيو. سندس نالي تي "مثنوي شاهنامہ" لکيائين، دارا شڪوه جي تعريف ۾ قصيدا چيائين.
(تاريخ ادبيات ايٿي ترجمہ دڪتر شفق ص- ١٩٦)

(٢) مثنويءَ جو پهريون بيت ساڳيو محمد قلي سليم واروآهي. ممڪن آهي تہ ڇاپي جي غلطي هجي، يا واقعي انهيءَ نالي سان ڪو ٻيو شاعر هيو، جنهن نالي جي هم آهنگيءَ سبب مثنويءَ جو تتبع ڪيو. اهو نالو ريوءَ پنهنجي سپليمنٽ ۾ (نمبر ٣١٩-٢٩٧٥ OR) لکيو آهي. برٽش ميوزم جي جنهن مجموعہ ۾ اها مثنوي موجود آهي، ان تي محرم ١٠٧٧ھ کان محرم ١٠٨٨ھ تائين جون تاريخون لڳل آهن، جنهنجو مطلب تہ اها مثنوی ١٠٧٧ھ کان اڳ جي تصنيف آهي.

(٧) مثنوی قضا و قدر: مصنف نا معلوم (قبل ١٠٧٧ ه)

شنيدم روزی از رعنا جوانی (١)

(٨) مثنوی قضا و قدر: تمکين (بعد از سليم)

شنيدم روزی از دانش پژوهی
ز امواجِ سخن زره شکوهی (٢)

(٩) مثنوی قضا و قدر: سليم عطار يزدی (قبل ١٠٧٧ ه)

چمن پيرای گلزارِ حکايت (٣)

(١٠) مثنوی قضا و قدر: امير بيگ واله (٤)

(١١) مثنوي قضا و قدر: عابد (قبل از ١١٢١ ه)

حکيمی از خرد مندانِ حاذق
صحيح القول همچون صبحِ صادق (٥)

---

(١) اها مثنوي ٻه ٽين مجموعه ۾ شامل آهي، مصنف جو نالو معلوم نه آهي.

(٢) هيءَ مثنوي بنگال ايشياٽڪ سوسائٽيءَ ۾ موجود آهي.

(٣) ريو سپليمينٽ مجموعو ٣٧٦.

(٤) تاريخ ادبيات فارسي ايٿي ترجمه دڪتر شفق.

(٥) هي مثنوي بانڪيپور ۾، ديوان اثر (شفيعا شيرازي متوفي سنه ١١٢١ ه) جي آخر ۾ (ورق ١٥٨ تا ١٦٣) شامل آهي. نسخي جو نمبر ١٩١٥ آهي.

(١٢) مثنوی قضا و قدر: ملا سعيد اشرف (سنه ١١٢٦ ه)

شنيدم روزی از روشن روانی
چو گل نازک خيالی خرده خوابی (١)

(١٣) مثنوي قضا و قدر: محمد افضل سرخوش (م سنه ١١٢٧ ه) (٢)

(١٤) مثنوی قضا و قدر: مير سيد محمد جعفر روحی (م سنه ١١٥٤ ه)

شنيدم روزی از آتش فروشی
چو شمع از اشک حيران خرقه پوشی (٣)

---

(١) ملا محمد سعيد اشرف ولد محمد صالح مازندراني، عالمگير جي زماني ۾ هندوستان آيو. زيب النسا بيگم وٽ ملازم ٿيو. شهزاديءَ جي شعر جي اصلاح ڪندو هيو. (مخزن الغرائب بانڪيپور مڪتوبه ١١٢٥). هن اها مثنوي محمد قلي سليم جي جواب ۾ لکي، حج تي ويندي مونگير (بهار) ۾، فرخ سير جي دور (١١٣١-٢٤ ه) ۾ فوت ٿيو.
(خلاصة الڪلام بانڪيپور نمبر ٤٠٧) مثنويءَ ۾ جمله ٤٠٤ شعر آهن، جن مان ٢٤٦ خلاصة الڪلام (بانڪيپور) ۾ موجود آهن. سموري مثنوي پڻ بانڪيپور (ڪليات اشرف نمبر ٣٦٨ — ورق ٨١ تا ١٠١) ۾ موجود آهي.

(٢) هنجو ذڪر بانڪيپور جي فهرست ۾ ڪلمات الشعرا نمبر ٦٨٨ جي تحت موجود آهي، ليڪن خود ڪلمات الشعرا جي ٻنهي ڇاپن (لاهور ۽ مدراس) جي مقدمه يا متن ۾ انجو نالو ڪونه آيو آهي.

(٣) هيءَ مثنوي بنگال ايشاٽڪ سوسائٽيءَ ۾ موجود آهي، شاعر پاڻ رنيرپور جو رهاڪو هيو.

(١٥) مثنوی قضا و قدر: میرزا علی نقی خان نقی

شایسة ثنا ست زان یگانه
دارد همه چیز در خزانه (١)

(١٦) مثنويِ قضا و قدر: نکهت شیرازی (قبل سنه ١١٦٧ هه)

(١٧) مثنوی قضا و قدر: علی شیر قانع (م سنه ١٣٠٣ هه)

شنیدم روزی از آزاد مردی
بپای بیخودی صحرا نوردی

(١٨) مثنويِ قضا وقدر: میر علی رضا تجلی (سنه ١٢٨٣ هه) (٢)

مٿي ذڪر ڪيل منظوم قصن کان سواءِ، ساڳي "قضا و قدر" جي نالي سان، هڪ نثري قصو پڻ فارسي زبان ۾ موجود آهي، جنهنکي عربيءَ جي نثري قصي تان ابوالقاسم نالي هڪ شخص ترجمو ڪيو هيو (٣). بهرحال مٿين فهرست منجهان معلوم ٿيندو ته، انهيءَ عنوان سان مثنويءَ لکڻ جي ابتدا شاهه اسماعيل صفويءَ جي دور ۾ ٿي، ۽ اوليت جو اعزاز، اگرچه نورالله ضيا کي آهي،

(١) ولد محمد قاسم خان بن فضيلت خان لاهوري، عظيم آباد ۾ ڄائو هيو، شيخ علي حزين سندس استادن مان هڪ هو. سندس والد محمد قاسم خان ظرافت سنه ١١٧٩/١٧٦٥ ۾ فوت ٿيو. هيءَ مثنوي نقيءَ جي مجموعه ڪلام (نمبر ١٩٣٦) بانڪيپور ۾ ورق ١٠ب کان ١٣ب تائين موجود آهي.

(٢) هيءَ مثنوي گلزار هند پريس ۾ سال ١٢٨٣هه ۾ ڇپي-
ريو نمبر Add 5622

(٣) بانڪيپور نمبر ١٠٩٨ — ورق ١٧١ تا ٣٨١-

ليڪن غير معمولي شهرت سليم طهرانيءَ جي مثنويءَ کي نصيب ٿي، ۽ شاعرن زياده تر انجي مثنويءَ تي پنهنجون مثنويون چيون.

مير قانع پنهنجي مثنويءَ ۾، "قضا ۽ قدر" جي ڪيل ڏيکارڻ لاءِ، جيڪو قصو نکهت شيرازيءَ کان ٻڌي منظوم ڪيو آهي، سو هڪ انهيءَ شخص جي زبانيءَ بيان ٿيل آهي، جيڪو دنيا کان منهن موڙي گوشه نشين ٿي چڪو هيو. اهو پنهنجي جوان ڏينهن جي ڳالهه ڪندي چوڻو ته: هڪ دفعي ڪيس سير و سفر جو اچي خيال جاڳيو. مختلف ملڪن ڏانهن وڃڻ جون رٿائون ٿي ڪيائين، جو اوچتو ڪيس غيبي آواز آيو ته: مصر روانو ٿيءُ ۽ اوڏانهن ويندي تقدير الاهي جو وڃي تماشو ڏس. انهيءَ اشاري تي ٻيڙو ڪري اٿي هليو. سفر هلندي، هڪ ڏينهن اچانڪ اچي سمنڊ ۾ طوفان لٿو. سامونڊي ڇوليون، بلا ن وانگر منهن ڦاڙي، ٻيڙي ٻوڙڻ لاءِ اوٿر ڪري آيون ٿي، مسافرن سميت سڄو ٻيڙو ڊانوان ڊول ٿيڻ لڳو، ۽ جان جي امان جو ڪنهن کي ٻه اعتبار ڪونه هيو. آخر ڪجهه عرصي بعد طوفان ڍرو ٿيو، لهريون مستي ڇڏي سامت ۾ آيون، ڇولن وچين پاڻ ڇڏيو، ۽ ٻيڙو ٻيهر سمنڊ جي سيني تي ساهي پٽي ترڻ لڳو. ان وقت ڏٺو ويو ته هڪ "پاڪ رو ۽ پاڪ باطن" نوجوان، غائب هيو، ملاح ٽپا ڏيئي لهي پيا. گهڙيءَ ساعت جي ڳولا بعد سمنڊ جي سير مان هڪ نيم جان نوجوان کي ڪڍي اچي ٻيڙي تي پهچايائون. ليڪن سيني ڏٺو ته اهو سندن ساٿي ۽ سنگتي ڪونه هيو، بلڪ هڪ ٻيو اجنبي جوان هو، جنهن هوش ۾ اچڻ ۽ حواس درست ٿيڻ بعد ٻڌايو ته: پاڻ حلب شهر جو مالدار جوان آهي، ۽ سندس پيءُ اتان جو وڏو آئينه ساز آهي. گهر ۾ ڪا ڪمي ڪانه هيس، ليڪن سياحت جي شوق هندوستان ڏسڻ لاءِ ڪيس آٿي هن سامونڊي اوڙاه ۾ اڇلايو، جتان تقدير

الهيءَ سان بچي اچي وڃڻ پهتو آهي.

سفر وري شروع ٿيو. هڪ ڏينهن پيڙيءَ ۾ پيل زنجير جيڪو ڏوهين جي پيرن ۾ پوندو آهي، سو انهيءَ نوجوان ڪٽي پنهنجي پير ۾ وڌو. زنجير کي وري ڪولڻ لاءِ، ڪنهن وٽ ڪنجي ڪانه هئي. نيٺ نزديڪ هڪ بندرگاه تي پهچي، لوهار جي ذريعي ڪلف ڪولرائڻ جي ڪوشش ڪئي وئي، ليڪن زنجير ڏسي لوهار کولڻ کان نابري واري. چئي: شاهي حڪم ڪانسواءِ کولي ڪونه سگهبو، چاڪاڻ ته اهو زنجير، غلامن، پڳل ڏوهارين، ۽ قاتلن جي پيرن ۾ پوندو آهي!. لوهار قاعدي مطابق بادشاه جي حضور ۾ اطلاع ڪيو، جهنتي نوجوان کي حاضر ڪيو ويو. سيني سنگتن گڏجي سندس سرگذشت شاهي دربار ۾ گوش گذار ڪئي. بادشاه کي رحم آيو ۽ سندس رهائيءَ جو حڪم ڏنو ويو. ليڪن "قضا و قدر" جو لکيو ڪٿي ٿو ٽري. عين ان وقت، هجوم مان هڪ ماڻهو دانهن ڪري پاهر نڪري آيو، چئي: ترسو! هيءُ خوني آهي. الله پاڪ هنکي پاڻيءَ مان ڪڍي سزا لاءِ زنجير جي ذريعي هتي پهچايو آهي. هيءُ منهنجي پيءُ جو قاتل آهي، جيڪو وڏي مرتبي وارو وڻجارو هيو. حلب جي شهر ۾ ڪنهن ڳالهه تان تڪرجي، هن جوان ڪيس قتل ڪري ڇڏيو، ۽ قصاص جي خوف کان اڄ تائين فراري رهيو. معاملو نئين سر هليو، گواه پيش ٿيا، نوجوان خوني ثابت ٿيو، ۽ آخر سندس قتل جو حڪم صادر ڪيو ويو.

مير قانع، انهيءَ واقعي کي، سواءِ ڪنهن تڪلف ۽ حاشيه آرائيءَ، يا شاعرانه مبالغي ۽ خيالي بلند پروازيءَ جي، بلڪل سادي نموني نظم ڪيو آهي. "قضا و قدر" جي مسئلي

خواه ڪيڏو ۽ ڪيل تي، شاعر پنهنجي طرفان ڪابه راءِ زني ڪانه ڪئي آهي ۽ نه وري قصي ۾ ڪو دستوري مرچ مسالو ٿي شامل ڪيو اٿائين.

(٣) مثنوي قصاب نامه

هن مجموعيءَ ۾ مير قانع جي ٻي مختصر مثنوي، مٿين نالي سان شامل ڪئي وئي آهي، جيڪا هُن ٺٽي جي هڪ قصائي نوجوان جي اوچتي موت کان متاثر ٿي تصنيف ڪئي آهي. جيڪو شاديءَ ڪانپوءِ ٻئي صبح تي، اوچتو اهڙيءَ حالت ۾ گذاري ويو، جو گهوٽ ۽ ڪنوار جي وصل جي نوبت به اڃان ڪانه آئي هئي. نوجوان نهايت حسين ۽ جميل هيو، مير مرحوم لکي ٿو ته:

جوانِ پر وجيهه از قوم قصاب
خرد يغما برِ هر شيخ و هر شاب
به گيسو تابِ جانِ درد مندان
به ابرو رشته زن بر غم پسندان
بچشمانِ سيه غارتگرِ هوش
خيالش وا کند بر عاشق، آغوش
غزالی مست صحرائي جوانی
به بيمثلی مثل دانی نه دانی

اهو خوبصورت نوجوان، ابي چند جي شهر، حضرت ننگر ٺٽي جو هيو. يعني اهو شهر! جنهن ۾ سرمد شهيد، پنهنجي هوش ۽ حواس کي غارت ڪرائي، هيءُ نعرو بلند ڪيو هيو:

خدايت کيست؟ اى سرمد! درين دير
نمی داني ابی چند است يا غير

اهو واقعو، قانع جي پنهنجي ڏينهن جو آهي، يعني ٻارهين صديءَ هجريءَ جي پوئينءَ چوٿائيءَ جو. جنهن صديءَ ۾ مغلن جي ڏيڍ سو ورهن جي تسلط جا تلخ ۽ اگرا نتيجا به يڪ وقت اچي ظاهر ٿيا هوا- فرخ سير جي عهد ۾، مغل نوابن جون هڪ ٻئي کان چارج ڇڏائڻ تي ٺٽي شهر ۾ لڙايون ۽ ڪشت و خون؛ شاه عنايت صوفيءَ جي المناڪ شهادت جو سانحو؛ ٺٽي جي بزرگن ۽ عالمن تي سختيون ۽ صعوبتون؛ شهر مان سنڌن اخراج؛ قحط ۽ وبائون؛ نادر جي ڪارندن جا قهري ڪارناما؛ قنڌاري پٺاڻن جي، سنڌن ڪوهستاني سلسلي جهڙي سنگين سخت ۽ پٿر جهڙي بيحس گرفت؛ سنڌن موڪليل مدد خان واري گهل؛ ۽ سا ڳڻ ئي افغانن جو، ڪلهوڙن کي پاڻي ۾ هر ويڙهائي ڪمزور ڪرڻ - الغرض طرحين طرحين جون تعديون ڏوجهرا ۽ ڏولاوا هوا، جيڪي سڄي ملڪ ۽ خاص طرح ڄام نظام الدين جي انهيءَ پايه تخت ۽ انجي رهاڪن ڏٺا، جنهن شهر ۽ شهر وارن لاءِ مورخن جا قول آهن ته :- اتان جي باشندن ڪڏهن به غم ۽ اندوه ڪونه ڏٺو، خوشي ۽ خرمي جيڪا ڪين حاصل هئي، سا ڪنهن کي به ڪٿي نصيب ڪانه هوندي. ازانسواءِ آب و هوا جي لحاظ کان باغن ۽ بستانن، گلن ۽ گلزارن، ميوي دار وڻن جي بهارن ۽ مسلسل وڻڪارن جي اڻ کٽ سلسلن سبب، حضرة ننگر ٺٽو (حرسه الله عن الاختلال) هر وقت پيو بهشت جي ڏِک ڏيندو هيو. اهو سا ڳيو شهر، جنهن وقت مثنويءَ ۾ بيان ڪيل افسوسناڪ واقعو ٿيو، اندوه ۽ آلام جي گرفت ۾ هيو. گويا ماڻهن ۾ نه آها خوشي ۽ خرمي هئي، ۽ نه خوشحالي ۽ فارغ البالي. مسلسل سورن ۽ سختين، مصيبتن ۽ ماجرائن، ڪين پيڙي منجهان اهو جذبو ۽ جان ڪڍي ڇڏي هئي، جيڪا زنده دليءَ کي اوجاريندي آهي. اهڙيءَ طرح اهو خوبصورت

شهر به پنهنجي ڇهري تان حسن و جمال جو سڄو غازو وڃائي ويهي رهيو هيو. انهيءَ مثنويءَ ۾، مير قانع اجهو هن طرح انهيءَ دور جي ٺٽي جو نقشو ويهي چٽيو آهي:

به ' تتـه ، کوست مالا مال اندوه
بود هر سر درو کاهی ته کوه
ز خاکش سبز گردد از قضا بار
ز دستِ کار کشت چرخ غم کار
قدر باوی عجب آهنگ دارد
ترازویش ز غم پاسنگ دارد
ز مسکینی غمِ هر سر دران شهر
بدارد کم همی از خورمی بهر

جوان سال قاصائيءَ جي موت، سموري شهر کي ڏڪوئي وڌو هيو. شاعر پاڻ به بي انتها متاثر ٿيو، جنهن جو عڪس شروع کان آخر تائين مثنويءَ ۾ موجود آهي. ڪن ڪن جاين تي ته ڏکويل جذبات جي تصوير چٽڻ لاءِ، شاعر فن کان گهٽيءَ ريت ڪم ورتو آهي. هن مثنويءَ ۾ ٻڌ، مير قانع ڪوشش ڪئي آهي ته، انهيءَ واقعي جي ذريعي "قضا وقدر" جي بوقلموني ڏيکاري (١).

---

(١) مثنويءَ جي ابتدا خواه وچ جا ڪيئي شعر ضايع ٿيل آهن. بياض ۾ پهرين ورق (٩٣—٩٤) جو پورو اڌ ڦاٽل آهي، متن ۾ جتي نقطا ڏنا ويا آهن اتهن جا شعر ضايع سمجهڻ گهرجن. مير قانع، بياض ۾ مثنويءَ جي اختتام تي (٢٦٥) انگ ڏنو آهي، جنهن مان گمان ٿئي ٿو ته اهو انگ مثنويءَ جي شعرن جو تعداد ڏيکاري ٿو. طبوعه مثنويءَ ۾ (٢٦٣) شعر آهن. انهيءَ حساب سان فقط ٻه شعر ضايع سمجهڻ گهرجن، ليڪن اسانجو اندازو ڦاٽل ورق سبب اهو آهي، ته ٻه شعر نه، بلڪ ڪيئي شعر ڪٽل آهن.

(۳) مثنوي محبت نامه

هن مثنويءَ ۾، مير قانع ٻه بيان ڏنا آهن، هڪ ”شمع ۽ پرواني“ جو مڪالمو، ٻيو ”گل و بلبل“ جو مباحثو. منڍ جي چند شعرن ۾ محبت جي معاملن ۽ عشق جي نتيجن ۾ عاشق سان گڏ معشوق کي به مظلوم ثابت ڪيو ويو آهي، مير چويٿو:

يک از اعجاز عشق است، اى سخن سنج!
که بيش از عاشق است، معشوق در رنج

تمهيد کانپوءِ، مثنويءَ ۾ تمثيلات جو سلسلو شروع ٿئي ٿو. شمع پنهنجي سوز ساڙي پچڻ ۽ رجهڻ کي، عشق ڏانهن منسوب ڪندي انتي ڏاڍو ناز ڪري ٿي، جنهن تي پروانو مشتعل ٿي، مشعل جي سيني ڳالهين تي طنز ڪريٿو ۽ انهن ۾ تحقير جو پهلو پيدا ڪندي، هڪ هڪ دليل کي رد ڪد ڏئي چويٿو: تون پاڻ ڪانه ٻرين ٿي، ٻر ماڻهون توکي چوچڙي ڏين ٿا، تون ڳوڙها پاڻهرتو ڪونه ٿي ڳاڙين، بلڪ باهه جي لٿونءَ مان اهي لڙڪ نڪرن ٿا. ليڪن عشق جي ڪاروبار ۾ انکي به بزدلي شمار ڪيو وڃين ٿو، ازانسواءِ اهو رونئڻ عشق جي ايذاءَ ۽ آزار سبب نه آهي بلڪ تنهنجي فطرت ئي انهيءَ طريقي جي آهي. اهڙيءَ طرح پروانو شمع جي شيخيءَ کي مذاق ۾ اڏائيندي پنهنجي بيباڪ ۽ خاموش جان نثاريءَ جو قصو چيڙ ينڌي پنهنجي دليلن جي تصديق ”قانع“ کان ڪرائڻ گهريٿو. صلح پسند شاعر مخالفت خواه موافقت کان پهلو بچائي، محبت جي معاملي جو رخ ئي نرالو پيش ڪريٿو. چويٿو: محبت جي مستي ۽ هستي هر شيءَ ۾ جاري ۽ ساري آهي. چنانچه تمثيلاً باغ طرف ڪين متوجهه ڪندي، اتهنجي گل ڦل ۽

وڻ ٽڻ کي رنگ روپ شڪل ۽ شباهت جي اعتبار سان محبت ۾ مخمور ثابت ڪريٿو. انهيءَ سلسلي ۾ باغ جي پرندن کي به عاشقن جي قطار ۾ شمار ڪيو ويو آهي. بلبل، قمري، فاخته، ڪوئل، پپيهو، ڪبڪ ۽ تدرو وغيره جون ڪوڪون ۽ دانهون ترنم ۽ زمزما سيئي گويا محبت جي روئداد ۽ عشق جي فرياد آهن. خزان بهار ڪڪر ماڪ ۽ مينهن ڦڙا به محبت جو مظهر آهن. انهيءَ سلسلي ۾ مير قانع ڪيترن ئي گلن ۽ ٻوٽن جا نالا ورتا آهن. مثلاً: لاله، نرگس، ڪوڪنار، زنبق، سوسن، صد برگ، شبو، گلِ سوري، خيرو، خطمي، ٻابونه، جوزي، عباسي، گل شاهي، بيد، عشق پيچ، سنبل، سرو، شمشاد، چنار ۽ صندل.

شاعر اهو قصو اتي لئي مٽي ۽ رفعي دفعي ڪري چويٿو ته: رات باغ ۾ وهاڻي ۽ جڏهن بينيراڪو ٽيڻ تي هيو ته باغ جي خاموش فضا ۽ خلوت خاني ۾ شور پئجي ويو، ڦره ڦٽي اک کلي ڏٺم ته:

بديدم بلبلی بر شاخِ گل، مست
که با گل، نقشِ سوزِ عشق ميبست

انهيءَ کانپوءِ گل و بلبل جو معرڪو شروع ٿي وڃين ٿو، حسب دستور هڪ ٻئي کي دليل ڏئي اهي ٻه آخر شاعر کي ئي امين ڪن ٿا. بجاءِ هن جي جو قانع ڪنهنجو طرف وٺي، فوراً پنهي جو توجهه اصل موضوع کان هٽائي تنبوري جي تار ڏانهن ڇڪي وڃين ٿو:

که آرم سر برون از چاک سينه
زنم خنده سرِ احوال دينه
همی تابم دگر گوشِ سخن را
گسستم تار طنبورِ کهن را

انهيءَ ڪانپوءِ جيڪي شعر آهن، سي ظاهر ۾ ته عشق ۽ محبت جي مضمون سان تعلق رکن ٿا، ليڪن در اصل انهن ۾ هندوستاني راڳن ۽ راڳڻين جا نالا آندا ويا آهن. مثلاً:

مغنی تا براهِ عشق زد چنگ
بريز د از رخِ هر پارسا رنگ

عمل تحليل جي ذريعي پارسا رنگ مان - پار - ڪڍي ڇڏبو ته سارنگ ٿيندو، اهڙيءَ طرح - ڪان ره - مان ڪانڙو، - امروزِ تو، دي نزد عاقل - مان ٽوڙي - ڪه دارو- مان ڪڏارو - سري را گام - مان سريراگ. وغيره وغيره.

مير قانع "مڪلي نامه" جي ڪن بيتن ۾ پڻ راڳن جي نالن کي ضبط ڪيو آهي، ليڪن اتي صنعت تحليل کان ڪم ڪونه ورتو ويو آهي، بلڪ سڌا سنوان راڳن ۽ راڳڻين جا نالا آندا ويا آهن، جيئن:

يکی را در "ملار" آهنگ مستی
يکی در "پردهٔ سارنگ" شد محو

در اصل هندي راڳن جي نالن کي فارسي شعر ۾ آڻڻ جو رواج، ساڳيءَ ٻارهين صديءَ هجريءَ جي ابتدا ۾ پهريون دفعو غالباً مير عبدالجليل بلگراميءَ وڌو، جيڪو پاڻ وقايع نويسيءَ جي عهدي تي سنڌ ۾ (١٦-١١٣٠ ه) رهي چڪو هيو. بلگرام جي تعريف ۾ "امواج الخيال" جي نالي سان هُن هڪ مثنوي تصنيف ڪئي، جنهن ۾ هندي موسيقيءَ جي قاعدن کي فارسي شعر ۾ قلمبند ڪيائين (١). انهيءَ ڪانپوءِ ١١٢٧ ه ۾ مير موصوف فرخ سير جي شاديءَ تي هڪ تهنيتي مثنوي چئي،

(١) ڏسو سرو آزاد ص ٢٦٠. مثنويءَ جو هڪ شعر:

سبحان الله چه بلگرامي   ڪوثر مي و آفتاب جامي

جنهن ۾ به هُن، فارسی لفظن جي ترڪيب ۾ هندي راڳن جي نالن کی آندو.

مير جليل ۽ سندس خاندان جو تعلق سنڌ سان ١١٥٥ ه تائين يعني پورا چاليهه ورهه رهيو (١). جنهن ڪري سندس ڪتاب خواه مير غلام علي آزاد جا تذڪرا سنڌ ۾ نه نقط انهيءَ صديءَ ۾ مشهور ۽ مقبول هوا ليڪن انهيءَ کان پوءِ به ڪين ساڳيءَ طرح قبول عام حاصل رهيو. آزاد جو تذڪرو "يد بيضا" - جيڪو هن سنڌ ۾ مڪمل ڪيو- سو ته تقريباً سنڌ جي هر علمي خاندان جي ڪتب خاني ۾ موجود هيو، چنانچه اڄ به انهيءَ تذڪري جا ڪيترا نسخا سنڌ ۾ ملن ٿا.

مير علي شير جنهن وقت ڄائو (١١٤٠ ه) انوقت عبدالجليل جو فرزند مير سيد محمد بلگرامي (٣٣-١١٥٥ ه) سنڌ ۾ موجود هيو، ۽ سندس ڀالجتيءَ وقت مير غلام علي آزاد به (٤٣-١١٤٧ ه) هتي، هيو. جڏهن مير علي شير قانع تصنيف ۽ تاليف لاءِ هٿ ۾ قلم ڪنيو، انوقت جن مصنفن کان متاثر ٿيو، يا جن جي ڪتابن کي هُن پهنجي سامهون رکيو، انهن مان، بلگرامن جون تصنيفون برک هيون. "مقالات الشعرا" ۾ نه فقط مير عبدالجليل سيد محمد ۽ آزاد جو ذڪر نهايت عزت ۽ عقيدت سان ڪيو اٿائين، بلڪ "تذڪرهٔ يد بيضا" کيهن مآخذ طور ڪتب آندو آهي. اهڙيءَ طرح "مڪلي نامه" جي منظوم حصي کي جڏهن مير جليل جي مثنوين سان گڏ رکجي ٿو، انوقت به اهوئي پيو معلوم ٿئي ته مير قانع زياده تر انهن جو تتبع ڪيو آهي (٢). آزاد جي علميت ۽ فضيلت جو تسلط

(١) ڏسو راقم جو مضمون "بلگرامي سادات سنڌ ۾".
(٢) انهيءَ سلسلي ۾ "مڪلي نامه" جي نئين ايڊيشن ۾ بحث ڪيو ويندو.

مير قانع جي وجدان ۽ ذوق تي انهيءَ حد تائين هيو، جو شعرن جي انتخاب ۾ به هو آزاد جي پيرويءَ کان آزاد ٿي ڪونه سگهيو آهي. يعني جهڙيءَ ريت آزاد پنهنجي تذڪرن(۱) ۾ اهي شعر انتخاب ڪيا آهن، جن ۾ شعريت کان زياده صنعت گري ڏيکاريل آهي ۽ جنهن ڪري ئي مولانا شبلي سندس انتخاب کي — لغو شعرن جو مجموعو — سڏيو، اهڙيءَ طرح ساڳي ئي ذوق جو تتبع ڪندي مير قانع "مقالات" خواه پنهنجي "بياضن" ۾ اهي ئي شعر چونڊيا آهن، جيڪي زبان جي لطافت نزاڪت ۽ خيال جي دلاويزيءَ يا شعريت جي مقابلي ۾، فني لحاظ سان ڪنهن نه ڪنهن صنعت ۽ لفظي بازيگريءَ جا حامل آهن. جهڙيءَ طرح آزاد جي تذڪرن مان مولانا شبليءَ کي بمشڪل ڪو هڪ اڌ شعر، ڪم جو ڏسڻ ۾ آيو ٿي، ساڳيءَ ريت قانع جي تذڪري خواه تحريرن مان پڻ سندس "استادانه حسن انتخاب" سبب ورلي ڪو ڪم جو شعر هٿ لڳندو.

انهيءَ سبب ڪانسواءِ، ذوق ۽ وجدان جي انهيءَ گراوٽ ۽ تنزل جو هڪ پيو خاص ڪارڻ به هيو. ٻارهين صديءَ جي پهرين چوٿائيءَ کانپوءِ سياسي بحران ۽ علمي ٽڪاوٽ ڪري خود ٺٽي جي ادبي فضا ۾ هڪ جمود ۽ تعطل اچي چڪو هيو. انهيءَ زماني ۾ گهڻو ڪري ٺٽي جي سڀني شاعرن پنهنجي قابليت جو زور صنعت گريءَ ۽ معاملي بنديءَ تي صرف ڪري، شعريت جي ستيا ناس ڪري ڇڏي آهي. اوريجنل خيال ۽ فڪر خواه زمين پيدا ڪرڻ جي بجاءِ، هنن پراڻن ۽ پائمال طرحن جي تتبع ۽ تڪ بنديءَ تي پنهنجي وقت ۽ دماغ جو صرفو ڪيو آهي، جنهن لاءِ متقدمين جي ديوانن جو وڏو ذخيرو وٽن استعمال لاءِ موجود هيو. انهيءَ ڏس ۾ قانع جي پنهنجي شعر ڪانسواءِ ڪيترن

(۱) سرو آزاد — يد بيضا — خزانهٔ عامره — ماثر الڪرام.

ٻين شاعرن جو شعر به، دليل طور اسانجي سامهون آهي.

"مثنوي محبت نامہ" جنهنجو مذڪور هلي رهيو آهي، جنهن وقت قانع لکي، معلوم ٿئي ٿو ته انوقت مير عبدالجليل بلگراميءَ جي مثنوي "امواج الخيال (۱)" ۽ فرخ سير جي شادي تي چيل مثنوي، سندس ذهن ۽ خيال ۾ موج زن هئي. چنانچه، فرخ سير واري مثنويءَ ۾ جيڪو هندي راڳن وارو باب آهي، انکي ڏسڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته انجو تتبع ڪندي مير قانع پنهنجي مثنويءَ جو اختتام ڪيو آهي. جنهن جي تصديق هيٺين شعرن مان ٿي سگهي ٿي:-

قانع : مغني تا براهِ عشق، زد چنگ
بريزد از رخِ هر پارسا رنگ

جليل : چو صيدِ دل، نمايد حسن آهنگ
برد از چهرهٔ هر پارسا رنگ(۲)

قانع : دلي ڪان ره نزد، برجا نبِ عشق
اگر هم پاک باشد، هست در فسق

جليل : دران محفل، ڪجا بر گوش ميزد؟
نوائي ڪان نه راهِ هوش ميزد(۳)

(۱) هن مثنويءَ جو اقتباس سرو آزاد ص ۲۶۵ ۾ آهي - ٻيءَ مثنويءَ جا چند شعر ساڳي تذڪري جي ص ۲۶۲ ۾ نقل ٿيل آهن، راقم الحروف جي پيش نظر پوئين مثنويءَ جو اهو نسخو آهي، جيڪو آزاد جي زماني جو، بلڪ خود آزاد جي پنهنجي ذاتي مثنويءَ تان نقل ٿيل معلوم ٿئي ٿو. اها مثنوي منهنجي عزيز دوست ۽ دانشمند جناب مسلم ضيائي جي طفيل مونکي ملي ۽ هتي انهيءَ نسخي تان شعر نقل ڪيا ويا آهن.
(۲) سارنگ (۳) ڪانره -

قانع : خورد آنکس، که دارو زین شفادار
بپاس، صحبتش عالم کند کار

جليل : ز شوقِ این نوا هائی دلا را
کند دل آرزو، از خاک دارا (١)

(٣) (٢)
کمانچه از پیٔ اندوه، داس است
(٥) (٤)
غم از جوشِ طرب، منکوب باس است

قانع : هراس و بیم، اینجا ره ندارد
اگر دارد، کسی ابلـه بدارد

جليل : خرد زین نغمه، عریان از لباس است
گدائی زهد را بیم پلاس است(٦)

قانع : چو شامِ عاشقان، عالم بد آهنگ
همان به، کم زنم، برچنگِ خودچنگ

جليل : چو جوش مئی، نوا از تار میجست
ازان می مستمع گشتی سیام(٧) است

قانع : اگر زاهد، نمود این کار را بد
به لله و الله، این ره بـد نگردد

جليل : مثل این نغمه را دانش بمی زد
برو صد چوب، لا و الله(٨)، نی زد

---

(١) ڪيڏارو (٢) ڪمانچ (٣) ڏاٽو (٤) منکوب : بد حال و ستم رسيده
(٥) باس — تڪليف. ٻنهي لفظن مان مراد آهي -، بباس -

(٦) ٻنهي بيم جو لفظ خوف جي معنيٰ ۾ آڻي انمان ٻيم ۽ ٻيم پلاس
ڪيو آهي . (٧) سيا - مخفف سياه. سيام است - معني سياه مست .
شام - شيام - راڳ . (٨) بلاول .

قانع : اگر نبود سری را، گامِ این راه
بود آماده اندر راهِ وی چاه

جليل : نوائي ڪا سريراگه (١) سرایند
بکسرِ (١) هوش، نقدِ جان ربایند

قانع : گر اینست راه، محبوبانِ در پیش
بهر کوچه، ریابـد خاطرت، بیش

جليل : نوایٔ نغمه گرم دلبری بود
بنظم گوهرِ پيگو جری (٢) بود

قانع : بها، گرهي(٣) شده، درجانِ گوهر
ازان رو کش بود از عشق اخگر

جليل : اگر دهلي نماید فخر، شاید
نوایٔ زین به اگره (٣) کی سراید

قانع : گروهی که ز مد ماتند دایم
براه عشق دارند پایٔ قایم

جليل : رباب از تار، دارد جادهٔ عیش
(٤)
درآهنگ است، از مد، مادهٔ عیش

---

(١) سريراگ ڪسر — بفتح شڪستن . (٢) پيگو ملڪ جو نالو آهي
جتان جا جواهر مشهور آهن : اسدي چوي ٿو :—
ز ياقوت سيصد گهر پيگوي — انهيءَ مان مقصد گوجري راڳ .
(٣) جليل آگري جي شهر مان استعارو ورتو آهي - مطلب آهي راڳ
پاڪره - (٤) مدمات — مد : شراب - مات : مبهوت . مگر
مير جليل جي شعر ۾ مد بمعني درازيءَ جي آيو آهي .

قانع : منه زنهار در اهمال کوسر (۱)
بپوی گر تو راهِ عشق اکثر

جلیل : چنان از نغمه، دل برنیٔ غمی زد
و بی اهمال کوسِ خرّ رمی زد

قانع : چو ما رو نیه براهِ عشق یکبار
که بر آسان و تیره با شدت بار

جلیل : لبِ هر ساز، این معني ادا کرد
که جشنِ شاه، کام ما راو کرد (۲)

نمود از نغمه ها در کوچه و کو
ز هر پرده نگارِ خوشنما رو (۲)

قانع : به کلی آن، او شو، باش ایمن (۵)
ز سر چنگِ زمان، ای صاحبِ فن!

جلیل : ازان آهنگ راحت بخش جان است
(۳) (۴)
که در هر نغمهٔ اشکل لیان است

نه چندان نغمه زد از هر طرف جوش
که دل ایمن بود، از غارتِ هوش (۵)

---

(۱) اهمال معنيٰ سستي ڪرڻ، ڪوتاهي ڪرڻ - مالڪوس راڳ.
(۲) مارو راڳ (۳) اشکل - خوبرو (۴) لیان - نرم کردن باهم -
انمان ڪلياڻ سر جو نالو ڪڍيو ويو آهي. (۵) سر ایمن-

قانع : نمایم برملا راهی به ایما
که مو دارد (۱) زبان لاف آنجا

جلیل : ترنم آنچنان نقشِ طرب بست
که دل از دام حکمت برملا رُست (۲)

نوایٔ نغمه، کآمود (۳) از گهر گوش
ربود از دل شکیب و از خرد هوش

قانع : ادا، نا آشنائی این تکلم
بهی رو، نهِ (۵) دهد ذوق تعلم

جلیل : بهرسو جوش زد، چندین ترانه
از آنها، یک ترانه، بی ادا، نه (۴)

چنان در نغمه سنجی بود قانون
که می آمد خرد از هوش بیرون (۵)

مغنی نغمه زان سان دلنشین کرد
که هر کس، بی رویه (۶) آفرین کرد

---

(۱) ڪامود. (۲) ملار (۳) ڪامود - که - آمود - آمودن ملائڻ-
پيوست ڪرڻ. (۴) ادانه - راڳ - (۵) بیرون - بهیرون -
(۶) رویه - بالفتح و تشدید باء - فکر و تامل - پیروین -

قانع : برد آرام کلی (۱)، شور تقریر
زکوری (۲) وا رهد، گر شخص تحریر

جلیل : چنان هر پرده را، صوت و نشید است
که قفلِ دل ازان رامِ کلید (۱) است

ازین ره "باربد" در رشک بند است
ز افتادن درین کو، (۳) ریشخند است

قانع : رباب آسا، وریدِ (۴) خویش کن صاف
که مطلوبت دهد هر گوشه آواز

جلیل : درین بزم، از برای نغمه خوانان
به پیش آ، ساوری (۵) را، ای دل و جان!

مير جليل باقي رهيل سرن کي به قلمبند ڪيو آهي ۽ ازان سواءِ سازن ۽ هندي خواه فارسيءَ جي نغماتي پردن ۽ مقامات کي پڻ شعر ۾ آڻي ڇڏيو آهي. ليڪن مير قانع فقط انهي ئی سرن آڻڻ تي قناعت ڪئي آهي جن جا شعر مٿي ڏنا ويا آهن (٦). ۽ انکان پوءِ چند شعرن ۾ سازن جا نالا مثلاً: رباب - عود - رود - بربط - چنگ - قانون - دف - قلمبند ڪري آخر ۾ چوي ٿو

(۱) رام - غلام - کليد - ڪنجي - رام ڪلي - (۲) ڪوري - انڊو - راڳ ڪوری. (۳) راڳ ڪوري (۴) آساوري - آسا - مثل وريد - شه رڳ - (۵) ساوري - مهماني - آساوري -

(٦) مير قانع پنهنجي لغت "نصاب البلغا" ۾ پڻ هڪ باب سرن ۽ سازن تي قائم ڪيو آهي -

ته: انهن سيني مان هرهڪ جي نوا ۾ عشق ۽ محبت کان علاوه پيو ڇا آهي؟ فوراً ساقيءَ جو سهارو وٺي، مير قانع انهيءَ سڄي جهيڙي، مڪالمي، ۽ مقابلي کي، "ٽاڪ آئوٽ" ڪري مسئلي جي مهار موڙي ڇڏي ٿو:

بیا ساقي دمِ آبي مروت
که از زهاد اندو دیر نفرت
نقابی بر کش از آن بکر مستور
که اندر حجلهٔ خم، است مجبور
ازان آتش که دارد روشنائی
مرا آبِ رخِ عشرت فزائی
ترحم بر سرِ این نو عذب کن
دمی جفتم بآن دختِ عنبر کن

(۴) قصيدا ۽ منقبت

مثين ٽن مثنوين بعد ڪتاب ۾، مير قانع جا قصيدا، منقبت، ترجيع بند ۽ مخمس پيش ڪيا ويا آهن. جن ۾ چوڏهون نمبر قصيد و حضرت علي ڪرم الله وجهه جي منقبت ۾ حڪيم اسدالله غالب جي تتبع تی چيو ويو آهي، جيڪو شاعر مغل تسلط جي دور ۾ (بزمان همت دلير خان) عراق ويندي ٿٽي آيو هيو (۱).

(۱) ڏسو مقالات صفحه ۳۵۹ ۽ ۲۸۱ - ساڳي ئي دور ۾ ساڳي نالي ۽ تخلص سان هندوستان ۾ پيو ٻهڪ فارسي شاعر ٿيو آهي، جهنجو ذڪر سرو آزاد ۾ (۲۲۰) موجود آهي. ٻهريون سيد ۽ پيو شيخ هيو.

حڪيم اسدالله غالب جي قصيدي جا ڪجهه شعر، "مقالات" ۾ ڏنا ويا آهن، ليڪن مڪمل قصيدو مير قانع پنهنجي بياض "حديقهٔ غلبا" ۾ محفوظ ڪري ڇڏيو آهي ممڪن آهي ته ٻئي ڪنهن ڪتاب ۾ اهو قصيدو محفوظ نه هجي. مذڪوره قصيدو زوردار ۽ لاميه آهي. يعني رديف جي آخر ۾ لام آيل آهي (١).

(١) لاميه قصيدي جي ابتدا پنجاه سال اسلام کان اڳ عربيءَ ۾ شنفري العضديءَ ڪئي، جنهن جي قصيدي کي "لامية العرب" چيو وڃي ٿو، انڪانپوءِ پنجين صدي هجريءَ ۾ طغرائي اصفهاني البغداديءَ جو لاميو مشهور ٿيو، جهنڪي شاعر جي اصفهاني الاصل هجڻ سبب "لامية العجم" سڏيو ويو آهي. اٺين صديءَ ۾ ابن الورديءَ جو لاميو منظر عام تي آيو. لاميه لاءِ ڪا مخصوص بحر يا رديف مقرر نه آهي بلڪ هر انهيءَ قصيدي کي لاميو سڏي سگهجي ٿو جنهنجي رديف جو آخري لفظ لام هجي. اهڙيءَ طرح نون واري رديف کي "نونيه" چئبو آهي.

فارسي ۾ ٻه ڪيترا لاميه قصيدا مختلف بحر ۾ موجود آهن. حڪيم غالب يا الجو تتبع ڪندي مير قانع جيڪو وزن ۽ رديف استعمال ڪيو آهي، انهيءَ ۾، ايران جي ٻه ڪيترن شاعرن جا نهايت زوردار قصيدا موجود آهن، مثلا:—

حڪيم قطران تبريزي متوفي سنه ٤٦٦ ھ

ای ہنگام سخا ابر کف و دریا دل
مشتری خوار ز دیدار تو و ماه خجل

انوري: المتوفي سنه ٥٦٥ ھ

جرم خورشید چو از حوت در آید بحمل
اشهبِ روز کند ادهم شب را ارجل

(ڏسو صفحو ٢٧)

مير قانع انهيءَ تتبع واري قصيدي کان علاوه هڪ ٻيو نعتيه قصيدو (نمبر ١) پڻ ساڳي ئي بحر ۽ رديف ۾ لاميه چيو آهي، جنهنجو مطلع آهي:

یوسفِ مهر چو گردید شهِ مصر حمل
حوت همچون دلِ اخوان شده از رشک اضل

انهيءَ قصيدي کان سواءِ هن ڪتاب ۾ ٻيا قابل توجهه

(آئندل صفحه ٢٦ تان)

سلمان ساوجي: متوفي سنه ٧٧٨ ھ

شاه انجم جو مشرف کند ایوان حمل
عاملِ نامیه را باز فرستد بعمل

وحشي بافقي: المتوفي سنه ٩٩١ ھ

شاه انجم چو زر افشان شود از برج حمل
پُر زرِ ناب کند غنچهٔ نورست بغل

عرفي متوفي: سنه ٩٩٩ ھ

چهره پرداز جهان رخت کشد چون بحمل
شب شود نیم رخ و روز شود مستقبل

انهيءَ بحر ۽ رديف ۾ چيل قصيدا، بحر جي زير و بم ۽ رديف جي ترنم سبب مخصوص لٽي رکن ٿا. اردوءَ جي شاعرن ٻه ساڳيءَ ئي زمين جو تتبع ڪيو آهي، مثلاً:—

سودا متوفي سنه ١١٩٥ ھ

اٹھ گیا بهمن و دي کا چمنستان سے عمل
تیغ اردي نے کیا ملکِ خزاں مستاصل

(ڏسو صفحو ٢٨)

قصيدا آهي آهن (نمبر ٢٢-٢٣-٢٤) جيڪي ميان سرفراز خان ڪلهوڙي (شهيد ١١٩١ھ)، ميان غلام نبي ڪلهوڙي (شهيد ١١٩٠ھ) ۽ مير فتح علي خان ٽالپور (متوفي ١٢١٧ھ) جي مدح ۾ چيا ويا آهن.

(آندل صفحہ ٢٧ تان)

مير تقی: متوفی سنہ ١٢٢٥ھ

جب سے خورشید ہوا ہے چمن افروز حمل
رنگ گل جھمکے ہے ہر پات ہرے کے اوجھل

نسیم دھلوی: متوفی سنہ ١٢٨١ھ

کیوں نہ گنجائش مضمون میں نظر آئے خلل
مختصر جیب ابد، تنگ ہے دامان ازل

اسیر لکھنوی: متوفی سنہ ١٢٩٧ھ

پھر ہوا سرد چلی جھوم کے آیا بادل
چاہئے گرم صراحی سے ہو مستول بغل

منیر شکوہ: آبادی متوفی سنہ ١٢٩٩ھ

نور خورشید جو ہو صاعقہ طور عمل
موسیٰ روز کرے مصر دل شب میں عمل

قدر بلگرامی: متوفی سنہ ١٣٠١ھ

باغ پر آج گھٹاٹوپ اٹھا ہے بادل
خسرو باد بہاری کا کھنچا دل بادل

اردو ادب جي انهن ۾ پين سيني لامين ڪان، محسن ڪاڪوروي (المتوفي ١٣٤٣ھ) جي نعتيه قصيدي کي، لازوال شهرت حاصل آهي، جهنجو مطلع آهي:

سمت کاشی سے چلا جانب متھرا بادل
برق کے کاندھے پہ لاتی ہے صبا گنگا جل

سرفراز خان جي قصيدي ۾ شڪايت ڪئي وئي آهي ته: سندس درباري شاعر شيوڪرام عطارد (١) پنهنجي ٻين معاصر شاعرن — جهڙوڪ محمد پناه رجا (٢)، غلام علي مداح (٣)، مومن (٤)، آزاد (٥) خواه قانع — جي شاعرانه ڪمال جو قائل نه آهي، چوي ٿو:

شنیده شد که فضولی، بخود ستائیها
قدم ز مرتبهٔ خویش بیشتر بنهاد
بگفت: سخن نتوانند همچو من، گفتن
رجا و قانع و مداح و مؤمن و آزاد
بلی! ز کوزه تراود، همان که اندر او
بمدح خود ذم احباب نیست شان سداد

---

(١) شيوڪرام (المتوفي ١٢٤٤ھ) انهيءَ دور جو سٺو شاعر هيو. فارسي نثر ۾ سندس، هير رانجهي جو قصو، ۽ انشاءِ عطارد مشهور آهن، فارسيءَ ۾ ديوان به ڇڏيائين، جيڪو هن وقت تائين ملي ڪونه سگهيو آهي. سندس احوال مقالات الشعرا ۽ مثنويات هير و رانجهه ۾ پڙهڻ گهرجي. ابتدا ۾ قانع سان سندس تمام سٺو تعلق هيو، بعد ۾ پاڻنجي تو ته معاصرانه چشمڪ چڙي ۽ درباري رسوخ سبب معاصرن کي تڇ سمجهڻ لڳو.

(٢) متوفي ١١٩٧ھ

(٣) ولد محسن ٺٽوي -

(٤) شايد غلام علي مومن-

(٥) شايد بالچند آزاد -

کنيم فرض کہ آمد "عطارد" از گردون
مگر بهند چنين بار را زحل بنهاد
قسم بخالق ِ ارض و سما، کہ مشهوراست
ز نسل هند بہ آل ِ عبا، قديم عناد

اهو قصيدو سال ١١٩٨-٨٦ ھ جي درميان چيو ويو هوندو چاڪاڻ تہ اهي ئي سال سرفراز جي حڪومت جا آهن. ٻئي هڪ منقبت (نمبر ١٣ ۽ ١٨) ۾ بہ سرفراز خان ڏانهن اشارو (١) ٿيل آهي:

بغض سگ ِ درش بحشر، موئی کشان برد بنار
شير خدا ز روبهان، هست همه زمان بری
من کہ و مدح ِ شاه ِ دين؟ ذرّه بمهر کی رسد
گرنہ ز سرفراز ِ حق يافته‌ام سخنوری

* * * *

قدردان ِ سخنم تا کہ سرفراز حق است
جستہ جستہ بکف افتاد مرا اين مسلک
اوست مارا بسخن راهنما در هر وقت
دامن ِ دولت ِ او کرد مرا مستمسک

(١) نادرشاه جي حملي کانپوءِ سنڌ ۾ ايراني اثر تمام وڌي ويو هيو. سرفراز جو نانو ايراني النسل هيو، ۽ پاڻ بہ هڪ شادي علي رضا نالي هڪ نو وارد ايرانيءَ جي نياڻيءَ سان ڪئي هيائين. انهيءَ ڪري مٿس ايرانين جو وڏو اثر هيو ۽ گهڻو ڪري انهن جي اشاري خواه صلاح مشوري تي هلندو هيو. سندس ٻي بيگم سون ٻائي، سنڌي هئي جهنجي والد جو نالو نورنگ خان جسڪاڻي بلوچ هيو. سرفراز جو فارسي ديوان دستياب ٿي نہ سگهيو آهي.

هڪ ٻيو قصيدو ڪلهوڙن جي نائين مسند نشين ميان غلام نبي بن ميان نور محمد جي مدح ۾ چيل آهي. محمد سرفراز جي آخري دور حڪومت کان وٺي، سندس معزول ٿي قيد ٿيڻ، محمود خان جي مسند نشينيءَ ۾ بندي ٿيڻ ۽ آخر ۾ سندن شهادت کان پوءِ ميان غلام نبيءَ جي تخت‌نشينيءَ تائين، سنڌ ۾ سخت انتشار هو. سنڌي شهزادن جي وچ ۾، تخت و تاج لاءِ جنگ و جدل ڪرائڻ ۾، افغاني دراندازيءَ وڏو ڪم ڪيو ٿي. حالتون اهڙي غيريقيني صورت اختيار ڪري چڪيون هيون، جو ڪنهن کي ڪل ڪانہ ٿي پيئي تہ سڀاڻي ڇا ٿيندو؟ ڪنهن کي تخت ۽ ڪنهن جي بخت ۾ تختو ايندو. جڏهن ١١٩٠ ھ ۾ حڪومت جا سڀئي مستحق شهيد ڪرائي غلام نبي، افغاني امداد جي پشت پناهيءَ جي وسيلي سنڌ جي تخت ۽ بخت تي ڪامياب ٿيو، تڏهن مسين وڃين صورت حال ۾ ذري ساعت لاءِ ڪي قدر سڪون ۽ سانت آئي.

غلام نبيءَ جي مدح ۾ قانع جو مٿي بيان ڪيل قصيدو ١١٩٠ ھ ۾ چيل ٿو ڏسجي، جنهن وقت ميان غلام نبيءَ سنڌ جي سرداريءَ جي پڳ پاتي. ڪشمڪش جو اهو سمورو زمانو قانع پنهنجي ڇپن تي ماٺ جي مهر هڻيو ويٺو هو: قصيدي ۾ چوي ٿو:

سخن بغير سخندان، چو نيست قابل قال
گزيده بود لبم مهر خامشی بدهان
زبان بکام گرو بود مدتی زين غم
مباد حرف زنم بافلان و يا بهمان

کنم چه شکر خدارا، که ناگهان هاتف
بروی دل بدمید، این ندا، بصد سامان
سریرِ مملکتِ "سند" را، شهی آراست
که میدهد سخنِ مرده را بمهرِ روان

*　　*　　*

باین نوید رضا شد دلم بحمدالله
شوند سابقه اوهام جملگی هذیان
ز لاف شاعریم برسرِ سخن آورد
مگر به لطفِ خداوند تازه گشت زبان

انهيءَ بعد پنهنجي ضعيفيءَ ۽ پيريءَ جي شڪايت سان گڏ پنهنجي ناداريءَ ڏانهن اشارو ڪندي، "بال و پر" جي طلب ڪري ٿو ۽ قصيدي جو نئون مطلع سندس جوانمرديءَ ۽ بهادريءَ جي تعريف سان شروع ڪريٿو:

بدستِ اوست گهِ رزم تيغ و نيزه و تير
يکی نهنگ و دويم ارقم و سيُم ثعبان
رفيق دست و دل و جهد او بود مادام
يکی نوال و دويم بخشش و سيُم احسان
دهد، برد، بکشايد، نهد، کَنَد يکسر
حسامِ او چو دمی سر کند برون ز ميان

آخر ۾ عبدالنبيءَ سان پنهنجي مناسبت هيئينءَ طرح پيدا ڪندي، سندس لطف جو طالب ٿئي ٿو. تاڪه پائرن، دوستن ۽ معاصرن ۾ ڪيس امتياز حاصل ٿئي.

منم غلام علی شير و قانع لطفش
توئی غلام نبی، اے گزيدهٔ رحمان
به اتحاد که بوده است در نبی و علی
به اختصاص که حق داده ازپی ايشان
بلطف عام که شان زابرائی امت بود
بقرب خاص که تحقيق داشته بميان
ترا جهان به جهانبانیٔ ابد مخصوص
مرا بلطفِ تو باد امتياز در اخوان

مير قانع اڃا اهو قصيدو ڇٽي مس ختم ڪيو هوندو، جو غلام نبيءَ جي يڪشبي چراغ جي سحر اچي ويئي ۽ ميان عبدالنبيءَ جي بخت ۽ تخت جو صبح نڪري نروار ٿيو. يعني غلام نبيءَ پورو سال به حڪومت ڪانه ماڻي، جو افغانن جي دراندازين وري سندس پاءُ ميان عبدالنبيءَ کي سنڌ جي مسند تي آڻي متمڪن ڪيو.

مير قانع جو ڪوبه قصيدو ڪلهوڙن جي انهيءَ آخري ڌهين سلطان، ميان عبدالنبيءَ (۱۱۹۰-۱۱۹۶هه)، جي مدح ۾ ملي ڪونه سگهيو. ممڪن آهي شاعر جي چپن تي وري ماٺ جي مهر لڳي هجي، ڇاڪاڻ ته ميان ممدوح مسند تي ويهندي ئي ٽالپوري اميرن سان عداوت ۽ ڪاهه شروع ڪري ڏني، جنهن ڪري سنڌ جي فضا هڪ دفعو وري مڪدر ٿي ويئي؛ ۽ نيٺ انهيءَ باهمي آويزش ۱۱۹۶هه ۾ ڪلهوڙن جي حڪومت جو تختو تهه و بالا ڪري، ٽالپرن جي سربراه مير فتح علي خان کي

سنڌ جي سرداريءَ تي سر بلند ڪيو. مير قانع تجربيڪار هيو، اڌ صديءَ جي سنڌي سياست سندس سامهون هئي. ڀانئجي ٿو هن شاهي قصيده گوئيءَ کان منهن موڙي، ڪشمڪش جي انهن سالن (۱۱۹۶-۹۱ه) ۾ گهر جي چوديواريءَ اندر ويهي ڪجهه ڪتاب لکيا، مثلاً:

(۱) مثنوي اعلان غم ۱۱۹۲ه
(۲) زبدة المناقب ۱۱۹۲ه
(۳) مختارنامه ۱۱۹۴ه

۱۱۹۶ه ۾ جڏهن هالاڻيءَ جي جنگ بعد ٽالپرن کي فتح ٿي، ان وقت قانع جي زبان، امامين مظلومين جي مرثيه گوئيءَ ۽ انهن جي واقعات لکڻ کان پهلو بدلي، وري قصيدي طرف مائل ٿي. مير فتح علي خان جي دور ۾ مير قانع کي اٺ ورهه زندگي ملي، جنهن ۾ ممڪن آهي ته هن سڀني ٽالپر پائرن جي مدح ۾ قصيدا چيا هجن، ليڪن اسان کي هڪ قصيدو مليو آهي، جيڪو هن مجموعي ۾ شامل ڪيو ويو آهي. ٽالپرن جي خاندان تشيع ڏانهن مائل هئي، تنهن ڪري مير قانع پنهنجي قصيدي جو بنياد زياده تر عقيدي جي انهيءَ عنصر تي رکيو آهي:

يا رب اين ذات مقدس را مگر
از پئي احيائي دين دادي جلا
دين ز "ارضِ سند" رفته بود پاک
گر نه اين حاميءِ دين دادش ضيا

اين ولائي اهلبيت ست که ازآن
بهرهٔ دارين بردنـد اوليا
يمن اين ديندارى آن ميرِ سترگ
بر اعادى شه مظفر هر کجا

قصيدي ۾ مير صاحب جي بهادريءَ جي ڀيٽ رستم ۽ گيو سان ڪندي، آخر ۾ شعر و سخن جي سلسلي تي اچي، چوي ٿو ته: مير ممدوح کان اڳ سخن جو جسم مري چڪو هو، جنهن ۾ هُن اچي نئين سر جان وڌي آهي.

از سخن پيدا نبوده جز سخن
او نمود احيا ز سر اين مرده را

حالانڪه ڪلهوڙن جي قصيدن ۾(۱) به مير قانع سخن جي سلسلي ۾ ساڳي ڳالهه چئي آيو آهي.

معلوم هئڻ گهرجي ته قانع يا قانع جي گهراڻي جي، پنهنجي دور ۾ ڪلهوڙن، هر لحاظ سان پرورش ڪئي، ۽ ساڳيءَ طرح مير فتح علي خان خواه سندس جانشينن به ساڳي روش قائم رکندي، سرپرستيءَ ۾ ڪا ڪوتاهي ڪانه ڪئي. مير عظيم، مير ضيا، ۽ مير مائل، ٽالپوري دربار جا ٽي مکيه شاعر هئا. قانع نعت ۽ منقبت ۾ جيڪي قصيدا چيا آهن، انهن ۾ ڪٿي پنهنجي دور جي زبون حاليءَ تي به ٻه اکر چوندو ويو آهي مثلاً:

روزگاريست شها کز اثر گردش چرخ
اوفتاده عجب آهنگ تماشائي طباع

(۱) ڏسو غلام نبيءَ جي مدح وارو قصيدو.

نیست رحمی بدلِ مادرِ ایام مگر
خاید انگشتِ ندامت بچمن طفل رضاع
روز بازارِ مروّت نه بود در مردم
کرده انصاف ز ابنائی زمان صاف وداع
کاسد افتاد متاعِ سخنِ آنکه سخن
به که از لب نبرآید، چو حدیثِ اطماع
خیرخواهی زجهان رفت چنان، کز پسِ مرگ
یار بر یار نخواند، دمکی استر جاع
مهر گر طور زمانه نگرد، نیست عجب
دزدد از ارض، چو اربابِ دول فیض شعاع
آنچان فیض ز ایام برفته، که مگر
شوهر از زوجه کند نطفه برون وقت جماع (۱)

ٻئي هڪ نعتيہ ترجيع بند ۾ پنهنجي عمر رسيد گيءَ جو اظهار ڪندي، زماني جي زبوني، پستيءَ ۽ دگرگوني تيءَ چار ڳوڙها ڳاڙيندي چوي ٿو:

پيمانهٔ عمر گشته لبريز　　　از حالتِ زارِ من مپرسيد

اکنون که ز دوستان وفا شد　　　بيگانه نما هر آشنا شد
عنقا صفت ست گم مروت　　　کارِ که و مه سر دغا شد
نا مانده نشانی از محبت　　　يکسر ز جهانيان حيا شد
رنگی که بروئی مهر بايست　　　گلگونهٔ چهرهٔ جفا شد

---

(۱) ص— ۱۳۱

گم گشته امل ز بهر اخوان　　　امید نماند در احبا
عام است بدهر درد مندی　　　آورده هجومِ بيکسيها

مٿين شعرن مان انهيءَ دور جي ٿئي جو زوال پذير ماحول معلوم ٿئي ٿو، ترجيع بند کي ختم ڪرڻ کان پهريون، حضور (صلعم) جي بارگاه ۾ التجا ڪندي شاعر چوی ٿو:

غير از درِ تو، پناه نبود　　　در دهر ز دستِ جور اعدا

بر سهم حوادث زمانه　　　دارم دلکي جفا نشانه (۱)

پنهنجي دور جو نقشو، قانع پنهنجي هڪ ٻئي ترجيع بند ۾ پڻ ڏنو آهي، چويٿو:-

اهل دنيا همه غرض جويند　　　همچو گل بند جامهٔ بويند
شبنم آسا، ز مهر يکسو يند　　　گل رعنا مثال، دو رويند
کينہ ور زند و دشمني خويند　　　نقش پيرائي چين ابرويند
راهِ اخلاص کم همه پويند　　　سوئي کين، جمله درتگ و دويند
حرف بازئ تختئی مويند　　　نرد صورت، ببند قابويند
من چه گويم از آنچه ميگويند　　　نه مسلمان صفت، نه هندو يند

اهی سيئي اهي نشانيون آهن، جيڪي مسلسل جبرو استبداد ۾ رهڻ کان پوءِ هڪ تنزل پذير قوم ۾ پيدا ٿينديون آهن. خود غرضي، دوروئي، ڪينه پروري، دشمني ۽ نيش زني جي عادت،

(۱) ص— ۲۲۵

منافقي ، اخلاص ۽ سچائي کان گريز، نہ دين جا نہ دنيا جا، نہ هندو نہ مسلمان ، بدخو بد کردار ۽ بد اطوار۔

ساڳي ئي ترجيع بند ۾ هيٺيون بند، يقينن پنهنجي دور جي انقلابي روئداد کان متاثر ٿي لکيو اٿائين :

دورهٔ انقلاب ميبينم — رنگ ديگر بر آب ميبينم
آسمان را خراب ميبينم — ماه مشتاق تاب ميبينم
دهر دشت سراب ميبينم — تشنگي در سحاب ميبينم
ذرّه در اضطراب ميبينم — بحرها را گل آب ميبينم
دل ماهي، کباب ميبينم — بفض در شيخ و شاب ميبينم
مدّعا لاجواب ميبينم (١)

سنڌ جي قديم تاريخي شهر "ديبل" جي برباد ٿي وڃڻ بعد اڪثر مورخن ٺٽي جي شهر کي "ديول ٺٽو" ۽ "ديبل ٺٽو" ڪري لکيو آهي. هتي پنهنجي هڪ قصيدي ۾ مير قانع پڻ ٺٽي لاءِ "ديول" جو نالو استعمال ڪيو آهي :

قانع آن به که دگر راه مناجات رود
بدعا ختم کند، منقبتت در "ديول" (٢)

(١) ص- ٢٢٨

(٢) ص- ١٦٢ - راقم الحروف جي خيال ۾ پير پٺي جو ويرانو دراصل ديبل بندر هيو آهي. پير پٺي کي خود تاريخ ۾ ، پير پٺو ديولي ، لکيو ويو آهي. جڏهن ديبل بندر تباهہ ٿيو ، انوقت اتان جا ماڻهون لڏي اچي ٺٽي ۾ ويٺا ۽ اهو نئون شهر ديبل بندر جي بجاءِ آباد ڪيو ويو. انهيءَ مناسبت ۽ ساڳي وقت، قديم آباديءَ جي ويجهڙائي ۾ هجڻ سبب، قدرتي طرح ٺٽي سان ديبل جي نالي جو الحاق رهندو آيو. ازانسواءِ، تاريخ ۾ ديبل جي ويران ٿيڻ کان سنت پوءِ ٺٽي جو نالو داخل ٿيو آهي.

خاتمهٔ ڪلام

سه ماهي (١) مهراڻ ۾، "مڪلي نامہ" سان گڏ مير علي شير قانع جي سوانح شايع ڪري چڪو آهيان. خيال هيو تہ گذريل چند سالن اندر جيڪو نئون مواد مليو آهي ان کي هتي ڏئي ڇڏيان، ليڪن بعض مجبورين سبب انهيءَ مواد کي "مڪلي نامہ" جي نئينءَ ايڊيشن لاءِ رکي، هتي فقط مير قانع جو نسب نامو از سر نو تيار ڪري ڏئي ڇڏيان ٿو، جيڪو "تڪملہ مقالات الشعرا" ۾ ڏنل شجره کان زياده ڪامل آهي ۽ خصوصا هن ۾ تاريخن جو اضافو ڪيو ويو آهي. اهڙيطرح ڪلهوڙن جو مختصر شجرو بہ هن مقدمي ۾ شامل ڪجي ٿو، ڇاڪاڻ تہ ڪتاب ۾ چند قصيدا ڪلهوڙن سلطانن جي لاءِ بہ اچي ويا آهن تنهن ڪري تاريخ سمجهڻ لاءِ پڙهندڙن کي اهو شجرو ڪم ڏيندو.

ڪتاب جي متن جو سمورو مواد قانع جي پنهنجي دستخطي بياض (٢) تان ورتو ويو آهي، جنهنکي نقل ڪري پريس ڪاپي تيار ڪرڻ ۾ منهنجي همڪار محمد حبيب الله صاحب رشدي تمام گهڻي محنت ۽ جفا ڪشي ڪئي آهي، ۽ ساڳئي وقت پروفن درست ڪرڻ ۾ پڻ هن صاحب ڏاڍي زحمت ورتي آهي، جنهن لاءِ آءٌ سندس ٿورائتو آهيان. البته افسوس آهي جو حسب معمول ڪتاب ۾ جا بجا غلطيون رهجي ويون آهن، جن جو

(١) اها ساڳي سوانح تحفة الکرام جي سنڌي ترجمي ۾ ۽ ساڳي ڪتاب جي اردو ترجمي جي ابتدا ۾ ڏني وئي آهي.

(٢) خاص طرح اهو بياض جنهن ۾ "مڪلي نامہ" بہ شامل آهي.

هجڻ تيسين لازمي رهندو، جيستائين اسانجي ملڪ ۾ وساريل فارسي زبان جو ازسرنو رواج نہ ٿيو آهي ۽ جيسين ڪمپازيٽرن جي دستبرد تي پروف پڙهندڙ ڪڙي نگاہ ۽ نگراني رکڻ جي پاڻ ۾ عادت پيدا نہ ڪندا.

ڪراچي ،
حسام الدين راشدي

٩ ڊسمبر ١٩٦١ع

٣٠ جمادي الثاني ١٣٨١ھ

ڪل

حمد بن ميان الياس بن ميان داؤد بن ميان آدم شاہ

(١)

(١٠) ميان عبدالنبي
عرف غلام رسول
آخري تاجدار
(١١٩٠-١١٩٦ھ)
مير فتح علي خان جي هٿان
شڪست کائي ملڪ بدر
ٿيو ۽ ١٢٢٠ھ ۾ وفات
ڪيائين.

(٩) ميان غلام نبي
(١١٩٠ھ)

)محمد مرا خان
گڏ
(١١٦٧-
دعويدار
ردار ٿيو

ميان محمود خان
(١١٩٠ ۾ چند ڏينهن لاءِ
تخت تي ويٺو)
١١٩١ ۾ سرفراز سان
گڏ شهيد ٿيو

ت نشينيءَ جو سلسلو نمبرن جي ذريعي ڏيکاريو ويو آهي.

(٢) [illegible]

تاريخ ٢- سپتمبر ١٩٦١ع جو ڪراچيءَ ۾ جي- ايم- سيد جي روبرو معلوم ٿيو.

هجڻ تيسين لازمي رهندو، جيستائين اسانجي ملڪ ۾ وساريل فارسي زبان جو ازسرنو رواج نہ ٿيو آهي ۽ جيسين ڪمپازيٽرن جي دستبرد تي پروف پڙهندڙ ڪڙي نگاه ۽ نگراني رکڻ جي پاڻ ۾ عادت پيدا نہ ڪندا.

ڪراچي،   حسام‌الدين راشدي

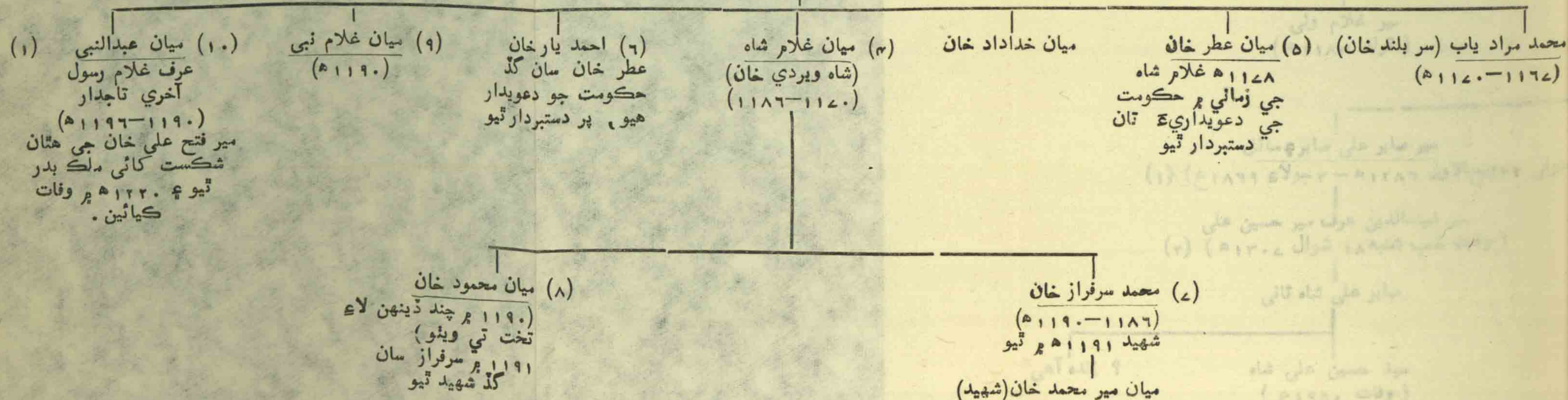
٩ ڊسمبر ١٩٦١ع

٣٠ جمادي الثاني ١٣٨١ھ

ڪلهوڙن جو نسب نامو

(١) يار محمد (خدا يار خان) بن ميان نصير محمد بن ميان الياس بن ميان داؤد بن ميان آدم شاه
(١١١٣—١١٣١ھ)

(٢) نور محمد (خدا يار خان ثابت جنگ)
(١١٣٢—١١٦٧ھ)

(١) تخت نشينيءَ جو سلسلو نمبرن جي ذريعي ڏيکاريو ويو آهي.

تاريخ ٢- سپٽمبر ١٩٦١ع جو ڪراچيءَ ۾ جي- اير- سيد جي روبرو معلوم ٿيو.

سيد محمد صلاح عرف محمد شاه
(متوفی ٢٢ جمادی‌الثانی ١١٨٦ھ)

سيد ضياءالدين ضيا
(متوفی ١٢٢٩ھ)

مير غلام ولی
(تولد ١١٨٤ھ)

مير صابر علی صابرؔ سائلی
(متوفی ٢٢ ربيع الاول ١٢٨٦ھ — ٣ جولاءِ ١٨٦٩ع) (١)

مير ضياءالدين عرف مير حسين علی
(وفات شب شنبه ١٨ شوال ١٣٠٧ھ) (٢)

صابر علی شاه ثانی

سيد حسين علی شاه
(وفات ١٩٥٧ع)

؟ زنده آهي

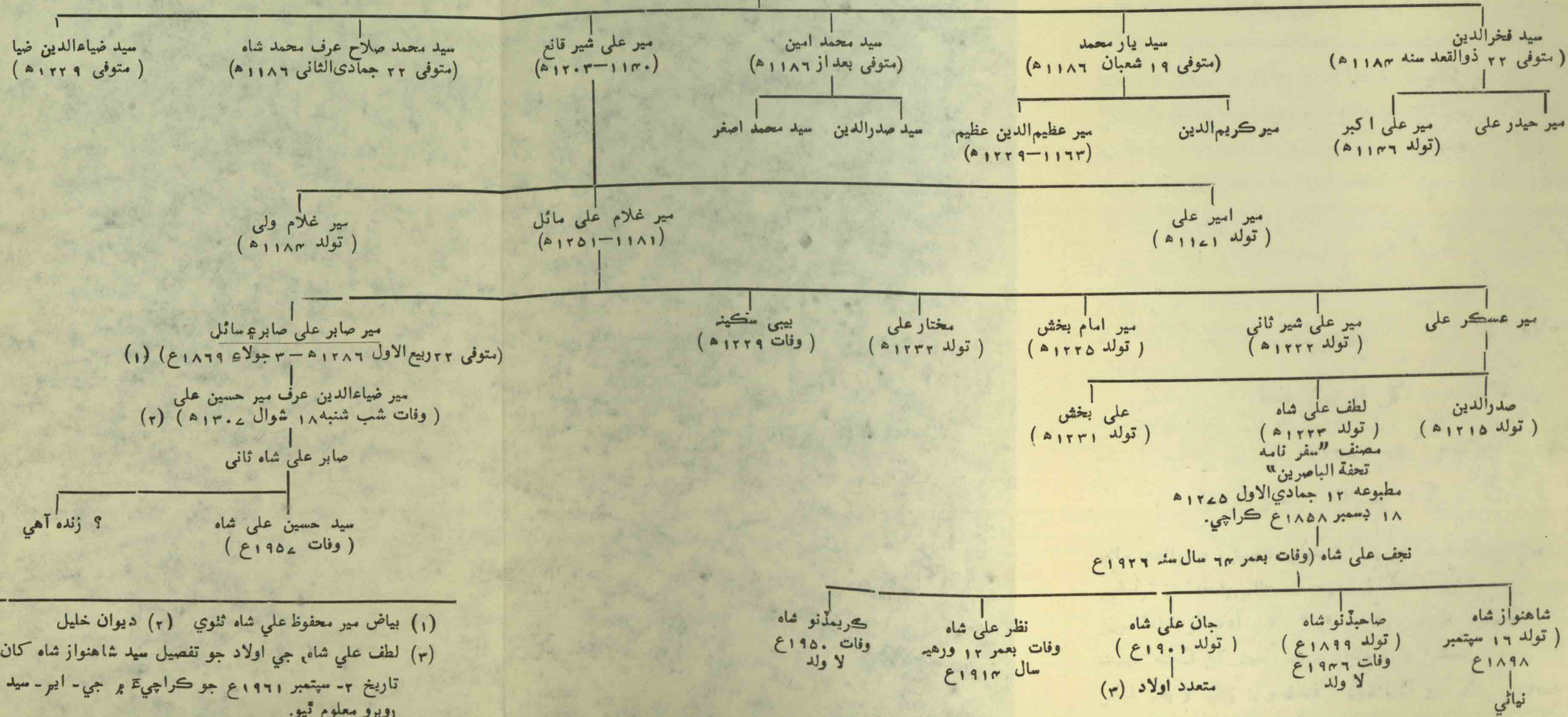
---

(١) بياض مير محفوظ علي شاه ٺٽوي (٢) ديوان خليل

(٣) لطف علي شاهہ جي اولاد جو تفصيل سيد شاهنواز شاه کان تاريخ ٣- سپٽمبر ١٩٦١ع جو ڪراچيءَ ۾ جي- ايم- سيد جي روبرو معلوم ٿيو.

مير قانع جو نسب نامو

مير عزت الله (متوفی ۱۱۶۱ھ)

(۱) بياض مير محفوظ علي شاه ٺٽوي (۲) ديوان خليل

(۳) لطف علي شاه، جي اولاد جو تفصيل سيد شاهنواز شاه کان تاريخ ۲- سپٽمبر ۱۹۶۱ع جو ڪراچيءَ ۾ جي- ايم- سيد جي روبرو معلوم ٿيو.

مثنوی

گل از بهار قضا

۱۱۶۷

[۱۲۰] بسم الله الرحمٰن الرحیم

نیرنگهای قضا و قدر را کرا یارای تفصیل، و بوالعجبیهای قدرتِ کبریا را کجا طاقت تحمیل، که عالم رشحهٔ از تراوشِ کافِ کلکِ قدرت طراز او، و خلقت آدم از نقطهٔ نونِ حکمتِ بیچون تعالیٰ شانه عمّا یصفون، محیط کن لُجّهٔ نیست که غواصِ فکر درو آشنا شود و دست و پا زند، و بحر فیکن چشمهٔ نه که سبّاحِ اندیشه درین دریای بی لنگر و ای

باد بان .... نـُه فلک در ظرفِ اندازه‌اش حبابی بیش نیست' و هفت ارض در آغوش ظرفی از ساحلش سرابی زیاده نه - آنچه از آدم تا ایندم جاریست از بحر بیکرانِ مشیتش نمی است' بل ازان هم کمی - و آنکه او را ازل و ابد گویند از نالِ نیِ کلک قدرت مقالش دمی - پر محال که صفحه بحار روی' زمین پر نقوش شمه‌ای از غرائباتش شود - و ناممکن که اوراق .... از عجائبات او را تابد -

من الکن نادانِ هر فن' اگرچه چون صدف بهوای هرزه درائي دری از بحر بر آورده زیبِ گوشواره' گوش سامعانِ با هوش می نماید، از آنجا که به آبیاری' بخت سبز "گل از بهار قضا" روز نظمش یافته بدانچه میخواهد شاید که مستحسن زمانیان آید -

پوشیده نماند که هرگاه محمد قلي سليم درین وادي گوي سبقت از همگنان ربوده شبه‌اش درست آنکه در پیش سخنش زبان آور شود - معهذا چون هر کس را سریست در کشیدن ماحضری معذور -

* * *

مثنوی

[۱۲۱]

شنیدم روزي از آزاد مردي — بپای' بیخودي صحرا نوردي
سراپا دیده اندر راهِ عرفان — برو بحرِ جهانش خانه مهمان

زدي گامي و از دنیا شکستي — چو تیر از شست برجستي و رستي
سرش فرسوده' فکرِ حقیقت — تنش چون لاله داغ اندر طریقت
نظر باز فضای' اوجِ تقدیر — بهشتِ پا زده صحرای' تدبیر
یکی چون مصطفی‌ای گردیده درفقر — قضا را یار غاری چون ابابکر
بصحرای' جنون مجنون خرامی — بکوهِ ابتلا فرهاد نامی
سپه سالارِ ملکِ بی پناهی — ز مو بر سر نهاده تاجِ شاهی
نزولش آیتی در شانِ تجرید — بود لوحِ دلش تفسیرِ تفرید
..........ظاهر پر خبردار — .... منسوخ را مار
زده بر روي' دنیا چار تکبیر — نموده صلح بر دعوای' تقدیر
ز معلول و علل بگسسته پائی — به کم و کیف کم آورده رائی
ز ممکن تا بواجب جوهرش فرد — ز عرض و طول جسمش پا برون کرد
حدیث عنعنه را قال با حال — نموده وضع موضوعات مه و سال
ز اني نیت افشانده چنان دست — که بر عین الیقین حق الیقین بست
مثالِ اسمِ مشتق فیضِ او عام — میان حال و مستقبل بیک گام
کلامش در عملها فتح یابي — بود هر حرفِ او نحو صوابی
معاني فهمی از انشا و اخبار — ز فصل و وصلِ امکانی خبردار
ز تشبیهاتِ حیوانی معرّا — تو گوئی درمیان انسان اعلا
به حل و عقدِ مشکلهاي' عالم — بود قلبش بدیعی رای عالم
دلش گنجینه' حکمت به اقسام — سیاستهاش نفس آورده در دام
نموده منطقش از روي' تحقیق — تصور را نظر پابند تصدیق
بضرب و کسرِ نفس سخت هیجا — چو واحد در عددها بود یکتا
مساحت را بطی' ارضِ حالی — نموده شخص بر شکلِ هلالی

به هیئت جرم محسوسش پر انوار   نماید در نظر ها ماه و خور وار
ز تقویم دلش احوال عالم   نماید ....
.... قرعهٔ افلاک در بند   ...... آب و آتش شکل پیوند
ترنّم ریز نغمات مقامی   اصول بحر اندر خوش کلامی
چو بنموده وجودش قافیه تنگ   به بحر نیستی زد بر فراچنگ،
معما وار نامش بر زبانها   پیِ تحصیل تکمیل هویدا
طبیب حاذق اندر صحت بال   مسیح ثانی اندر قول و اقوال

[۱۲۲]

که درعهد شبابم شد سر سیر   قضا فرمود منشین اندرین دیر
چو پرکار آمد اندر پای رفتار   سرم با پا ز سودا گشت دوّار
سکون مسکن ازدل رخت بربست   اقامت آبله در پای بشکست
ز هر سو موج می زد رفتن پا   طپیدن گشتنی شد سیر پا را
حنا بست اقامت بود پایم   قضا زد دست و خیز انده زجایم
بسان دیده اندر خانهٔ خویش   تماشائی بماندم از پس و پیش

* * *

گهی بستم خیال طوف کشمیر   که خاک او بود دامان دل گیر
گل و گلزارش از روی تماشا   نماید دیده را گلدسته پیرا
نسیمش شامه را بخشد روائح   تو گوئی از جنان آورد رائح
خور اندر سبزه زارش شپّره وار   نیارست آنکه بیند رویٔ انوار
نگه در نیمه راه لاله زارش   نهد بار نظر بهر نثارش
گر آید بالمثل مه در زمینش   کند گلچین غلط با یاسمینش
ببوی بوی شبّویش ز هر باد   گل خورشید گیرد غنچگی یاد
شفق از بهر آنست سرخ مادام   که اندر لاله زارش برده یک شام

ثریا خوشه‌ای از خرمن او   ازواین کهکشان یک جدول جو
گهی تحریر(۱) وصف زعفران زار   لب از خنده نیابد راه گفتار
ز بس سروش بآزادي علم شد   ثمر در نخلهایش وقف هم شد
شده بس نرگسش قانع بجامی   نماید در لُغز ماهی تمامی
زشبنم معنی سوسن زبس شست   بهر شامی شفق از تیره گی رست
طلائي آفتاب آن جاست پرغش   ز بس از(۲) بوتهٔ گل دیده آتش
زر گل بسکه وقف صحن باغ است   تو گوئی گنج قارون راسراغ است
بآب اشک بلبل شست وشوده   پس آنگه درفضایش پای سرنه
تونگر گردد آن کو بار دارد   گلستانش گل دینار دارد
ز اقسام گلش ما را چه دربار   چه پویم ره بپای کلک مودار

* * *

گهی بر سود سودا مغز سرتفت   خیالم بار چین بر بسته می رفت
که آنجا نقشهای بس غریب است   هوایش بر تماشائی مطیب است
بهار حسن را آن جاست گلزار   ملاحت را زمینش پر نمودار
ز روی گلرخانش چشم خورشید   ز بس گستاخ بین افتاد جوشید
بنفشه خط سهي سروان آن باغ   بسان لاله بر حوران نهد داغ
ز گفتار ملاحت ریز خوبان   بگیرد عندلیب آتش بدامان

[۱۰۹]

زفرّ جبههٔ شان حسن آداب   نماید همچو در مینا میٔ ناب
مه نو تا بابرو یافت نسبت   همی بالد بخود از فرط بهجت

---

(۱) مقالات: تقریر

(۲) مقالات: در

زمژگانِ درازِ شوخ و شنگش   اجل بگریزد از شهرِ فرنگش
نگه را تا بعشوه بندد آئین   شکستِ کارگاهِ عقل دربین
کجا تا غمزهٔ خوبانش گفتار   قضا میگویدم هشیار هشیار
دو چشمِ مه جبینانش نه دیدن   بعاشق کاسِ شرب از خود بریدن
دو زلفِ عنبرین بر دوش خوبان   بود شکلِ صلیبی را نمایان
مگر دستِ قضا از صنعِ ایزد   لطافت جمله اندر ساعدش زد
ز رویٔ بیت صدرشان توان یافت   معانی را که اندر دل همی بافت
نهند ار پشت بر دیوار چون مست   توان دریافت نقش او چه چیز است
گهي نظارهٔ خوبیٔ هر مه   تماشائی بر آرد الله الله
غلط گفتم کجا تابِ نظاره   کتان از مه بگردد پاره پاره

*   *   *

گهی گوش آشناي نغمه می شد   بسیر هند شوقم همره مي شد
که آنجا ساقیانِ گلعذارند   سرود و می بهم دکان دارند
بپاکوبیٔ رقاصانِ مهوش   فتد نظاره را نعل اندر آتش
صلائ باده نوشی اندرو عام   بود خورشید آنجا صورتِ جام
مدام اندر وي از صافیٔ مهتاب   مهِ نو هر شب افزاید مَي ناب
مگو اختر که رخشانند هر شام   خم گردون شراب انداخت در جام
بهارِ نشهٔ سرشار دارد   سرود آنجا عجب بازار دارد
هرآن کو بسته آهنگ حجاز است   لجامِ توسنش از تارِ ساز است(۱)
بگوش هر که خورد آواز چنگش   بهر پرده نگنجد پای خنگش

(۱) این بیت از مقالات الشعراء گرفته شد

رگِ طنبورش از جوشِ ترانه   جهد در دست نبض آسا ز خانه
فتد گر بالمثل عکسی ز عودش   میانِ آب ماهی سوخت دودش
سراپا آتش اندر جامهٔ آب   همي خیزد ز دستِ سعی مضراب
دفِ خورشید اندر دستِ زهره   بپیش مطربش کمتر ز مهره
بهر محفل که نا و نوش دارد   هوس بر سیر پا بر دوش دارد
زده مطرب چو پا اندر مقامات   زمین و آسمان شد پر ز نغمات
فلک را گوشِ ماهِ نو تهی بود   بشکلِ دائره خورشیدش افزود
مغنّی و صراحی هر دو دمساز   یکي با قلقل و دیگر باواز
صدای مطربش در گوش افلاک   همي پیچد بشکلِ مار در خاک
چو حرف راستي مطبوع هر گوش   بود آواز دمسازانش با هوش
خراش آورد لب از فرطِ اطناب   زدم دست و گسستم تارِ مضراب
درین اثنا که دل در کشمکش بود   بهر جانب خیالم رخت کش بود
بویٔ گل دماغم بس پریشان   هم از بهرِ نظاره چشم حیران
همی خوردی بگوشم نغمهٔ تر   خیالِ مَي ربوده هوش از سر
بدل از پیرِ غیب آمد صدائی   صدائي هوش فرسا دل ربائي
چه گفته' گفت کای تو غافل از خویش   ببوي گل چه میداری قدم بیش
که گل بیش از دو هفته مي نماند   خزان آید بهارِ او ستاند
تنِ گل را ندیدي پاره پاره   که دارد بر فنا ضبط شمار
بحسنِ عارضي چشمت هوسناک   چه بندي دل برین یک لعبتِ خاک
مگر نشنیده‌اي تو قولِ سالک   که آخر مي شود هر شي هالک
مَي ار چه مر ترا خوش مست دارد   خمارِ عُجب اندر دست دارد

تو خواهی از سرود آسایش دل   چه پیمائي بکف بادي پر از گل

* * *

برو در مصر خوش سیر قضا کن   بقدر قدرتت خود را فدا کن
رود گر بنده آن جا شاه گردد   عزیز مصر غرق چاه گردد
کس آزرده ز اخوان زمان است   برایش مصر جائی پر امان است
ز لوث تهمت این گرگ خویان   بشو در نیل آن پیراهن جان
ترا کشمیر گرچه دل پذیر است   دل تو مائل آن سرد سیر است
ندانی کان بُد اول جای دیوان   کنون بیزار ازو باشند انسان
بود چین از نصاری سخت معمور   بعیسی آنچه گردیده است مشهور
ز کید هند پرهیزند پاکان   ازین جرم الامان و الامان خوان
بدنیا جنت الماوای مصر است   اقامت را بسي خوش جاي مصر است
درو بامش بفیض جاوداني   عمارتهاش چون ارژنگ ماني
نسیم چار سویش راحت افزا   نشان قدرت ایزد تعالی
وزد بادش اگر بر(١) جانب آب   حباب از یاسمن گیرد فزون تاب
هوایش گر بروی بحر آید   ز شاخ خشک مرجان گل بر آید
بمعماریش چرخ آبنوسي   ببر کرده لباس سندروسي
بداش شرق اندر وقت تعمیر   فلک میریخت آهک از طباشیر(١)
دران نزهت گه فردوس ثاني   غریق بحر خجلت مانده ماني
[١٦٠]
خیال طرح محفلهای عالیش   تخیل را ز جنت زد قدم بیش

(١) مقالات: از

(١) مقالات الشعرا: به داش مشرق اندر وقت تعمیر
فلک میریخت آهک از تباشیر

ازو هم دیده چون نظاره دایم   تند خورشید تصویرش ملایم
ازان خورشید بر کف رعشه دارد   که خواهد دستي از بامش بر آرد
گهي گچ کاری از خورشید تابان   ستاند پنجه رازش دستگردان
بهر خشت عمارتهاش خورشید   ز بس گستاخ بین افتاده جوشید(١)
کمان طاقش از قوس قزح ساخت   رواقش را چو بنّا منشرح ساخت
بود مهتاب آنجا آهک گرم   سفیدهٔ صبح از خاکش کشد شرم
بود هر قصر او از فرط رفعت   ز گل ممتاز چون ارباب همت
نگه در نیمه ره ریزد پر و بال   گهی نظّاره‌اش در چشم تمثال
همانا کلک قدرت از بدایت   ز دست صنع خود بگذاشت آیت
خزان او بهار روزگار است   بیک خاصیتش لیل و نهار است
کجا یوسف که در سوداش خود را   فروشد تا بیابد عزّ اعلا
بامرش خانه را پدرود کردم   ز خود در باختم تا سود کردم
بجمع همسفر گشتم موافق   بیک مقصود همچون فرد لاحق
ز فرط اختلاط هم بیاران   یکی گردیده چون شخص توامان
قضا اینجا قدر را مرحبا گفت   میان ما بیک شخص آشنا گفت
غرض رفتیم باهم چند منزل   قدم از راه خشکی ریخت راحل
دگر راه شتابیدن چو طی شد   بجمله احتیاج کشتیٔ شد
بلي کشتي گدایان را ضرور است   که فاقه را بدو راه عبور است
مسافر را بر طب و یابس است راه   ز خشکی باز دریا گشت دلخواه
غبار ماندگي بست ابر در دل   کنار بحر ماندم پاي در گل

(١) مقالات الشعرا: بهر خشت عمارتهاش خورشید
برای اقتباس نور بوسید

چه بحر آن کز کمال پاکی رنگ　　نهنگ چرک را زو قافیه تنگ
صفا مشرب چو ارباب ولایت　　قناعت کرده با لب تر ز همت
چنان پاک از کثافت بود یکسر　　که بنمودی بعینه آب گوهر
درو نظاره غلطان چون پر کاه　　حبابش کج کلاهي کرده با ماه
زلالش با زلال خضر یک جام(۱)　　ولي ظلمات او نبود بجز شام
خورد گر ابر ازو آبي بساغر　　نه بارد غیر گوهر تا بمحشر
بفرض ار اندرو خور غرق گردد　　ز تاثیر روانیش برق گردد
بشوق دیدن خورشید و مهتاب　　همیشه واز دارد چشم گرداب
اصول آبش از بحر خفیف است　　حبابش از سبکروحي لطیف است
[۱۶۲]
صدای موجش اندر گوش گرداب　　زخاروخس ببخشد تار و مضراب
درو گر پرتو بلبل بیفتد　　بچشم ماهیانش گل بیفتد
گزد تا دست در وقت تباهي　　دهن پر دارد از دندان ماهی
نسازد شاخ مرجان تا رهش بند　　نهنگش را تهی جیب اره چند
صدف یک مصرح از بحر طویلش　　بود مضمون بسته نارجیلش
ز فلس ماهیان صاحب خزینه　　چو صاحب طبع در دستش سفینه
شب اندر پیش ره گم کرده راهان　　ز چشم ماهیان دارد چراغان
چنان در عرض وطولش وسعتي بود　　که پای پور کلک از پویه فرسود
نیابد جای در آغوش ساحل　　کف غواص وقت ماندن دل
شناور را ز آبش دست کوتاه　　درو پای تخیل سود در راه

(۱) مقالات: هم جام

چو فکر نکته سنجان بس عمیق است　　نهایت را ازو کوته طریق است
ازان دریا گذر چون بود لاچار　　گهي طوفان مگر نوحم شود یار
بفکر کشتی افتادیم در جو　　نگه در راه ملاحي بهر سو
قضا آمد چو ملاحان پدیدار　　قدر همراه در کشتیش شد یار
صلا زد هان بکشتي پا در آرید　　اگر بر سمت مقصد ره سپارید
چه کشتي، تخت بردوش هوا بود　　برفتن چون سلیمان باد پا بود
چو مرغ وهم اندر پر کشودن　　ز مشرق تا بمغرب داشت رفتن
هنوزش سر ز چادر بود عریان　　که چون مستان قدم مي زد شتابان
برد تا ناخدا از لنگرش بند　　به گامی مي سپردي منزلي چند (۱)
شده بر عرشه کشتي سراسر　　چو مستان عالم آبم مسخر
دران کشتی نشسته ره گرفتیم　　توکل راه بخود همره گرفتیم
بغیر از مردم آبي دران راه　　نبوده کس ز جنس انس آگاه
چو ماهی اندرین ره برد پایان　　نشان قرب منزل شد نمایان
رفیقان جمله اندر شوق ساحل　　ز تقدیر خدا گشتند غافل
ز فرط بهجت و درغایت فرح　　بهم انداختیم از خورمي طرح
قضا را درمیان قرب مقصود　　جهان شدتیره اندر چشم بهبود
یکی طوفانی آغازیده از سر　　چه طوفان رستخیز روز محشر
زمین تا آسمان پر دود گردید　　ز دریا عافیت پدرود گردید
ز بس بادش چو ابر دی بیارید　　نگه از چشم پا بیرون نیارید
قیامت در قیامت شد نمایان　　تنور زال دهر آورد طوفان

(۱) مقالات الشعرا. بگامي می سپرده منزل چند

اگر بالفرض نوح آنجا شتابد زدل تصویرِ جودی بر زداید

[۱۶۴]

ز کشتی تختهٔ تابوت گردید همان آب آبِ غسلِ موت گردید
چو موجش اژدهای خشم بوده حبابش با قفا هم چشم بوده
قدر پیچید بر آب اژدها شد بدستِ (۱) موج شمشیرِ بلا شد
بلای آسمانی همچو باران ز چشمِ ماهیانش شد نمایان
چوچشمِ مرده کشتی ماندازسیر کفن از بادبانش دوخت تقدیر
براهِ آخرت شد گرم رفتار قدم میزد و لیکن در دمِ مار
زطوفان بسکه دریاعرصه تنگست اگر راهاست در کام نهنگ است
قضا را بود تیغِ کند گشته که آبش چرخیٔ گرداب بسته
نهنگ تیغ تا برکار گردید دگراز موج جوهردار گردید(۲)
همه کشتی نشینان مضطر احوال اجل را مرحبا گویان دران حال
جبل بالیده برخود گشته موجی ز دریا برد کشتی را بر اوجی
زسکّانش اجل چون عرض بگرفت یکی زانجمله بودش درنظر رخت
زده موجی و بُردش از میانه حباب آسا ازین تاریک خانه
چه یک کس انتخاب دستِ تقدیر حریر جامه‌اش از موج تشویر
جوانی صاف مشرب بحرِ همت دلش لبریز از موجِ قناعت
صفایٔ باطنش آئینهٔ آب ز آسایش رمیده همچو سیماب
دُرِ معنیش بود آویزهٔ گوش بصورت همچو ساحل واز آغوش

---

(۱) مقالات الشعرا: بعینه

(۲) اصل مخطوطه این بیت ندارد از مقالات الشعرا نقل شد

تهی دل ازهوس چون خشک رودی بذکرِ حق چو آب اندر سرودی
همی بارید فیضش دائم از اوج بر اربابِ ارادت موج بر موج
چو غوّاصان پیٔ دُرّ حقیقت زده یک غوطه در بحرِ طریقت
چنان شسته ز دل نقشِ تمنا که خضر انداخت برآبش مصلّا
ببرچون خواست کردن جامهٔ خواب پرِ ماهی لحافش گشته در آب
پیٔ آسایشِ آن بی ریائی ز موج افگنده آبش بوریائی
یتیمی دُر درونِ آب در شد بگوشِ مرگ مانند گهر شد
ز بس در بحر قحطِ آدمی بود بسانِ مردمک در چشمش آسود
باب و دانه گوهر بود حیران مگر پیدا شود روزی یک انسان
سخن کوته تماشایٔ قضا کن بتقدیرِ قدر تو دیده وا کن
ز بعد آنکه او را برد دریا جهان شد صاف در چشمِ تمنا
سرِ نو شور شد در اهلِ کشتی ز پروازِ چنین طیرِ بهشتی
شدازاین واقعه هر جمله بد حال نتانم گفت بر تفسیرِ احوال
غرض در جوی آن طیرِ بهشتی بآب افتاده ملاحانِ کشتی

[۱۶۳]

بهر سو دست و پائی میزدندی برنگِ موج واهی مه زدندی
یگان دستی بدستِ شان بیفتاد مبارکباد گو گشتند دل شاد
که اینک بادشاهی عالمِ آب چومستانست این جادرشکرخواب
ز شادی بحر را خشکی گرفتند همه همدست نزدیکش برفتند
و لیکن برنمی شد از تگِ آب بزورِ دستها چون عکس مهتاب
مگر آزرده بود از دستِ اخوان که یوسف وار در چه گشت پنهان
چو دستِ سعی کوته بود بروی طنابِ شوق بربستند در وی

باَوجِ کشتی آمد پر شتابي درخشان اختری از برجِ آبي
زفرطِ فرح کس نادیده سویش که در چه آب باشد رنگ رویش
گلش از گلبنِ باغِ که باشد برنگِ لاله‌اش داغِ که بادش
ز جامِ چیست مست ولا آبائی ز طبعِ کیست سر زد شعرِ حالی
کجا دارد وطن نامش چه باشد بدین آغاز انجامش چه باشد
قضادر پرده‌اش داده چه آهنگ درین بحر ازچنین شد قافیه تنگ
قدر گفتا که‌در افشا مکوشید نخست اندر حیاتِ او بجوشید
چونبضِ زندگیش محسوس می‌شد زعریان بودنش افسوس مي شد
میانِ رخت او را گرم کردیم ز پنبه بسترش پر نرم کردیم
پس آن گه کامد او اندر افاقت ازو جستیم آیاتِ رفاقت
چه مي بینیم در هنگام برخاست بصورت معنئ بیگانه پیداست
تعجب در تعجب بر فزوده ستیزه با قضا دشوار بوده
گهي گریان بیادِ یار بودیم گهي خندان بر این اسرار بودیم
درین جا هاتفِ غیبي ندا زد عوض دارد گله دیگر نیرزد
اگر مه رفت اینک آفتاب است درین مزرع یقین جوجوحساب است
پئ هر شام صبحي رو نماید کجا هشیار تا دیده کشاید
چو شمعي مرده شد شمعِ دگر را نهد برجاش این را محفل آرا
اگرچه آشنا صورت نه بوده بمعني جاي در دلها کشوده
بلي آن را که از قدرت رسیده چرا کس مي نگیرد نورِ دیده
چوآن کس ازقضا اندرعدم خفت شدن بیدار شخص تازه شد مفت
بان وصفی که آن مرحوم بوده ز شخصِ تازه افزون تر نموده
ز فرِّ جبهه‌اش نورِ سعادت نمایان بوده در پاکیزه آیت

تو گوئي هردو در چشمِ زمانه بسانِ مردمک بودند یگانه
غرض بر بوی یارِ سابقِ خویش باو اخلاص را کردیم در پیش
برای کشفِ اسرارِ حقیت ز تفسیرِ لبش جستیم آیت
بدو گفتیم کای نورِ دو دیده ترا از قدرتِ حق چه رسیده
درین دریا چه مي جستي بگو باز برافگن پرده‌اي از تارِ این ساز
مقامت چیست اصلِ توچه باشد گلِ باغِ تو اندر بو چه باشد
بگو این جا قضا چونت رسانده بفکرِ چه شدی حیران مانده
بپاسخ لب کشوده گفت بر دیر منم نو بادهٔ بستانِ تقدیر
مرا شهرِ حلب دان جاي مسکن پدر دارم بدانجا صاحبِ فن
که درآئینه‌سازی بي عدیل است بدستش سنگ همچون آب نیل است
ز دکانش فلک بر دست گردان برد هر صبح یک جامي نمایان
چو بر آئینه دستش نقش بستي بجام مهر و مه بوده شکستي
رود ز آئینه‌اش گر عکس بالا نماید تیره تر این چرخ مینا
بفرض ارجام جم این حال بوده‌است زعکسِ غیرتِ او مي‌شد ازدست
ازان آئینهٔ خود رویٔ می‌تافت سکندر گر زمانِ او همی یافت
سرِ سودایٔ هندم گشت دوّار برفتن دائره بستم چو پرکار
پدر گرچه مراچون نورِ عینین همي پرورد باصد زیب وصد زین
ولی بر گشتگئ بختِ واژون مرا از خانهٔ خود ساخت بیرون
بروئ آب در کشتی نشستم خیالِ خانه از دل پاک شستم
چه کشتي چون بطِ می بر رخِ آب روانه شد به جلدي همچوسیماب
رهِ دو ماه در ده روز بگسست به بحرِ هند او نزدیک پیوست

که ناگاه از نهیب قهر ایزد　　گهی باد مخالف سخت سر زد
چو مستان کف بلب آورد دریا　　ز موجش کرده‌اش زنجیر در پا
نه دریا بلکه کوه ابتلا شد　　بجام کشتیم سنگ بلا شد
بیک لطمه چنانش پاک بشکست　　که گویا نقش او بردل نمی‌بست
همه کشتی نشینان اندران آب　　حباب آسا شکستند درتب و تاب
من از آن جمله در یکسو فتادم　　بدست و پا زدن در پو فتادم
بغیر از سردم آبی دران آب　　ندیدم دستگیری هیچو گرد ب
چو راه از دست و پا کوتاه گردید　　دگر رفتن تگ آبم پسندید
چو یونس در ته ماهی خزیدن　　و یا چون یوسف اندرچه کشیدن
مرا خوشتر همی بنمود زان حال　　که دست و پا زدن شد سخت جنجال
سخن کوتاه بعد از یک شبان روز　　ندانم تا چه شد بر این غم اندوز
ز خود بیگانه بودم اندران آب　　خداوندا چه بگذشته بر احباب
دگر زان پس بدیدم خویشتن را　　درین کشتی سر نو زنده برپا
[۶۶]

سراپا حیرتم در خود گرفته　　که چون بیدار گردیدم زخفته
چه خفته خفتهٔ بالین تقدیر　　که باید کردنش از موت تعبیر
اگر این روز بعث است عرصه‌اش کو　　چرا باشم درین کشتی سبک رو
وگر عیسی نزول از آسمان کرد　　خدایش بر سر من مهربان کرد
کجا شد تا نثار او بگردم　　بکلی دوستدار او بگردم
چوما آن ماجرای خویش خواندیم　　سخن از رفتن آن یار راندیم
چنان بر روی غم و شادی بیفزود　　که بیم مرگ شادی اندرو بود
غرض با ما چنان او گرم جوشید　　که داغ یار با مرهم بپوشید

درینجا زد سر نو دست تقدیر　　بر آمد آستین بر شکل زنجیر
قضا را روزی از ایام شادی　　که میدیدیم عشرت در تمادی
نهاده بود زنجیر نمایان　　دران کشتی به پیش روی یاران
اجل یار آن جنون آموز آبی　　ز جا برداشت او را پر شتابی
بگفتا بر چه سان در پا در آرند　　دگر بر وی سر قفلش گذارند
برای آزمودن کرد در پا　　برو زد قفل از دست خود آنجا
بگردانست پا زنجیرهٔ آب　　که بحر راحت آنجا خواسته خواب
غلط گفتم پیٔ مجبور تقدیر　　نباشد خانه‌ای چون چشم زنجیر
پس از ساعت چو خواست از پا کشیدن　　کلید قفل گم گشته ز دیدن
بهرسو دست جست و جو برآمد　　ز جستن بر کف گل مو برآمد
نه شد پیدا ازان کشتی کلیدی　　شده بیچاره زان بس نا امیدی
ز دست سعیٔ کس این عقده نکشود　　که خود پای قضا اندر میان بود
قدر گفتا چرا پا میخراشد　　علاج دست خود کرده نباشد
چو منزل بود نزدیک و نمایان　　بهم گفتیم باید شد شتابان
بباید شد میان شهر شاید　　ز روی سعیٔ آهنگر کشاید
چو کشتی بر لب شهر ایستاده　　میان مصر شخصی شد پیاده
بدم آهنگری آورد همراه　　که بکشاید گره از پای آن ماه
به آهنگر نمودم آن تماشا　　ز دیدن بر زبان آورد حاشا
پس آنگه گفت از روی حسابی　　ز شاه ماست حکمی چون کتابی
که نکشاید کسی زنجیری از پا　　چو دست سعیٔ ایشان اندرین جا
همی دانم که این بنده فراریست　　و یا دزد این و یا خونیٔ داریست
کنون باید شمارا پیش شه رفت　　دگر بینید حکمش بر چه ره رفت

[۱٦۷]

غرض آهنگر از ما دامن افشاند   حقیقت را حضورِ بادشه خواند
به احضارِ جوان حکمی رسیده   دل اندر سینهٔ یاران طپیده
بان یوسف بپیشِ شاه رفتیم   بسامانِ هزاران آه رفتیم
چو حکمش بود اندر رنگ تقدیر   کسی را در نفاذِ او چه تاخیر
کشیدن از چهش را عرض کردیم   بذمّت صدق را کالفرض کردیم
شهِ مسکین نواز و عدل پرور   باظهارِ غریبان کرد باور
باهنگر طلب فرموده گفتا   که پاي این جوان زنجیر بکشا
درین اثنا یک از اهلِ تماشا   بروي او نموده دیده را وا
نفیري زد که اینک قابلِ تاب   خدا در دستِ ما آورد از آب
که بابم در حلب اندر فلان سال   پیٔ سودا بخود برده بسي مال
بهم کردند بر آئینه جنگی   بر این معني ورا زد بي درنگی
دران دم جانِ وي در رفت از تن   نبود آنجا قصاصش قدرتِ من
کنون در پاي تختِ شاه با داد   قضا بهر انتقامِ من فرستاد
اگر شه از کرم تحقیق سازد   باین مظلوم مسکین می نوازد
طلب فرمود شه تصدیق قولش   بجان کوشید در تحقیقِ قولش
بر این دعوي گواهی چند آورد   چو آخر حکم بهرِ قتلِ وی کرد
تو گوئی داشت آن قفلش بزنجیر   کلیدِ سر ربا از نوکِ شمشیر
اجل بگزیده بین کز قعرِ دریا   چسان زنده بیارد بهر این جا
بسانِ مردمِ آبی نه یارست   بروی خاک روزي زنده بنشست
مگر بد تشنه آبِ تیغِ جلّاد   که اندر قعرِ دریا جان نمی‌داد
نهنگِ بحرِ جان‌فرسانه خوردش   قضا اندر تگِ دریا نه بُردش

نه شد گورش مگر در چشم گرداب   قدر آورده بیرونش ازان آب
بلی خاکی میانِ خاک شاید   ز دستِ موجِ دریا چه کشاید
چو شایع شد میانِ شهر این حال   همه وا حسرتا گویان بداحوال
بران جان داده بنمودند هجومي   گدازان ز آتشِ غم همچو مومي
همه خورد و بزرگ و پیر و برنا   مصیبت را شدند آماده آن جا
گهي از قدرتِ بیچونیٔ حق   بدند گریان بروي خونئ حق
گهي دیده چنان شکل و شمائل   برائ مغفرت گشتند سائل
بسانِ گنج نعشِ پاک او را   میانِ خاک کردند دفن آن جا

سخن کوته ملالی بر میفزای
بیا "قانع" قلم را مان بر جای

مثنوی

قصاب نامه

[۹۳]

خدائي ختم شد بر آن خداوند — که در حکمش نیابد ره چه و چند
ز معدوم آورد هر شي بایجاد — عدم کرده بهر ایجاد میعاد
قضا فرمان بر حکم تعالاش — قدر مجبورِ امر و نهئ والاش
بسا در زیرِ این جلبابِ طوسي — برنگِ ماتم آراید عروسی
ز جعد مهوشان آن تاب داده — ... ... فضایش آب داده
... ... — ... ...
... ... پي داغ — ... ... گهي باغ
ز دل تنگئ غنچه خندهٔ گل — بنالد در بهاران زار بلبل

چمن باشد بساطِ بوالعجب رنگ　　بسوز و سوگِ بلبل گرم آهنگ
بهر بزمي كه شمعي چهره افروخت　　بهم سامان سوز و سوگ اندوخت
اگر آن بزم باشد خود بشادي　　چرا شمع ست درو با اشک دادي
و گر غم را بود هنگامه افروز　　چرا از تیره شب سازد همی روز
نشاطي نيست در عالم پديدار　　كه غمها را نيفزايد همي بار
ازان پروانه خوابي ترک گردد　　كه بيند شمع شادي مرگ گردد
...... اينست اندر حجلهٔ دهر　　... ... ... از اجل زهر
... ...　　... ... ...
...... خاصان هر دو را يک　　...... بر تخالف نيست در تگ
تعالیٰ الله زهي قيومِ دانا　　دلِ دانا ز امرِ او بداثا
گهي شادي ز ماتم ياد دارد　　بماتم خاطري بس شاد دارد

[۹۴]

... ...　　... ... ...
اگر در سينه ... ...　　بماتم خسته فريادي نشيند
بگيرد عبرت از هنگام ميلاد　　... بگريست خود عالم بدي شاد
ازان شادي چرا او گريه ميكرد　　گرآن شادي نه دادي يادش از درد
همين است حال اين دارِ غم آما　　كه دار از دائر است در چشم دانا
قدر را قدر والا قدر دادند　　كه سور و سوگ يک بي عذر دادند
پيِ تصديقِ اين حكمِ قضائي　　دهم دادِ سخن در رنگ شائي
بيا ''قانع'' ازان افسانهٔ غم　　بدم زلف سخن را ساز برهم
ز عبرت آنچه ديدستي درين دار　　بغم نوشان صلاي نوش در دار
قلم را همچو قلبِ خسته شق كن　　جگر كاويده اندر كف ورق كن

... ...　　... ... ...
ز شرحِ ماجراي ... ...　　كه بودش از قضا در پرده آهنگ
نديدم گر بخود حدِّ تكلّم　　ز خاموشی كشيدم بس تالّم
كه بسيار از شنيدن حرف راندن　　ز ديدن چون كنون خاموش ماندن
نه در گوشت مگر اينسان رسيده　　كه بهتر از شنيدن هست ديده
به ''تتلّه،، كوست مالامال اندوه　　بود هر سر درو كاهی تهِ كوه
ز خاكش سبز گردد از قضا بار　　ز دستِ كاركشتِ چرخِ غم كار
قدر با وي عجب آهنگ دارد　　ترازويش ز غم پاسنگ دارد
ز مسكينی غمِ هر سر دران شهر　　بدارد كم همي از خورمي بهر
سخن باشد فراغت دوست امّا　　بغم اين نامه بايد كرد انشا
... ...　　... ... ...

[۹۵]

پيِ غفلت سرشتان انتباهي　　شود وازان سخن دل كوب راهی
فريبِ خورميهايِ زمانه　　نه از غم قلبِ شان سازد نشانه
كه همزاد اند اندر حجلهٔ بود　　غم و شادی بهم چون زمزمه و رود
توانانند اين دو شخص جائي　　به بطنِ مادرِ امرِ خدائي
يكی آرد پيِ ديگر بشارت　　وجودِ يک پيِ ديگر اشارت
لدوللموت آن دانا كه گفته　　حقيقت را بحق خوش در بسفته
كزان زائيدنيها صورت اندر　　بمعنی باشدش آن شاهد بر
وجودِ خرّمي با رنج همزاد　　بتقديرِ ازل مادام افتاد
نداند اين يقين جز مردِ دانا　　ز جاهل پر نهان گشته همانا
چو عاقل را بود يک نكته صد حرف　　نه بندند از تكلّف جاهلان طرف

ز تمهیداتِ عرفي کرده پس بس
تو ”قانع“، جانب مقصود خوش رس

درین شهر از قضایْ مستمع هان | شنو خوش ماجرایْ عقل حیران
جوانی پر وجیه از قومِ قصاب | خرد یغما برِ هر شیخ و هر شاب
بگیسو تابِ جان دردمندان | بابرو رشته‌زن بر غم پسندان
بچشمانِ سیه غارت گرِ هوش | خیالش واکند بر عاشق آغوش
غزالی مستِ صحرایْ جوانی | به بي مثلی مثل دانی نه دانی
پدر را خانه آباد از وجودش | چو یوسف‌در برِ یعقوب بودش
ندیده مادرِ گیتي چو او پور | فلک مي بود دایم زو بلا دور
نمیدانست تقدیرِ خدائي | قماطش بوده طفلي در رضائي
قدر در مهد جنبانیش بوده | قضا را گر شبي او می غنوده
ز بستانِ قضا شد پروریده | مگر چون مادر از شیرش بریده
قدم زد تا بر ارضِ صبی ناگه | شده از شارحِ تقدیر آگـه
شده نشو و نمودِ او اجل کام | که مرهون بود بر موعود ایام
رسیدن بوده‌اش اندر عدم زود | که‌طی کرده به‌خوردی راه‌مقصود
بباید انچه مر صد ساله‌را راه | بخوردی گشته زان جمله پر آگاه
زنم هر قدر از خوبيْ او حرف | ز صد یک مي نباشم بسته‌من طرف
شده تا از فنِ آبا خبردار | یدِ بیضا برآورده بهر کار
شدي در مرتعِ افلاک یک یک | برو جدي حمل قربان یکایک
به جانداري که رومیداد از دل | بلا دشنه برآری گشته بسمل
زند دیده رخش از بیخودی بر | فدايْ اسمعیل الله اکبر
[۹۶]
اگر مایل شدي بر کبش جنت | بجانبازي خریدش مفت منت

بنام ایزد چه زیبا دلبری بود | ز نخلِ دلستاني نو بری بود
پدر چون دیده‌اش گشته رسیده | غزالی از فضایْ دل خزیده
یگان دختِ نکو از قوم معلوم | بهم وصلی دگر دادند موسوم
رسیده چون‌شود هر باب را پور | کند تا خاطر خود باب مسرور
بجفتِ نیک پیوندش بجوید | که تا بارِ بهي را او ببوید
بلی از نخل پیوندی بهی بار | درین بستان بجوید مرد هشیار
نه باشد آگه از تازِ خزانی | قضا را کس نه دیده باغبانی
بزیبا دختر آن دلبندِ مادر | چو شد موسوم با رسمِ مقرر
قدر اندر نهان شد گرم کاري | که کس‌را زو نباشد علم باري
پسر از بهر وصلِ دختِ موسوم | ز تقدیرِ خدا غافل بهر یوم
همي کاهید می بالید چون مه | که کی یابد به زهره وصل‌را ره
خود آن‌دختر که بوده‌اخترِ حسن | بخوبی‌خوش‌مثل در کشورِ حسن
ز بطنِ مام زاده بخت‌معکوس | بریده دایه نافش را بافسوس
بمهدِ محنت او را دایهْ دهر | بجايْ شیر میداده مگر زهر
پيْ ناکامیْ هنگامِ مقصود | یقین نشو و نمودِ او همی بود
مثالِ خور برعشه مانده رنجور | که کی‌این روزِ هجران‌میشود‌دور
ز وصل آگه نبوده آه محزون | کزان آید سرش ایامِ غم‌چون
سخن کوته پيْ آن هر دو محبوب | چو گشته‌انتظارِ وصل‌دل کوب
میانجي شد قضا یکچند مابین | سرخودخدمت‌شان کرد چون‌دین
شود تا حافظِ عین‌الکمالش | حذر کردي قضا از اتصالش
بسامانِ عروسی بابِ دختر | کمي ناکرد اندر یابس و تر
ز اشکِ افتراق و آهِ هجران | نکو ساچق قضا گرداند سامان

قدر در کارگاه خود نشسته — حریری چون تمنّا نقش بسته
نموده نسج خود نسّاج تقدیر — پیٔ داماد خلعت‌را بلا دیر
ز تار و پود افنا آن قصب بافت — که شیرین کاریٔ تقدیر زو تافت
چنین بهر عروس استاد زرگر — که دستش بر یدبیضا شدی بر
حلیٔ چند از سیم و زر ناب — بدکان مصیبت ریخت با تاب
نکو آراست پا را از پیٔ دست — که یار وقت محنتهاش بودست
مرتب گوشواره کرد آن مرد — که در گوشش ز غم خوش گوشگی کرد

[۹۷]

به نفی و جحد امید دل آرا — برایش ساخته خوش زیب مالا
بنالد تا نه بر در جزع یکچند — مهیّا کرد بهر او گلوبند
بنار هجر پیچ و تاب خورده — بحیله چند بازو بند کرده
برد تا دستش از دوش دلارا — چه دستاویز نیکو کرد پیدا
خرامد تا بر ارض هجر بی‌ریب — ز سیم سوگ شد خلخال و پازیب
غرض بر این صفتها آن هنرور — بهر عضوی تدارک دید درخور
بکسوتهایٔ گوناگون آلام — جهازی خوش مرتب ساخت ایام
بتقدیر الٰهی آنچه بایست — پذیرفت از دوجانب رنگ شایست
بطبق آرزوها در کم ایام — همه اسباب شادی یافت اتمام
چوشد اسباب شادی خوش مهیا — قضا خدمت گری را گشت برپا
قدر همراه گردیدش ز اخلاص — که کار خاص از خاصان شود خاص
بتاریخی که از محنت مگر زاد — بلایٔ کدخدائی قرعه افتاد
نگه دارد خدا زین کدخدائی! — که روز وصل شد روز جدائی
دم دو چار گردیده دو مهجور — یکی بیت‌الحزن بیند یکی گور

معین شد شبی از بهر وصلت — که بوده حاصل صد گونه محنت
بدارد هر شبی آنچه که دربار — نداند غیر علم ایزد بار
شبی محنت فروغ کلفت آما — به کار آن دو محزون شد مهیا
سوادش روشنی دوده مصیبت — بیاضش بر بیاض اندوه آیت
تو گوئی سرمهٔ چشم قضا بود — هر آنچه در وجودش از ضیا بود
چو آن شب چهره افروزی نموده — نهانی محنت اندوزی نموده
نهفته اندرو در چشم سیار — سرشک آوخ آمد بر سر کار
فلک را دل مشبک ز اختران بود — چو آن شب حامل بار گران بود
غم فرداش چاک صبحدم شد — سحرگه شبنمش در دیده نم شد
خور روزش بآن انوار و شعشعه — چو آخر چند آن غم یافت رعشه
گرسته شمع بر احوال داماد — هم از بهر عروسش بود فریاد
چراغان شد نمونه داغ هجران — که فرداشب شود خوش گل بسامان
سخن کوته هر آنچه از طرب بود — نهفته اندرو تمهید تب بود
اگر جامی بمجلس دور می داد — صلا کردی اجل از بهر داماد
عروس بیخبر را هم ز هجران — قضا میداد ساغر لیک پنهان

[۹۸]

باین اوضاع الحاصل دران لیل — بخدمتگاریٔ نوشه بسا خیل
کمر بستند بر نیل تمنا — سرور و سوگ را کرده مثنا
چو قد افراخت اندر جامه داماد — شرور در جامه دان چرخ افتاد
بسر دستار را بسته چو نوشه — فگنده مه عمامه را بگوشه
حمایل را ز گل کرده چو در بر — حمایل کند از بازو دو پیکر
کمر تا بست آن غافل ز تقدیر — میان منطقه بر خست بی دیر

چنین شدآن عروس از حکم ِ وهاب
مهیا جلوه را در پیش ِ این شاب

بمژده وصل غافل از قضا بود
پریدن را شده چون چشم موجود

بصورت گر نه شد مژگان خس منع
بچشمانش نیارستي ز کس منع

برو مشاطهٔ غمهاي مکنون
پیٔ تزئین رسید از حکم بیچون

بمو زد شانه‌اش از پنجهٔ حور
که از یارش نماید زود مهجور

بفرق از افتراق ِ وصل دلدار
عجب آرایشي داد آن ستمگار

ز نیل داغ وسمه زد بر ابرو
چنین پر سرمه کرده دیدهٔ او

بدادش غازه بر رخسار زان رنگ
که آخر شد نشان سیلیٔ ننگ

بدست و پا حنائي کردش اما
چه خواهد رنگ بستن روز فردا

بر و دوشش بکسوتهای مرغوب
ندانم بر چه روز آراستش خوب

بگونا گون حلي آن حور زا را
شده القصه حسن خوش مثنا

شده هر هفت تا در حجلهٔ ناز
ندانسته چه از پرده شود باز

مرتب گشت بزم ِ سخت دلخواه
ز باطن کس نه بوده لیکن آگاه

نه دانسته کسی کز این طرب باز
چه ماتم را قضا سازد گهي تاز

بلی در پردهٔ هر کار پنهان
بجز حق کس نداند حال را هان

شده آراسته بس محفل ِ طوي
طرب را گشت گوي زوجه و شوی

یکی در رقص شادي با فرح یار
یکی بهر ِ تماشا گشت سیّار

یکی را دیدن ِ داماد مقصود
پي دید ِ عروسش هم سري بود

دهل زن داشته آهنگ پر سور
که می کرده غم ِ ایام را دور

صداي ناي میزد آن ترنّم
که میکرد از قلوب خسته غم گم

مقامات آشنایان ِ مسرّت
بزرگ و کوچک اندر برگ بهجت

باهنگي شده مطرب نوا سنج
که از دلها زدودی پاک هر رنج

لب ِ نای بصوت ِ عاشقانه
طرب را زد صلا خانه به خانه

چنان شد گرم بازار ِ تماشا
که زاهد از زهادت گفت حاشا

[۹۹]

ز بس پر فرح بوده کوی و برزن
بچرخ افتاده هر مردي و هر زن

ز مستئ سرور و نشّهٔ فرح
بهر یک حالتی رو داد نوطرح

دران مستي بخویش و آشنایان
رسید از خرمي احوال شایان

بهر خاطر که از غم بار بد بس
نوا دادش فرح چون باربد بس

قضا پنهان مگر در خیل ِ سیار
همي زد نغمهٔ بنهفته بر تار

که آخر این سرور و سوگ آما
چه مي زاید شب اندر بهر ِ فردا

قدر هم داشت با آهنگ خود ساز
کزین پرده چه گردد پرده زن باز

غرض داماد را بردند زان سان
چو در دار عروس هجر سامان

اجل در راه استقبال ِ او کرد
بمنت آن شبش مهلت دگر کرد

مروت مي ندانست آنکه یک بار
کند اندر دو مشتاق آنچنان کار

که بي دیدن ز هم گردند پدرود
وصال ِ شان فتد بر روز ِ موعود

قضا از بهر ِ عقد ِ آن دو مهجور
بساعت آمده در محفل ِ سور

بشرط ِ وصل آخر صیغه خوانده
اجل بهر ِ وکالت تیز رانده

ز بی مهرئ گردون مهر بستند
سرور و سوگ چون آنجا نشستند

معجل زان برات عدت افتاد
کزان سر دست زوجه یافت معتاد

ازان تزویج کزدست ِ قضا شد
دو شاهد خوش ز تسلیم و رضا شد

چو شد دلخواه ظاهر آن همه کار
جوان را اندرون بردند یک بار

درون یک محفلي بود از پریزاد
که هوش از دیدنش مي رفت برباد

چه گویم وصف ِ آن محفل که آخر
زند فردا قیامت زو همي سر

غرض تمهید محشر هوش فرساست
و الاّ نه درینجا گفتگو هاست

بخیل ِ مهوشان ِ حور طلعت
چو نوشه یافت جا بر صدر ِ عزت

برو دادند جلوه دلبرش را   چه دلبر پاره‌ٔ ماه یا که بیضا
فلک اندر رقابت سعي کرده   که‌آن شب را بپایان زود برده
شده تا حجله‌اندر زوجه و شوی   مگر چوگان برد ره جانب گوی
شود آن گوي سیمین یار چوگان   که مرجان را کند میدان جولان
نه سفته دُر بموجب از قضا هیّ   بساط جوهری شب شده طیّ
کنار و بوس ناکرده بدلخواه   سحر زد بانگ بیرون شو بان ماه
سحر زد راه کام زهره و مه   گیرسته شبنم از این غصه ناگه
دریده صبح صادق جامه برتن   که آگه بوده از آینده شیون
جوان‌دل بسته از بس‌سینه صافي   که آینده شبش سازد تلافي

[۱۰۰]

باطعام عزیزان که اوست‌معمول   ز کار فرح غافل گشته مشغول
قضا را فجاتاً آن ماه رو را   گل امید دل ناکرده بو را
دران‌حالت که‌حجره‌دیده‌واداشت   زبان حال گرم این دعا داشت
که یا رب کی شود نازش بدلدار   کنار اندر کنار و رخ برخسار
اجل برده بمهماني علی‌الفور   بداد خستگان ناکرده خود غور
ستمهای اجل را کس چه گوید   چو کس یارا ندارد پس که گوید
نشان دلفگاری داغداري   زمین بر لاله روید هر بهاری
چه‌شب رفت و چه‌در روزآمده آه   بگشته این الم خلقي به ناگاه
شده روز عروسی روز ماتم   زده آن بزم سوري سوگ برهم
همه اسباب شادی صرف غم شد   ز نغمه‌ٔ عیش پیدا حرف‌غم شد
همه اسباب شادي آه شد لوت   شده آن تخت دامادیش تابوت
فلک نیلی قبا شد اندرین غم   ازین بار گران پشتش شده خم
تب اندوه خور را زد به هجران   چو تفتیده ز ماتم گشته بریان

مگر خیاط فطرت را نه دل‌سوخت   که‌جاي جامه‌ٔ شادی کفن‌دوخت
شب غسل زفاف آن سمن بر   عوض با غسل موت از حکم داور
لحد شد حجله‌ٔ دامادي‌ٔ او   مبدل شد به سوگي شادی‌ٔ او
چرا یارب به دامادي رسیده   که یک مو برگ دامادي ندیده
کنم فرض او شده در راحت‌آباد   ز دست نو عروس آیا چه افتاد
که ناچیده گل از باغ تمنا   خزان گل شدش هجر دل آرا
درین بیداد نالان خلقي از غم   شده هر حلقه حلقه بهر ماتم
خرد بیتاب گشت و هوش گم‌شد   قیامت شد‌ٔ ستم شد‌ٔ اشتلم شد
عروس خسته‌ٔ ناکام یک بار   بجاي غازه رخ را کرده افگار
زر مسکوک دارالضرب آلام   که داغ هجر باشد مر ورا نام
بهر سوئي که‌از اندوه بشتافت   ز گردون بر سبیل رونما یافت

[۱۰۱]

پریشان کرد بر رو مو چو سنبل   به تن جامه قبا بنمود چون گل
سمن گردید سوسن غنچه شد گل   چو حنظل تلخ گشته کاسه‌ٔ مل
مقام عیش گشته پرده‌ٔ سوگ   نواهاي الم گردیده هر کوک
شده روز عروسي روز ماتم   جهان‌دردیده روزي همچو کس کم
لحد خمیازه دیده از چنین مرگ   مریزاد این چنین نخلي که‌از برگ
فشار قبر پر افشرد دندان   بدندان از تحسّر برد دندان
بدیدنهاي مرگ این وتیره   دل گور است در هر ارض‌تیره
شب دیگر بجای شمع عشرت   نموده نخل ماتم گل به حسرت
شده ماتم سراکاشانه‌ٔ سور   بجاي‌ٔ نغمه نوحه خاست‌بر فور
چرا بندد کسی دل بر تنعم   که باشد در تنعم صورت غم
پدر مادر ز فقدان چنین پور   میان زندگي رفتند در گور

گر اینجا گشت از هم فصل ایشان   بمحشر اوفتاده وصل ایشان
عجب نزدیک شد وصل دو محزون   عروس از انتظارش گشت دل خون
نه تنها بر عروس این ابتلا رفت   که هر کس آن بدیده از الم تفت
عجب شوري زده سر از در و بام   قضا خود شد رضا بر خورد آلام
نباشد چاره با تقدیر حق چون   صبوری شد دوای قلب محزون
درین دار غم آما این چنین رنگ   چو غنچه ساخته دلها بسی تنگ
یکی دیده عروس خسته دل را   به نار تفته هجران مضمحل را
نه چیده گل ز باغ وصل دلخواه   خزاني گشته از تقدیر ناگاه
به عبرت دیده را شبنم فشان کرد   برشته دل ز غم آتش نشان کرد
یکی آن موت بی هنگام دیده   گریبان صبوري را دریده
چو جعد تار تار زوجه ناکام   شده آشفته خاطر خاص و هم عام
ز نیرنگ قضا این بوالعجب کار   بماند یادگار دهرها زار
خوشا دیده که این احوال دیده   ز عبرت ساتگیني خوش کشیده
بهر حالت رضا گشته قضا را   کدر تا در دل فرحت فضا را
نه گرد بسته دل بر سور ایام   که دارد سور با خود سوگ مادام
تو "قانع" خویشتن را سازان جمع   که دل را از دوئي سازند خوش قمع
یکی دانند شدّت را ز خارا   رضا کردند دیده هر قضا را
که تا داني بماني شاد در دهر   بدل گردد بشربت بر لبت زهر
بود اینها همه فیض قناعت   کنون داري بحمدالله مسرّت

بس است حجت یقیناً عزّ من قنع
دگر از بهر حذرش ذلّ من طمع

مثنوی

محبت نامه

سزاوار ثنایست آن خداوند   که دلها را بدلها داد پیوند
محبت را پدید آورده از خویش   کزان دلهای عشاقش بود ریش
به مجنون در رخ لیلی نموده   اگرچه خویشتن مقصود بوده
نه بوده غیر مجنون کام لیلی   چه شد گر بود او بدنام لیلی
میان وامق و عذرا دوئي چیست   که غیر از عشق در ما بین آن نیست
محبت در دو تن چون کرد ماوا   دوئي شد از میان' گشتند تنها
یک از اعجاز عشقست اي سخن سنج   که بیش از عاشقست معشوق در رنج
نیاز و ناز گر ظاهر دو حرف است   ولی این را ازان خالی نه ظرف است
چو در باطن محبت صادق آید   هم از معشوق رنگ عاشق آید

مر آن را کش نهي معشوق نسبت   دم اش از عاشقی دارد مصیبت

پیٔ تصدیقت از گفتار قانع
ترا بس این حکایت بی موانع

شبي در محفلی پروانه و شمع   بهم کردند اندر عاشقي طمع
بگفت این دعوی عشقست مرا راست   که سوزِ او تنم را جملگی کاست
علم در جانفگاری کس چو من نیست   میانِ گریه شبهایم غرض چیست
بیک پا ایستاده جان سپارم   نشستن نیست غیر از مرگ کارم
بمن دادند خوبان آشنائي   که دارد دوستیم روشنائي
بمن گویند رازِ خویش عشاق   بود سوزم فروغي پیش عشاق
سمندر مشربم در آتشِ شوق   مرا جز سوختن نبود دگر ذوق
سراپا شعلهٔ عشق است جانم   شرر بار است در هر جا زبانم
شود گل از زبانم نغمهٔ عشق   که کاراست برتنِ من زخمهٔ عشق
سرودِ عاشقانه مي سرایم   اگر سوزم و گر سازم بجایم

نه گردد گرم محفل جز وجودم
معطر مغزها گردد ز دودم

چو بشنید این سخن پروانه محزون   کشیده آهِ سرد از دل چو مجنون
ز بس ناخن زدش در دل چنین قال   به داده پاسخِ شمع از سرِ حال
ترا بر یک شرار این جمله نازش   که مجبوری براي سوز و سازش
بسوزِ عاشقي و عشق بسته   چه لافي پیش رویٔ این شکسته
نباشد سوزکت سوزند مردم   عبث گشتي در این پندار سرگم
چه عشقست این که برخود بسته داری   که اندر حسرتش دل خسته داری

رسد چون بر سرِ تو یک شراري   نه ندیدم چون تو دیگر اشکباری
همیشه گریه ات نه از دل آمد   که این خاصیت اندر گل آمد
دمِ کازت فزاید روشنائي   بصرصر میری ار رخ بر کشائي
مرا سوزِ نهان دادند اول   که نبود مر مرا از سوز منهل
زنم سر بي محرک در ته نار   نه چون تو مردمانم زد بدین کار
تو جان افگاري و من جان نثارم   نکو روشن بود فرقي که دارم
منم موسئ طورِ عشق بازی   زبانم را ولی نبود درازي
شوم خاکستر و کس نیست آگاه   نیم من شهره دوست ای دوست بالله
اگر صرصر بگیرد جمله عالم   مرا در سوز نبود ذرّهٔ کم
غریبِ آشیان و بي نشانم   چو ''قانع'' عشق ورزِ بي زبانم
ندارد عشق چون من آشنائي   ز ''قانع'' پرس سوزم را بهائی
منم از دوستي دیرِ محبت   چو ''قانع'' کرده ام سیرِ محبت
سمندر خاصه توصیف منست راست   گواه دعویم ''قانع'' بس اینجاست

رسید اینجا چو حرفِ عاشقانه
سخن بر لب شده آتش زبانه

قلم سر سوخته در دست تحریر   شرر زاري شده دامانِ تقریر
الٰهي آتشِ عشقي به جانم   که رمزِ مشربِ پروانه خوانم
حدیثِ عاشقی ازبسکه شیرین ست   کنون در حرف عشقم دیگر آئین ست
ز آثارِ بدیعِ عشق از خاک   گل آید جامه خونین سینه صد چاک
اگر در باغ بیني در تهِ راغ   بود لاله بدل چاک و جگر داغ
بنرگس چشمِ خوبي کرده جادو   که مدهوشست و دل خسته لب جو
چمن را گر بهارِ کوکنار است   صف عشاق گوئی سر بدار است

اگر دارد گلِ زنبق سفیدي   به یمنِ عشق میدارد سعیدي
ازان رو، ده زبان اندوخت سوسن   که رمزِ عاشقي گوید بگلشن
گلِ صد برگ باشد دلفگاری   که از لختِ جگر دارد بهاري
شبِ شبّو ازانست راحت افزا   که با عشاق شب خیزاست هرجا
سروري نیست برسوري بجز نام   که اندر عاشقي زد بیشتر گام
بهر رنگی و هر بوئي که بینی   گلی از گلبنِ مقصود چینی
نگه کن سوی خیري و رخِ او   که زد درجانش آتش عشق هرسو
زبس شد ختم اندر سوز خطمی   همیشه سرخ باشد روز خطمي
نظر بر جانبِ بابونه کردن   حرامست اول از غم بونه کردن
به نا فرمان ست دودِ آه و حسرت   بـر لاله شرر زارِ مصیبت
بسوي جوزئِ هر کس نظر کرد   بچهره زردیش دو دیده تر کرد
سفیدو زرد و سرخ عباس ازچیست   چو اندر عاشقی دارد نکو زیست
گلِ شاهی که دارد کج کلاهي   بسي در عاشقي دارد تباهی
چرا همواره باشد بید لرزان   براي چیست زینسان عشق پیچان
تقاضائِ محبّت همچو افتاد   که هرسر برسرِ یک نشه دل داد
پریشانئِ سنبل بي تملق   بود در باغ آثـارِ تعشق
اگرسرواست و گرشمشاد در باغ   بگویم راست دارد سینه پرداغ
چنار از پنجهٔ پر زورِ اخلاص   همي دارد تهِ سر شورِ اخلاص
چو برده دردِ سر در عشق اول   گهی زرداست و گاهی سرخ صندل
بگلشن از سوار و تا پیاده   بـراهِ عاشقي بگرفت جاده
نوای بلبل و قمري نیوشید   پس آنگه در محبت گرم جوشید
چو دارد عشق درمحنت هزاران   ز سبزه پرس حالِ دل فگاران
تدرو و فاخته کوکو زنان چه   بطوفِ باغ از هرسو دوان چه

نیوشي گر زبانِ خندهٔ گل   نه باشد جز بحرفِ عشقِ بلبل
زشاخِ ارغوان گل کرده این حرف   که هر چیزي بود از عشق پُر ظرف
گلِ رعنا اگر دارد دو رنگي   زعشقش حاصل آمد شوخ وشنگي
کویل ازتاب عشق آنسان جگر ریش   که دارد نغمه از سامان صد کیش
پپیها با زبانِ حال گوید   خوشا عاشق که راهِ صبر پوید
چنان درهد هد این آتش برافروخت   که دودش صورتِ تاجي بسر دوخت
گلِ نیلوفر از مهرِ کسي مست   که آب اندر میانِ نار بنشست
ز شبنم کن قیاسِ عشق در آن   که چون پوید رهِ خورشید تابان
ز ذرّه کم مباش ای مایهٔ هوش   که خود خاکست بامهرست همدوش
بهار از نشهٔ عشقِ کسی مست   خزان هم زین مَیست سرشارپیوست
سحاب ازسوزِ اویک چشم گریان   کفِ خورشید زین اندوه لرزان

حکایت از زبانِ بلبل و گل
درین اوراق میدارد تجمل

شبي در باغ بودم پیش ازین حال   نیوشیدم همی هر سوز اقوال
بگفتم اندرین خلوت که باشد   که حرفِ او دلم را مي خراشد
سحر گاهی شدم بیدار از شور   نظر بر گلبني افتاده از دور
بدیدم بلبلی بر شاخِ گل مست   که با گل نقشِ سوزِ عشق می بست
خرامان جانب گلبن رسیدم   دمي بر خاک حسرت مي طپیدم
که حرفِ عاشقان حسرت فزاید   خصوصاً پیش معشوق ار بیاید
غرض گوشی شدم آن دم سراپا   که تا فهمم زبانِ بي زبان را
شنیدم بلبل از اندوه مي گفت   تو گوئي گوهرِ اسرار می سفت
نه گفتن بوده آن گفتن چوداني   نه خواندن بوده آن خواندن چوداني

بلب آه و بدل داغ مصیبت   زبان در حرف و سینه چاک حسرت
مرا عشقی است با تو ای همه رنگ   که بویش غنچه دل می کند تنگ
گر از سیپاره دل حرف رانم   حدیثی از کتاب خویش خوانم
تو گر باور نداری دهر منصف   قبولم گر نه سازی شهر منصف
تمامی سال گرد دشت و هامون   ببوی تو چو مجنونم چو مجنون
دوروزی کش جهان خواند بهاران   چرا نبود ترا میل هزاران
نه بینی عاشق خود همچو من غیر   که نبود مطلبم اندر چمن غیر
سراپا شعله ام از آتش عشق   عیارم من چو سیم بی غش عشق
ببین بر خاکساریهای محزون   که چونست حال من در عشق تو چون
درون بیضه نامت را شنیدم   عدم اندر شمیمت می شمیدم
بسی خار جفا دیدم براهت   ز راه دور پوئیدم براهت
ترا چون باغبان آرد ببازار   زنم خود را بدام از بهر دیدار
مدانم لحظه غافل از غم خویش   کشائی گر درونم هست پر ریش

هنوزش بوده بر لب لفظ بسیار
که گل زد خنده و گفتش به انکار

ازین لافت که خود معنی ندارد   بفرض ار کس نیوشد ننگ آرد
صفات عاشقی من راست دارم   که سرتا پا همه اندر شرارم
ببین بر جامه خونین و دل چاک   مبین بر رنگ و بویم ای ستمناک
کجا عاشق سلامت در جهان ست   بغیر از آنکه چون من خسته جان ست
بجرم خنده بی جای کردن   مرا در نار می باشد فشردن
مخوان شبنم سحرگاهم برخسار   که می گریم ز سوز عاشقی زار
بطفلی غنچه دل تنگ باشم   شوم چون نوجوان از حال پاشم

به پیری برگ برگم در ته خاک   بدینسان بگذرد احوال غمناک
گریبان چاکی من پر عیان است   نه رنگست این مگر آتش بجانست
نظر کن برگ برگم را بیک رنگ   ترا هر لحظه می بینم صد آهنگ
مرا لخت جگر گردیده است جمع   برویم نیست شبنم بلکه دان دمع
چنان مصروف عشقم اندر این باغ   که لاله برده از رشکم بدل داغ
خجل نرگس بچشم عاشقیم   پریشان سنبل ست از صادقیم
زبان سوسن از آن بر قفا شد   که اندر شکوه ام هرزه درا شد
مرا صد برگ باشد شاهد حال   گهی انکار بر تصدیق این قال

اگر رفتن ترا بر اوست مانع
بکن تحقیق این دعوی به ''قانع''

درینجا آن سخن پرداز بی لب   بحرف خویشم افگنده ته تب
چنان در شورش افگنده دلم را   که آب اشک لا کرده گلم را
دمی از خویش نا بودم خبردار   سراپا گشتم از اندوه پر خار
قلم را پای تحریر از در افتاد   مرکب را روانی از سر افتاد
شده کاغذ بدستم غنچگی ظرف   پریده معنیم چون رنگ از ظرف
الهی حرمت خواری بلبل   سبق ما را ده از سیپاره گل
که آرم سر برون از چاک سینه   زنم خنده سر احوال دینه

همی تابم دگر گوش سخن را
گسستم تار طنبور کهن را

مغنی تا براه عشق زد چنگ   بریزد از رخ هر پارسا رنگ (۱)

(۱) سارنگ

(۲)
شود امروزِ تودي نزدِ عاقل　　شوي گر از مقامِ عشق غافل
(۳)
دلی کان ره نزد بر جانبِ عشق　　اگر هم پاک باشد هست در فسق
(۴)　　(۵)
خورد آن کس که دارد زین شفادار　　بپاسِ صحبتش عالم کند کار
(۶)
هراس و بیم اینجا ره نه دارد　　اگر دارد کسی ابله نه دارد
(۷)
چو شامِ عاشقان عالم بد آهنگ　　همان به کم زنم برچنگ خود چنگ
(۸)
اگر زاهد نمود این کار را بد　　به لله و الله این ره بد نگردد
(۹)
اگر نبود سری را گامِ این راه　　بود آماده اندر راهِ وی چاه
(۱۰)
گر این ست راه محبوبانست در پیش　　بهر کوچه رباید خاطرت بیش
زند این بحر موجی جان و تیره　　شوي گر آشنا اي مردِ خیره
(۱۱)
بها گرهي شده در جانِ گوهر　　ازان رو کش بود از عشق اخگر
(۱۲)
گروهي که ز مد ماتند دایم　　براهِ عشق دارند پاي قایم
(۱۳)
منه زنهار در اهمال کوسر　　بپوئي گر تو راه عشق اکثر

(۲) توڑي (۳) کانره (۴) کداره (۵) بباس (۶) بهیم (۷) شام
(۸) بلاول (۹) سري راگ (۱۰) گوجري (۱۱) بهاکره
(۱۲) مدمات (۱۳) مالکوس .

(۱۴)
چو مارو نه براه عشق یک بار　　که بر آسمان وتیره باشدت بار
(۱۵)　　(۱۶)
به کلی آنِ او شو باش ایمن　　ز سر چنگِ زمان اي صاحب فن
(۱۷)　　(۱۸)
نمایم بر ملا راهی به ایما　　که مو دارد زبانِ لاف آن جا
(۱۹)　　(۲۰)
ادا تا آشنای این تکلم　　بهي رو نه دهدش ذوقِ تعلم
(۲۱)　　(۲۲)
برد آرامِ کلي شورِ تقریر　　ز کوري وا رهد گر شخص تحریر
(۲۳)
رباب آسا وریدِ خویش کن صاف　　که مطلوبت دهد هر گوشه آواز
زعودِ عشقت ار بو در دماغ است　　کَفَت پُرگل همیشه از ایاغ است
کند لاچار راه راست ز این رود　　اگر دارد سر اندوه او دود
ازین جوخوش سبق دارد ز بربط　　که چنگِ زهره پیشش مي کشد خط
اگر قانونِ عشق است در کفِ تو　　مه و خورشید می باشد دفِ تو

میانِ باغ بشنو صوتِ مینا
که باشد تر زبان در جوي سینا

بیا ساقي دمِ آب مروت　　که از زهاد اندودیم نفرت

(۱۴) مارو (۱۵) کلیان (۱۶) ایمن (۱۷) ملار (۱۸) کمود
(۱۹) ادانه (۲۰) بهیرون (۲۱) رام کلی (۲۲) کوري
(۲۳) اساوري

نقابی بر کش از آن بکرِ مستور   که اندر حجلهٔ خم است مجبور
ازان آتش که دارد روشنائی   مرا آبِ رخِ عشرت فزائی

ترحم بر سر این نو عذب کن
دمی جفتم بان دختِ عنب کن

قصاید

۱ـ قصیده در نعت حضرت محمد مصطفیٰ

یوسفِ مهر چو گردید شهِ مصرِ حمل
حوت همچون دل اخوان شده از رشک اضل
شب شده بر صفتِ مدت هجران اقصر
روز گشته چو تمنایِ سرائیل اطول
می شود بیتِ حزن بعد ازین دارِ سرور
دهر در رنگِ زلیخا بشود باز اجمل
بویِ پیراهنِ گل تا که صبا فاش کند
چشمِ یعقوبیِ نرگس فگند خار سبل
گشته هر هفت چو کنعان چمن از سرنو
نبود از حیله دروپایِ خزان را مدخل

بهرِ اطفالِ ریاحین تفنن گاهی
کرده ترتیب بهار از همهٔ دشت و جبل
گرگِ آلام زند جامه بخونِ نکبت
عیش چون نافه کشاید ببهارِ اعدل
ژنده بافانِ چمن دیده شکوهِ گلشن
سجدهٔ گل بکنند از سرِ تعظیم و امل
گل چه و گلشن که آنکه بدین رتبه بود
گلشنِ مدح و گلِ نعتِ نبیٔ مرسل
مظهرِ ذاتِ خدا واسطهٔ خلقِ بشر
مهبطِ روحِ امین، ناسخ ادیان و ملل
زینتِ عرش و سما قیمت و قدرِ کونین
جامع اوصافِ هدیٰ، قامعِ بنیانِ ضلل
آیهٔ رحمتِ حق، فاتحهٔ بابِ فتوح
سرورِ کون مکان، شاهِ شهان میرِ اجل
لا مکان سیر، گرامی حسب و پاک نسب
واقفِ علمِ ابد، محرمِ اسرارِ ازل
صدر آرایٔ رسل، شاهِ سریرِ لولاک
قوتِ بازویٔ تقدیر و امیرِ اجزل
مدنی و قرشی، مکی و میرِ کونین
سیدِ یثرب و بطحیٰ و امیری اعدل
مرکزِ دائرهٔ قدرتِ پاکِ متعال
ابتدایٔ همه و رکن و مدارِ اول

احمدِ مرسل و سردارِ رسل شافعِ خلق
مشفقِ اکرم و محبوبِ خدا عز و جل
کاشفِ جمله کرب، ماحیٔ آثارِ الم
کافیٔ کلِ مهم، شافیٔ اسقام و علل
موصلِ راهِ خدا، موجدِ انواعِ سداد
فارق ذاتِ خداوند تعالیٰ ز هبل
سدره درگاه و گلِ سرسبدِ دست خدا
قاب قوسین قرابت، شهِ کرسی محل
آنکه در نعتش سر میزند از صدق و صفا
مطلعی چون دل احباب بری از غش و غل

* * *

ای بذات احد از قدرت بیچون ز اول
آمدی واحد با میم سر ملک و ملل
قدرِ قدر تو نداند بجز از حق کسی
عرش تا فرش بمقدار ازانست اقل
بویٔ خلق تو رسد بر گلِ خورشید اگر
غنچگی را بکند واسطهٔ قرب محل
غیر دینت بجهان لا یتجزی جزئی ست
که بقولِ حکمأ یافته نام مبطل
گاه جولانِ براقِ تو زمین از سرِ فخر
جامهٔ کهنهٔ خود ساخته با عرش بدل

شب ِ اسرای چو شدي جانب افلاک روان
مرحبا گو ملک از عرش شده سوي اسفل

در مکاني که مکان می نتوان گفت ترا
با خدا دوش بدوش آمده و دست بغل

صل یا رب علي روح ِ نبي الاطهر
سلم الله علی مرقد ِ ختم المرسل

سگ ِ درگاه ترا قبلهٔ حاجات شمرد
"قانع" آن بندهٔ آزاد بري از غش و غل

جز بدرگاه ِ تو ملجا و ندارد ماوای
نبودش در دو جهان غیر در ِ تو منهل

دارد از لطف تو پیوسته امید ِ محکم
رشتهٔ بندگیت حبل متینی ز امل

نه کنی تا بدم ِ مرگ بدونان محتاج
روز ِ محشر نگذاري ز شفاعت مهمل

تاکه از ثابت و سیاره بود زیب سما
تاکه در مرتع ِ افلاک بود جدي و حمل

دوست احباب تو در رتبه بود روز افزون
دشمن ِ امت ِ پاک ِ تو بود خوار و اضل

۲ـ قصیده در نعت حضرت محمد مصطفیٰ

(و مدح چهار یار و ائمهٔ اطهار)

... ...
... ... که کرده نمو لاله احمرش

... ...
بندد فلک بپرچم ِ وي چشم ِ اخترش

پابند گوشها لمن الملک را صدا
خوانند کنت کنز بنام ِ مطهرش

از لا کنند عیار زر ِ خام ِ قلب را
... ... رسد بشفا جان ِ لاغرش

هر معنیٔ فنایٔ سخن مختصر کند
ریزد ز دیده آب بجویٔ معنبرش

عشق کدام؟ حسن که؟ "قانع" بشرح گو
عشقِ اله و حسنِ حبیبِ پیمبرش

عشق و چه عشق، عشقِ احد پرتوِ ازل
عشق و چه عشق، عشق خدائیٔ اکبرش

حسن و چه حسن، حسنِ ابد را نمود خاص
حسن و چه حسن، وحدتِ ذاتیٔ پیکرش

ذاتی چه ذات ، ذاتِ احد را نمونه‌ای
ترتیب یافت کادمِ خاکی ز عنصرش

* *

روزی که شد ظهورِ لوایٔ مظفرش
وان دم که در دمید شمیمِ معنبرش

اعلامِ کفر گشت نگون قلع خصم شد
اسلام آشکار شد از ذاتِ اطهرش

دریایٔ وحدت آمده در جوش و موج زد
زیبد بگوشوارهٔ اسلام زیورش

ذاتِ نبی بذات احد اتحاد داشت
زان یافت نام احمد، ذاتِ مطهرش

میمِ ملوک محمدت او را نمونه‌ای
دالِ دوام دال بپایش در آخرش

سردارِ جمله مرسل، آن هاشمی نژاد
که برگزیده قادرِ قیوم اکبرش

آدم سبق ز علّم اسما چو یاد کرد
نامِ نبی ز جملهٔ آن بود یاورش

آن دم که نوح کشتیٔ خود را ببحر زد
تذکارِ نام نامیٔ او بود رهبرش

ز این اسم وارهید ز طوفان و موجِ او
بر کوهِ جودی آمد و افتاد لنگرش

حق داده در ولایٔ نبی اختصاصِ خاص
در ابتلا چو آمده ایّوب صابرش

از آبِ رحمتی که ز جویٔ نبی چکید
گلشن شده برویٔ براهیم آذرش

بر طور بود پرتوی از نورِ وی عیان
روزی که موسی آمده و گشت زائرش

حیوان چه حبِ خالص و ظلمات راهِ او
الیاس و خضر راهبرانِ سکندرش

عیسی که مرده را بنفس زنده مینمود
قم بود ذکر ترجمه نامِ پیمبرش

پیش از وجودِ عالم و آدم بقرنها
بر عرش بود نقشِ صفاتِ مطهرش

آندم که شد خطابِ کن از حضرتِ صمد
روزی که خواست معرفتِ خویش خاطرش

آندم که پرورید گل آدم از کرم
در ساعتی که گشته مرکّب عناصرش
او بود در خزینهٔ اسرار مختفی
اندر پرند نور بتسبیح شاکرش
زان پس نمود نقل در اصلاب بیشمار
در ارض مکه کرد بتخصیص ظاهرش
تا اول و اواخر باشد ز کل رسل
ختم‌الرسل بخوانده نموده در آخرش
چون استوای شمس کمال ظهور اوست
ناف زمین پدید شد انوار باهرش

* *

خورشید در خطوط شعاعی ست ناظرش
داغ جبین مهر اثر بندگی درش
دولاب چرخ آبکش بوستان او
کز محورش بود بمیان چوب محورش
هر صبح دانه پاشیٔ اختر بکشت اوست
هر شام میدمد ز شفق لاله احمرش
نخلی که از ریاض جنان ست تخم او
هنگام میل خاطر اشرف دهد برش
جن و ملک بزیر لوایش بپا دوان
تنها نه ز انس بود شکوه معسکرش

بر قلع دشمنی که نمود اهتمام خاص
گر کوه بود موم شد از ضرب خنجرش
سرهایٔ سروران بحراست برند فیض
آنجا که خیمه نصب کند چرخ ناصرش
گل کرد آتش عجم از آب تیغ تیز
از روم ریخت دبدبهٔ نام اصفرش
شد تیره روزگار حبش در زمان او
از حدّت شعاع سنان مظفرش
در زنگ نکبت آمده صمصام زنگیان
متروک شد ز ترک نموّ دلاورش
تا آنکه در گرفت جهان روشنیٔ دین
از شعشعه تجلّیٔ خورشید خاورش
آن سر فراز کردهٔ ایزد که از ازل
بودند علویان همه مشتاق مظهرش
مسند نشین بارگه احترام حق
خلوت نشین پرده سرایٔ مطهرش
محرم حریم قدس، مکین مکان عزّ
شاهنشه دو کون که لولاک افسرش

* *

چون خیمه زد برویٔ زمین مهر انورش
ذرات کائنات شدند محو یکسرش

در چرخ دائمی همه افلاک دیده باز
با آرزوی تام بقربانی سرش
شاهی که در سواری معراج بر براق
جبریل با گروه ملک بود لشکرش
از کهکشان علم بکف چرخ کوزپشت
وز ماه تیغ بر کمر و بود چاکرش
ناف زمین چو کرد بهل با کمال عزّ
ز اقصی گذر نموده همایون طائرش
بهر لقای حق شب اسری بفرط شوق
در اولین دریچه چو آمد تکاورش
زد نعل و ماه گشت پدیدار در زمان
کش روی ارض گشت پر انوار باهرش
میل صعود داشت چو از همت رفیع
زان پس بروزن دویم افتاد منظرش
بخشیده از عطا به عطارد مداد و کلک
دیگر مدام او شده منشی دفترش
نوبت به زهره تا برسد از کمال شوق
آمد برقص و جلوه گری کرد در برش
زد چنگ بر مراد که کارش بساز بود
همواره ماند زمزمه خوان و ثناگرش
وانگاه بر رواق چهارم نهاد پا
خورشید آفتابه بکف بود چاکرش

کرد اقتباس نور چو ذرّه به مهروی
دیگر نشد تهی ز می کام ساغرش
و آندم که در سرادق خامس قدم فشرد
معلوم شد کمال و جلال و توقرش
مریخ بوده بسته نطاق مثال وی
والی ترک گشته ز انعام اکبرش
در منظر ششم چو گذر کرد، علویان
از شش جهت جمیع بگشتند شاکرش
برجیس بود مشتری مهروی که شد
قاضی اختران ز جناب مطهرش
هر هفت کرده زینت افلاک در زمان
در هفتمین گذرگه افتاد بسترش
و آنجا سکون نه کرد تقاضا بلند رفت
هندوی هند شد ز دل و جان چاکرش
بر عرش و کرسی آمده خلوت طلب نمود
وحدت پدید گشت به خلاّق اکبرش
چون موج در محیط یکی گشت و از دوئی
بگسسته تا بیافته یکتای گوهرش
زینجا کسی که شرح دهد چون و چند را
''قانع'' قلم شکن که زبان ست قاصرش
این واقعه چو شائع عالم شد آنکه او
از روی کینه گشت بتصدیق منکرش

ترقیده جسم و سوخته جان و جگر گداز
بر خنجرِ سموم بماناد خنجرش

از نو بمطلعی بکشایم زبانِ خویش
تا باشد از برایِ عدو خنجرِ زرش

* *

آنجا که عزمِ رزم نماید تناورش
و آنجا که بر ستیزه بر آید بهادرش

در آشتی ست مصلحتِ کارِ خصم وی
بر دوستی صلاح عدویِ سبکسرش

بگرفته شرق و غرب ظهورِ نبوّتش
از قاف تا بقاف شده نصب منبرش

نورِ صفاتِ حق ز جبینش همی نمود
بوده ز خاورِ صمدی مهرِ انورش

با ذاتِ ایزدی ست قرین چون حضورِ وی
خوشحال آن گروه که بودند حاضرش

* *

روزی که شد بسیرِ جنان روحِ انورش
و آندم که دید گلشنِ جاوید عبهرش

ماندند زو بصدرِ خلافت چهار یار
هر یک ز رویِ مرتبه هر چار عنصرش

ز آنجا ز اول آنکه ز بس صرف جان و مال
گردید ثانی اثنین و یار و یاورش

بوبکرِ نامدار که از رویِ فرطِ شوق
گردید نامِ نامیِ صدیقِ اکبرش

نوبت به ثانی آمد و شد عدل را رواج
ضرب المثل شده بجهان عدلِ عمرش

از خارِ فتنه رُفته زمین کرد صاف و باز
رونق دگر شده ز کفِ عهد پرورش

زان صاحبِ حیا که سیوم بود در شمار
فرقان جمع گشت که نگذاشت ابترش

نورینِ مصطفیٰ چو بکاشانه‌اش بتافت
پهلو بمهر زد ز اثر ماهِ انورش

بنواختند نوبتِ چارم بنامِ آن که
بر دوشِ مصطفیٰ شده معراج ظاهرش

او بُد ز رویِ لحمک لحمی بیک سرشت
هم توامانِ نورِ نبی هم برادرش

آندم که مصطفیٰ ز همه قوت آزمود
او بود یار و یاور در قلعِ خیبرش

بنیانِ اهل ضل و اساسِ وجودِ کفر
شد منهدم ز ضربتِ شمشیر و خنجرش

از غایتِ شجاعت و بر فرطِ اجتهاد
جاری شد از لسانِ نبی نام حیدرش
افزوده است قدرِ شبِ قدر تا که زد
پهلو برنگ و رونقِ گیسویٔ قنبرش
مانا که اوست مهرِ خلافت کش از شرف
بر چارم آسمانِ خلافت بود سرش
تحویل تا که یافته با نیّرِ نبی
سعدینِ برجش آمده شبّیر و شبّرش
طوفانِ فتنه چون زده جوش از تنورِ شام
شد نوحِ اهلبیتِ نبی نام اصغرش
از ورطهٔ جهالتِ کس نامدی برون
هادیٔ دین اگر نشدی علمِ باقرش
پیرایهٔ شفاعتِ کل حُبِّ آلِ او
سرمایهٔ نجات تولّایٔ جعفرش
بر طورِ علمِ موسیٔ کاظم چو شد عیان
فرعونِ جهل غرق شد از نیلِ خنجرش
و آن کو که در رضای خدا بود دائما
مقبولِ درگه حق و گردید دلبرش
عالم مراد یاب ز جودِ جوادِ او
کش بود ارض تختگه و مهر افسرش
از فیضِ بارگاهِ نقی هر که بهره یافت
پیدا بود ز جبهه‌اش امدادِ حیدرش

ممدوحِ روزگار تواند شدن بعلم
توفیق یافت هر که پیٔ مدح عسکرش
مائیم منتظر بقدومِ شریفِ آنکه
عیسیٰ بر آسمان ز دل و جان‌ست ناظرش
مهدیٔ هادی آن شه مالک رقابِ دین
کز غایتِ کرامت هست ابر افسرش
خوش دولتی‌ست حبِّ محمد که از ازل
هر کس نصیبه یافت باندازِ جوهرش
محروم از ولاش سزایٔ جهنّم است
خواهد کشید معتقد از آبِ کوثرش
شکرِ خدا که مدح سرایٔ نبی شدم
هستم ز کمترینِ غلامان و چاکرش
شاعر نیم ولی ز تولّایٔ خاصِ او
امید وارم آنکه شوم مقبلِ درش
خاقانی آنکه سفت دُر نعتِ مصطفی
جامی که بوده است همیشه ثناگرش
سعدی که داشت از دل و جان حُبِّ آلِ او
وان انوری که بود سرِ مدحِ سرورش
هر یک باعترافِ قصورند پرده زن
چنگِ من از چه ساز زند حلقه بردرش
بر دوستیٔ آلِ علی شیر ره رود
"قانع" که هست گرم تگ و دوتگاورش

هر چند خشک نیست قلم در بنِ زبان
لیکن نظر به عجز نمودم موقّرش

صَلّوا علیهِ ما طَلَعَ الشّمسِ فی‌النّهار
بر آل و بر صحابهٔ اخیار و اطهرش

۳- قصیده در منقبت علی مرتضیٰ

... ...
... ...

خیلی ز خرد بی خبران دور ز ادراک
دانند دعا هر که دهد سب و شتم را
اوضاعِ جهان مختلف و دل متشتّت
بهر که کنم مدحت و از بهر که ذم را
احوال چو پیدا ست ز نیرنگی گردون
چون مفت سر خویش به بندیم الم را
هر حرف که شایستهٔ قال ست که نیو شد
آن به که نپوئیم ره بیش نه کم را

ای دل سرِ خود گیر بران راه که یابی
یک شارع مستحسن ارباب همم را

در گوشِ زمانه سخن راست بود تلخ
آشفته از این بیش مکن زلف رقم را

کانِ دلِ خود کاو بفکری که نماید
بی شبه دُرر ریز رگِ ابر قلم را

باشد که شود حرفِ تو مسموع محبّان
بر زن برهِ منقبتِ شاهِ قدم را

آن شاهِ فلک جاه که بر دوشِ پیمبر
خوش رُفته ز آلایشِ اصنام حرم را

آن شاهِ قضا قدر که از زخمِ دو انگشت
گرداند روان سوی درک خصم دژم را

آن شاهِ ظفر کام که در معرکهٔ بدر
تنها بربود از کفِ اضداد علم را

آن شاهِ مَلَک خیل که در ضربت کفار
سبّابهٔ اعجاز کند تیغِ دو دم را

آن شاهِ قوی دست که نا دیده حسامش
زالِ فلک از ترس بدزدید شکم را

آن شاه تهمتن که چو بستی کمرِ کین
تیغش بنمودی به عدو راهِ عدم را

حیف است که دوبند ز شه به بشرف بود
بخشندهٔ اعزاز و شرف ابنِ حکم را

ابر کرمش گر بدهد راتبهٔ فیض
گرداب دهد کاسه بکف خواهش یم را

از بحر سخایش چو شود موج هوا گیر
در چشمهٔ خورشید توان یافته نم را

نیسانِ نوالش کند ار لحظه ترشح
دینار بیابد سمکِ بحر درم را

آخِ نبی و شیر خدا آنکه ز نامش
هر نقش نگینی است بآن شیر اجم را

آن را که کند مهر علی عقده کشائی
چون آب کشاید گرهٔ جذرِ اصم را

در حبِ علی هست عیان دولت فیضی
آگاهی از این راه نشد اهلِ نقم را

گردد همگی عرصهٔ ایوانِ فلک تنگ
جاهش بدهد عرض اگر خیل و خدم را

بر طول امل می نه تنیدی سرِ خود را
جمشید گرش دید همی فرِّ حشم را

یا رب که بود غیرِ علی بعدِ محمد
بنموده صمد آنکه پرستنده صنم را

حقا که شود عین در انظارِ موالی
دو نقطهٔ یایِ علی است تاج قسم را

ای بحرِ سخا، کانِ کرم، ابرِ ترشح
مدحِ تو دُرر ریز کند نوکِ قلم را

چون تو به نبی کیست دگر یار و معاون
ای آنکه شرف داد حدوثِ تو قدم را
میلاد تو چون معبد جن و بشر است پس
ز این به چه شرف هست دگر بیت حرم را
با گردِ کفِ پایِ تو سرمه نه زند دم
بر کویِ تو ترجیح کجا هست ارم را
از معدلتِ تست که اندر چمنِ دین
با دستهٔ گل رُفت صبا خارِ ستم را
در سنگ ز خورشید چسان لعل برد رنگ
گر غازه برخ نیست بدستِ تو کرم را
مقصود بود زمزمهٔ منقبتِ تو
بر راهِ حجاز است گر آهنگ نعم را
پیدا نه شده چون تو کریمی به عرب آنکه
دریا بقدح داده همه روم و عجم را
بگرفته فدک از تو و با خلد عوض کرد
آن شیخ چه خوش باخته سوداي هرم را
آن شیرِ خدائی تو که از هیبت جنگت
زهره ترقد هم بجبین شیر اجم را
عرفی ست سخن آنکه پیِ مدح نویسد
بگزیده درین دهر عدیلِ تو عدم را
اي خاک درت بوسه گهِ جمله خواقین
کی چون تو بود رتبه بعالم کَیِ و جم را

مانند خور از نور که عالم شده روشن
فرض آمده است مهرِ تو اصنافِ امم را
نقشی نزند صورتِ تکوین بعالم
حقّا که اگر امر کني لوح و قلم را
جاروبِ کفِ مهر شود خطِّ شعاعی
جاهِ تو در ارضی که بپا کرد خیم را
رضوان بدرِ خلد نمی گشت مجاور
گر چشم نمی داشت نعیم از تو نعم را
جائي که شود ربط در اضداد بحکمت
بی شبه شبانی بکند گرگ غنم را
بر طبقِ رضایِ تو شده رجعتِ خورشید
حاصل شده در دهر چنین مرتبه کم را
احبابِ ترا چیست غمِ خصمیِ گردون
نامِ تو کنند دور همه تلخيِ سم را
اي ساقيِ کوثر به جنان جز تو دگر کیست
گسترده بر احباب چنان خوانِ کرم را
اي حیدرِ کرّار بده دادِ محبّان
کز چرخِ سیه کاسه نیابیم ستم را
شد عمر نیاسوده دلم از غمِ دنیا
از دامِ سگانِ به که کشي صیدِ حرم را
دل را بحقِ آل ازین چاه برون کش
خون رنگ ببین بر رخِ من اشکِ ندم را

مژگانِ من از اشکِ ندم بسکه شده سرخ
افسرده ز روی غضب است خون بقم را

نه فکر ز دوزخ بودم نه هوسِ خلد
عاشق نزند جز برهِ دوست قدم را

بنما ره گلزارِ نجف تا که کنم سیر
آن کويِ فلک مرتبهٔ رشکِ ارم را

نبود شرفي بِه ز غلامیٔ علی شیر
"قانع" چه شماری تو صفاتِ اب و عم را

در ملکِ سخن بي نسقی کرد مرا گم
دارم ز مداد و قلم ار کوس و علم را

از خطّ شعاعی بدمد شعرِ منیري
بر صفحهٔ خورشید برانم چون قلم را

گر خضرِ طریقت شودم حرف‌عجب نیست
چون چشمهٔ حیوان ست روان جوي رقم را

باشد سخنم چون سخنِ "عرفي" شیراز
"اینک بشهادت طلبم لوح و قلم را"

من بندهٔ شاهِ عربم گرچه به هندم
از ما ست دعا جمله صنادیدِ عجم را

بس کن ز سخن اي سخن آراي خرد ور
غوّاص گهر جو ندهد طول دو دم را

آهسته زن این نغمه بآهنگ ولی زانکه
این جا چه کند زیر، و کجا طاقت بم را

مشتاب دلیرانه که در منقبتِ شاه
خوف است چو بی رابطه رانند قلم را

اکنون بدعا می سزدم ختم سخن زانکه
نگرفته بکامه کسی اندازهٔ یم را

یا رب به محبّانِ علي بخش همه جرم
تا امن ز صیّاد بود صیدِ حرم را

زان مهر بر فزوده کرامات قدسیان
زان مهر در سپهر شده دلبر آفتاب
زان مهر ذره‌ای رسد ار ارض را بکف
انوار گدیه میکند از هر در آفتاب
زان مهر سایه‌ای بسرِ کوه تاب داد
در سنگ زان اثر به نهد گوهر آفتاب
زان مهر شد میانِ نباتات یک شعاع
بر شاخِ سبز بسته گلِ احمر آفتاب
زان مهر یافته چو یگان نفحهٔ بهار
در جامِ لاله ریخته مشکِ تر آفتاب
بنهفته دردِ دوست دلم از عیونِ غیر
خفّاش را بـِه است نه بیند در آفتاب
لیلیٔ غم بحجلهٔ سرّ است در دلم
چون شب که باشدش بسیه چادر آفتاب
تا مطلعِ ستارهٔ آلام شد دلم
شبها بمنقلِ فلک است اخگر آفتاب
از سرد مهریٔ فلکم بس پناهِ عشق
دردش پسندِ طبع چو در آذر آفتاب
داغی که گل کند بسر از مهر آن نگار
گویا کشیده است ز مشرق سر آفتاب
گر این چنین بخاک برم مهرِ آن نگار
ترسم بروزِ حشر چه آید بر آفتاب

۴ـ قصیده در منقبت علی مرتضیٰ

دارم مدام تا که بود انور آفتاب
در سینه نورِ مهر چو در خاور آفتاب
مهری نه مهر جامهٔ جاه و کلاهِ فخر
مهری که گرمه است فداش ست در آفتاب
زان مهر چون فتد بدلِ چرخ ذرّه‌ای
شک نیست همچو من به تب افتد گر آفتاب
زان مهر گشت چرخ منوّر بنورِ مهر
زان مهر شد میانِ فلک انور آفتاب
زان مهر اقتباس کنند اختران علو
زان مهر می کشد قدحِ کوثر آفتاب

از تاب سوز داغ درون ستم کشم
افتد بر ارض چرخ زنان مضطر آفتاب

دل نیست آنکه یافته در سینه‌ام مقام
مهر شهی ست که بُودَش چاکر آفتاب

شاهی سپهر کوکبه و عرش اعتلا
کز نور مهر او شده است انور آفتاب

شاهی مَلَک سپاه که از فیض مهر او
بر سر زده بچرخ ز نور افسر آفتاب

شاهی ستاره جیش که در کین خصم او
بر چرخیٔ سپهر زده خنجر آفتاب

شاهی که بهر گدیهٔ انوار انتعاش
دارد مدام بر کف خود ساغر آفتاب

شاهی که رفعتش زده خرگه ز عرش بر
از بهر سیر اوست کهین منظر آفتاب

شاهی که ماه را بنوازد به مهر اگر
خفّاش را رسد که بنازد بر آفتاب

انشای مدح او چو کند بر فلک دبیر
کرد از خط شعاع بکف مسطر آفتاب

زان نغمه‌ای که زهره زده در مدیح او
افگند بیخودی همه رعشه در آفتاب

تا آفتابچیٔ در او بُوَد فلک
هر هفت ساخته بحلیٔ زر آفتاب

بهرام تیغ آخته بر قتل خصم وی
زان داده است جاش ز خود برتر آفتاب

تا مشتری بمهر خریدار لطف اوست
هر بامداد نذر وی آرد زر آفتاب

کیوان چو پاسبان در او شد از علو
نبود میان چرخ به وی همسر آفتاب

اصحاب را نجوم اگر فرض کرده اند
باشد میان شان بیقین حیدر آفتاب

باشند در علو فزون گرچه اختران
اندر میان شان بشرف اکبر آفتاب

حقا که بر جریدهٔ افلاک مثبت است
ماه چهارده وی و پیغمبر آفتاب (۱)

او آسمان دین بود از بعد مصطفی
قنبر چو ماه باشدش و بوذر آفتاب

از بحر جود او چو بگردون رسید فیض
سازد نثار دهر به کشتی زر آفتاب

از مهر آن شه ست که هر صبح دم ز چرخ
آید بر ارض تفته درون اکثر آفتاب

بر انتقام تیره درونان هند زا
در شام میرود برخ احمر آفتاب

ای نُه سپهر در کفت اوراق گنجفه
کیوان غلامی از تو برات زر آفتاب

حاشیهٔ مصنف: (۱) در لفظ چهارده لطیفه ایست، اعنی چهارده معصوم

گر حدّتِ سنانِ تو تابد سرِ سما
بهرام را بفرق نهد مغفر آفتاب
بهرِ نظارهٔ تو عروسانِ باغ را
از ابرِ نوبهار کشد معجر آفتاب
درگوش ماهی(۱) ار ز نوالت خورد صدا
دریا شود سما و شود گوهر آفتاب
پیوند یافت تا به ریاضِ جلالِ تو
رضوان ز شاخِ سدره به چیند بر آفتاب
هرگز نمي شدي متکون بکوه لعل
رنگي ز مهرِ تو نه گرفتي گر آفتاب
هر روز میکند سفرِ شرق و غرب را
دارد هوایِ مهرِ تو اندر سر آفتاب
تا خطبهٔ جلالِ تو خوانند قدسیان
کرسیٔ عرش را به کند منبر آفتاب
تا بر ولایِ آلِ تو حجّت بکف کند
مُهرِ مسیح را زده بر محضر آفتاب
تا بو تراب کرده باو ذره پروری
در چشمِ روزگار شده دلبر آفتاب
شاها کجا ست مثلِ تو بعد از رسولِ حق
رجعت کند براي تو از خاور آفتاب

حاشیه مصنف. (۱) معنی گوش ماهي باضافت معروف و صدف را هم گویند

بهرِ سوادِ حرفِ ثنایِ تو از کلف
در جامِ ماه ریخته مشکِ تر آفتاب
ذراتِ کائنات باین نغمه بهتر اند
در اختران به مهرِ تو شد سرور آفتاب
در نشهٔ ولایِ تو گرم ست تا ابد
گویا کشید کاسه‌ای از کوثر آفتاب
حقا که نیست همسرِ تو در جهان کسی
مدحت نموده ثبت بصد دفتر آفتاب
سازی مگر تو گاه معطر مشام را
از کاهِ چرخ گَدیه کند عنبر آفتاب
گردون غلامِ مجمره گردانِ بزمِ تست
کش عود از کلف بود و مجمر آفتاب
گر در خلافت از دگران آخری، چه شد
اول دمد ز چرخ سحر، آخر آفتاب
دین یافت از تو از دگران فیض بیشتر
اندر اسد دهد شرفِ دیگر آفتاب
اندر صفاتِ تو نه رسد من و عن سخن
کز نورِ ذاتِ پاکِ تو یک مظهر آفتاب
"قانع" کجا و حوصلهٔ مدحِ تو کجا
بخشد مگر شهاب (۱) قلم دفتر آفتاب

حاشیه مصنف: (۱) ستاره، نام شاعري

بر شعرِ اشعری (۱) شودم طبع آشنا
یا نثرِ نثره (۲) را دهدم ازبر آفتاب

آن به که بسته منطقهٔ مهر بر کمر
جوزا صفت کشیده میان بر آفتاب

استاده در مقام دعا و نواي ختم
خوانم به مهرِ شاه که تابد بر آفتاب

یا رب موالیانِ علی را بود مدام
کیوان غلام و ماه رهي ، چاکر آفتاب

حاشیه مصنف: (۱) ستاره و عالمی معروف
(۲) ستاره

۵- قصیده در منقبت علی مرتضی

چون ز آستینِ صنع بر آرد بهار دست
از جیبِ غنچه گل بکشد پر نگار دست

هر هفت می کند چو عروسانِ باغ را
مشاطهٔ صبا طلبد از بهار دست

ز اعجازِ فصل نیست عجب گر کشد دگر
هر نخل در ربودنِ دل چون چنار دست

درهاي گلبن آنکه دمي سر کشد بخواب
باشد بدوش حوري و غلمان یار دست

هر صبح وا کند زرِ گل غنچه در چمن
باشد نسیم را مگر اندر عیار دست

دامانِ باغ و راغ شود پر ز اشرفي
تا خازنِ بهار کشد زر نثار دست

اکنون که شد جهان بنشاطِ بهار يار
بر هر مرام يافته خوش روزگار دست

گر ياسمينِ ماه فتد بر زمين بفرض
يا خود شود بهر گلِ خورشيد يار دست

هرگز به آن و اين نه کند ديده وا کسی
آن ننگ گوشه کله اين نيز عار دست

بر نرگسِ مه است يقين خوفِ چشم زخم
شبّو چو بر کشد ز بغل فتنه بار دست

گلزار را چه رتبه تعالی الله در بهار
احصایِ وصفِ او ست برون از شمار دست

مهر از پیِ مصافحهٔ باغبانِ سحر
شويد بآبِ شبنمِ گل بار بار دست

بلبل به نغمه سنجیِ توصيفِ بوستان
امروز يافته ز رگِ گل بتار دست

طوطي بفرض در صفتِ سبزهٔ چمن
گوئي که يافت بر ملکِ سبزوار دست (١)

ز اين قلب شعبهٔ که دميده ز قمريان
سروِ سهی بود به حصارِ چنار دست (٢)

حاشيه مصنف: (١) اشاره به امير شاهي سبزواری ست -
(٢) در اين بيت قلب و شعبه و سرو سهي و حصار
از لوازمات موسيقي است و حصارِ چنار حصاري
معروف تمام قلبِ درِ هند است -

از صاف طينتی به لبِ جوي پائدار
دارد به نغمهٔ ترِ مدح آبشار دست

از سبز بختيِ ازل آنکس که بر خورد
از پايِ باغبان نه کشد چون چنار دست

در موسمِ بهار که باشد برِ حيات
يا رب مباد دور ز دامانِ يار دست

پابوس باغبان کن و آنگاه بر مدار
از گردنِ صُراحيِ مَی زينهار دست

ساقي چو گشت ابر و گل و لاله ساغرش
بر رغم روزگار بزن بر عُقار دست

چون وقتِ لطفِ پيرِ مغان ست در بهار
از پايِ خمکده چو سبو بر مدار دست

پيرِ مغان که حيدر و باده چه کوثر است
يا رب ازين درم نه بري زينهار دست

مقصود از ترنم اين نغمه‌ام نبود
بر چنگِ اين نوا زده دل ز اضطرار دست

يعنی ز بيخودیِ هوایِ خرد فريب
بيخود شدم نه بوده بدستم مهار دست

شکرِ خدا که زود به طبقِ ولایِ خاص
دل شسته ز آبِ کوثرِ شه زين خمار دست

شاهی که در بهار پیِ گديهٔ عطاش
گل وا نموده جيب و کشوده چنار دست

شاهي کزو بهار بیک نفحه شاد کام
شاهی که یک عطاي ورا صد هزار دست

شاهي که در چمن ز پَیِ دوست و دشمنش
دائم چنار راست سرِ آب و نار دست

شاهي که گل ز خويِ وی این رنگ و بو گرفت
خلقش نهاده بر سرِ بادِ بهار دست

شاهی که تا ابد نه شود حصرِ جودِ او
گر دهر مقتضی شود اندر شمار دست

شاهی که گر صلاح دهد طبعِ دهر را
گیرد باختلاط خزان از بهار دست

شاهي که گر دهد بزمان رنگِ اعتدال
گیرد به مهر هم ز لیالي نهار دست

یکسان بهم رود دي و اردي بهشت و مهر
گر عدلِ او نهد به سرِ روزگار دست

رستم چو پیر زال گریزد ازو به رزم
کَتِي میکشد بپايِ وی اسفندیار دست

در عهدِ خسرويِ وي از بهرِ انتقام
گیرد بدخمه کوهکن از شهر یار دست (۱)

بی رایِ او شود حرکاتِ وي از محال
بختيِ چرخ را چو نهد بر مهار دست

حاشیه مصنف: (۱) شهریار نام امیري ست که شیرویه پسر خسرو را کشته زماني بشاهي نشسته بود.

آن نخلبندِ خلد که گیرد به خدمتش
رضوان ز پا و دیده و سرِ کار بار دست

در جیبِ غنچه این همه زر چون نهد بهار
گر نیستش بمقدمِ شه بر نثار دست

آید اگر به باغ به پابوسِ قنبرش
هر نخل میکشد بچمن چون چنار دست

اخِ نبی، وصیِّ بحق، آنکه در ازل
جبریل زد بدامنش از افتقار دست

نبود اگر بفرقِ هما سایهٔ لواش
بر سر زند برنگِ مگس بار بار دست

از آفتابِ حادثه ایمن بود ازانکه
بر فرقِ دوستش بنهد کردگار دست

ای نوبهار نفحهٔ خلقِ کریم تو
ساقیِ ابر راست ز اعطات یار دست

آنرا که عطفِ دامنِ مهرت بکف رسد
جانِ عزیزِ خویش نماید نثار دست

دائم بجود و عقده کشائيِ روزگار
پايِ که دیده خاکِ نجف کرده کار دست

چون جودِ تو محیطِ جهانست برنگِ مهر
سائل نمی کشد به درت انتظار دست

بر درگهت ز غایتِ تعظیم کردگار
بر بست رنگِ فقر سر و اعتبار دست

خاکِ درت که سرمهٔ قدوسیان بود
باشد همیشه اهلِ صفا را نگار دست
بوس و سجودِ درگهت از بهرِ زائران
تعظیمِ پاو سر بود و افتخار دست
بعد از نبي توئی چو ملاذ و معاذِ خلق
دارد بدرگهِ تو صغار و کبار دست
آني که هست زور یداللّهیت عطا
مؤمن نمی کشد ز درت زینهار دست
پیش از دعايِ زایرِ درگاهت ای امیر
آمین بر آورد ز یمین و یسار دست
تا دیده است سطوتِ خاکِ درت مدام
خورشید را ز رعشه بود بیقرار دست
حقا که بی ولايِ تو نبود قبولِ دهر
گر شاهدِ امل کشد اندر کنار دست
آني که در محامدِ والایت از ازل
گر تا ابد رود به تسلسل شمار دست
هرگز نمي شود ز هزاران یکي ادا
دورِ فلک تمام شود بر فگار دست
گر دستِ جودِ تو شود از آستین برون
خورشید تا ابد نه بر آرد ز عار دست
دریا شود به گوهرِ جودت چو آشنا
دوزد صدف ز شرم دگر بر کنار دست

در حیرتِ جمالِ تو بر وجهِ آئینه
روح الامین کند به زنخ استوار دست
در بحرِ دل به یمنِ مدیحِ تو یافته
غوّاصِ فکر بر گهرِ آبدار دست
بهرِ طرازِ طبعِ سخن سنجِ بزمِ تو
گیرد ز غنچه بادِ صبا مستعار دست
بکشایدش چنان گرهِ دل که گل کند
در انتشار مدحِ تواش زر نثار دست
اي بحرِ جود ، کانِ کرم ، مهرِ اعتلا
„قانع“ بدامنت زده از افتقار دست
دارد ز گردشِ فلک و انقلابِ دهر
پای شکسته ، دل متشتت ، فگار دست
پامالِ حادثات کند بختِ نا رسا
مهرت نهد اگر نه برین خاکسار دست
جز مهرِ تو مدیحِ تو شاها وسیله نیست
از مادح و موالیِ خود بر مدار دست
یا رب همیشه تا که بود از بهار نام
و از دامنِ چمن به هزار و چنار دست
بادا موالیانِ ترا دامنِ عطات
وجهِ قبولِ دیدهٔ دهر اعتبار دست

۶– قصیده در منقبت علی مرتضی

بچرخ بالِ مسرت چو کوفت مرغِ صباح
نموده گل ز لبِ خلق بانگِ حیّ فلاح

بشست چهره ز خوابِ شبانه وحش و طیور
رهی بشغل زده جملگی ذوی الارواح

یکی رسیده بمسجد پیٔ رکوع و سجود
یکی ستاده بمینار گرمِ حیّ صلاح

یکی بدیرِ مغان نغمهٔ ادر کاسا
بساز بر زده از قلقلِ صراحیِ راح

یکی بصومعه از خوش نوائیٔ ناقوس
بیادِ زلفِ چلیپیٔ یار رفت جراح (۱)

حاشیه مصنف: (۱) جراح = جمع جریح

یکی به بتکده شد تا نیوشد از بتِ خویش
صدای عفوِ گناه و ندایٔ صفحِ جناح (۱)

یکی به مرصدِ تدریس چار زانو زد
کند تلامذه را تا که صرف نحو جراح (۲)

یکی بحلِّ معانی نشسته مدرسه در
تصور آنکه کند کشفِ معضلاتِ صُراح (۳)

یکی بمکتبِ اطفال رفته تا خواند
ز اوستادِ شبستان گفتهٔ فتّاح

یکی بسلسلة الذهبِ عشق شد پابند
یکی بسلکِ سلوک است نزهة الارواح

یکی ز منطقِ طیر آشنایٔ گلشنِ راز
نوشته نقشِ رهِ دوست بر سرِ الواح

یکی بخدمتِ رندان دوید رفته ز خویش
نموده عین ز جمله طریقِ این احراح (۴)

یکی بفلسفهٔ احتمال گشته گرو
یکی به هندسهٔ اعتبار شد جنّاح (۵)

یکی طریقِ رسل سر نمود تا هر شکل
رسد به عتبهٔ داخل سرایٔ اهلِ نجاح

یکی بدیده سعادت ز منزلات نجوم
که چیست سیرِ شب و روز و دور بام و رواح

حاشیه مصنف: (۱) صفح = عفو - جناح = گناه (۲) نام کتاب (۳) نام کتاب (۴) طریق واسع (۵) جنّاح = میل کننده

یکی بمنطقِ تهذیبِ نوعِ جنس خصوص
که بر کف آیدش از قولِ شارح استفراح

یکي مناظره سر کرده با گزیده حجج
که دعویش ز جدل بگذرد سویِ انجاح

یکي بوضعِ حدیثِ معنعنه درقال
فروخت سینه چو مشکواة از شعاعِ صحاح

یکي نشسته بمنبر بصورتِ میمون
سیه ردا بسر و شمله در پس و به نباح (۱)

یکي مفسّرِ سیپارهٔ سقامتِ حال
که کرده زیر و زبر فکرِ قوتِ شام و صباح

یکي بدیده بقاروره رفته سویِ حکیم
که آگهي تو فلاطون صفت یقین ز قراح (۲)

یکي نشسته بدیهیم عز و جاه و قبول
کنند بزمِ ورا دورِ خرّمي اقداح

یکي بکنجِ خمول اوفتاده از عزلت
کند بدرگهِ حق تا که روز و شب الحاح

یکی بدرعهٔ تقوي و اعتصامِ عصا
کمندِ سبحه پيِ صیدِ خلق کرده سلاح

یکي بدامِ فسون از پیِ شکار دوان
شکستِ خاطرِ احباب را نمود مباح

(۱) آواز کلب (۲) جمع قریحت

بهشت اهل و وطن را بافتراق و حزین

یکي ز فکر معیشت بدشت شد سیّاح

یکی برغبتِ سودِ متاعِ طولِ امل
میانِ لطمهٔ دریایِ آز شد سبّاح

یکی بدانه فشانیِ کشتکارِ مراد
بدست داسِ دل اشکسته تا شود فلاّح

یکی بفرطِ هنر خوار درمیانِ عوام
مگر کند دمکی شغلِ اسمِ یا فتّاح

یکی بمدحِ شهانِ مفتخر میانِ زمن
یکی ز مستیِ طالع بسینه خورد رماح

یکی فروخته از نورِ مدحِ حیدرِ دین
میانِ زاویهٔ سینه خوشترین مصباح

شهی که ساخته از لطف قابلِ مدحت
مثالِ بنده "علي شیر قانع" مدّاح

شهي که گر نگرد عدلِ او سرِ دوران
یکی شود ز رهِ خاصیت صباح و رواح

شهي که پرتوِ از نورِ او اگر تابد
یکی بمهر شود از فروغ خود مصباح

شهی که یمنِ تولایِ مخلصانِ درش
یکي شد ست به اشباحِ عالمِ ارواح

شهي که از اثرِ لطفِ عامِ آن فیّاض
گناه گار بود پر امید ز اهلِ صلاح

زده ست نقش عدیلش عدم بصفحهٔ کون
نمود طرح زمین و زمانه چون طرّاح

همیشه سبز لب و کامش ست میوهٔ خلد
کسي که خورده ز باغ ولائ او تفّاح

بدوستان علي نیست بیم خصمیٔ کس
چه شد که دهر یزید ست و آسمان سفّاح(۱)

شهي که سیکش خمّ غدیر حبّ او
روان چو مست دهد گر به پهلوئ ضحضاح(۲)

برند دست بدستش ملائکه چون جام
سبو صفت بودش جا بدوش کل ارواح

نهنگ تیغش اگر پرتو افگند بر بحر
بدم گداز شود زهره در بر تمساح

کسی که تخم ولایٔ علي بسینه بکاشت
ز باغ خلد وزد بر سرش همیشه ریاح

چگونه غمزهٔ بد خواه را دهد وقري
شهي که تا بسماک اعزلش رسید رماح (۳)

بروز رزم نه لافد عدو به پیش علي
به پیش همهمهٔ شیر کلب را چه نیاح

بانقلاب حوادث نمي شود مفهوم
ز فیض دوستیش هر که او شده ست مراح

حاشیه مصنف: (۱) سفّاح = خون ریز و نام خلیفهٔ معروف
(۲) ضحضاح = خم (۳) رماح = نیزه

نفاق اوست بدنیا و دین سیاهئ رو
ولائ اوست تمامی مرام را انجاح

سري که سوده براهش جبین بفرط نیاز
ز جمله محنت و آلام دهر یافت نجاح

کسی که معتصم حبّ آل او گردید
سزد که شاد شود دهر ازو باستفراح

شهی که خادم درگاه او بصدق دل اند
مثال بوذر و سلمان و قنبر و طرماح

مخیم جاه ورا عرض و طول نا یابد
مهندس خرد ار عمرها شود مسّاح

بچار موجهٔ عجز آخر آشنا گردد
ببحر وصف وي ار عقل کل شود سبّاح

دمد در آذر و دی نوبهار فروردین
بباغ دهر اگر لطف او شود فلّاح

براکب است نجات و به خالف است هلاک
در آن سفینه که شد اهل بیت او ملّاح

کشیم دشمن بدرگ زنیم گردن خصم
دم مناقب حیدر به ما بس است سلاح

گذشته ایم ز هفتاد و دو طریق مگر
بجز ولائ علي نیست راه سوئ فلاح

در خزینهٔ علم خدا نه گشتي واز
اگر نه داده کف مرتضیٰ نبي مفتاح

مرا دلي ست شها روز و شب پر از يادت
قسم بذاتِ خداوندِ فالق الاصباح
نه عالمم که بر اعمالِ من کسي گردد
نه فاضلم که شناسند طبعِ من فصّاح
نه زاهدم که بود حصرِ خدمتم جنت
نه عابدم که بداند کسي مرا بصلاح
نه فخر بر هنرستم نه ناز بر دولت
سراسرم ز خطا و لبالبم ز جناح
بنام آلِ تو دارم اميدِ بخششِ جرم
پذير عرضِ گنهگار ”قانعِ“ مدّاح
اگر چه روسيهم بندهٔ علي شيرم
بسويْ نار برند ار سگِ تو نيست مباح
علي بگويم و جان را کنم روان آخر
رسد چو بر سرِ من حکمِ قابض الارواح
بس ست مقصدِ من بندگيْ درگهِ تو
هميشه تا که بروحند محترم اشباح

۷ـ قصیده در منقبت علی مرتضیٰ

ابرِ کلکم در سخن هرگه دُر افشاني کند
موجهٔ مسطر به بحرِ صفحه عمّانی کند
عقدِ گوهر گل شود از شاخِ مژگانِ رقم
چشمِ پُر آبِ دواتم چونکه نيساني کند
ور ز خجلت آب گردد در صدف تا طبعِ من
از صفایْ فکر قصدِ گوهر افشاني کند
بسکه ميجوشد ز مصر شخص فکرم صد چمن
بوکه دشتِ سامعه را کشت ريحاني کند
طفلِ معني پرورِ حرفم ز مخموريْ شوق
در دبستانِ بوريا را نرگستاني کند

معنیٔ رنگینم ار بارد ز نیسانِ خیال
مردمک را جامه برتن سرخ بارانی کند

از بهارستانِ فکرم بشگفد تا غنچه‌ای
گل ز نیرنگِ خجالت سر گریبانی کند

حد طوطی نیست دعوایٔ شکرخائی اگر
بلبلِ نطقم چو آهنگِ غزلخوانی کند

دیو طبعانِ جهالت را بود رجمِ هبوط
چون شهابِ مدِّ کلکم نور افشانی کند

محملِ حیّ سخن بر ناقهٔ دل بسته‌ام
فیضِ روح القدس باید تا حدی خوانی کند

مهدِ بلقیسِ معانی حرف حرفِ نامه ام
مستمع را میرسد شانِ سلیمانی کند

گلشنِ طبعم دهد گر عرض جاه رنگ و بو
دستِ سوسن مشقِ رنگِ لاله نعمانی کند

زادهٔ طبعم عزیزِ مصرِ معنی شد مگر
جلوهٔ یوسف بچشمِ پیر کنعانی کند

گر صفیرِ نغمه‌ام درگوشِ گلشن وا رسد
بلبلان را درمیانِ بیضه زندانی کند

تا سخن را بر سرِ کرسی نشانم ساق عرش
از فروغِ مهر روشن شمع نورانی کند

آفتاب از اقتباسِ نورِ رایم یافت تاب
چرخ را زان نور شمعِ مه شبستانی کند

خضرِ معنی تا به ظلماتِ بیانم شد دلیل
رشحهٔ جویٔ بنانم آبحیوانی کند

بسکه از شورِ ملاحت‌کلکِ نطقم راست رنگ
خوانِ فکرت را بیانِ من نمکدانی کند

مرغِ طبعم چون کشاید بال در بیدایٔ فکر
عرصهٔ کون و مکان هم تنگ میدانی کند

مریمِ افکارِ ما را مهد جنبانیٔ لب
معجزِ عیسی عیان اندر ثنا خوانی کند

صد ارم از هر شکنجِ گیسویٔ کلکم دمد
تا که تحریکِ بنانم شانه گردانی کند

خندهٔ حور است تذهیبِ سوادِ نامه‌ام
خلدِ طبعم گر بدینسان نور افشانی کند

از بنانِ خامه جوشد جویٔ تسنیمِ بهشت
گر برین آب از زبانم حرف جریانی کند

از فضولی کم نباشد گر سهایٔ تیره دل
پیشِ ماهِ روشن اختر لاف لسانی کند

کو من و کو این سخن لیکن بفیضِ مدحِ شاه
بر زبانم ناز می باید که خاقانی کند

شاهِ شاهان بوالحسن آن والیٔ اقلیمِ دین
خرقهٔ مدحش قلم را شیخ خرقانی کند

هر که چون من در مدیحش حرف دارد [در مقال]
از فصاحت می سزد دعوایٔ سحبانی کند

در سخن آن را که باشد همچو من ممدوحِ پاک
مشربِ عذبِ بیانش کارِ شیبانی کند

هر که چون من لب تر از فیضِ سحابِ مدحِ اوست
در روانیٔ سخن نیرنگِ حسّانی کند

هر کرا بینش دلیلِ کویٔ آن عینِ عطاست
همچو مردم در عیونِ خلق انسانی کند

صاحبِ جاهِ تقدّس شمعِ بزمِ قربِ حق
آنکه مشکواةِ مه و خورشید نورانی کند

آنکه روح الله را جان است از خاکِ درش
آنکه پیشش صد چو موسی شغلِ چوپانی کند

آنکه ابراهیم بهرِ مولدِ او خانه ساخت
آنکه جبریلِ امینش مهد جنبانی کند

پاسِ آدابِ صفاتش کی ز چون من رو دهد
آنکه مشرک را ولایٔ خاصش ایمانی کند

حیدرِ صفدر که چون راند بمیدانِ وغا
زهره اندر قلبِ شیران کارِ پیکانی کند

خاتمِ دستِ ولایت آنکه در مرزِ عطاش
مورِ مسکین می سزد شانِ سلیمانی کند

از بهارِ فیضِ مدحش تابِ گیسوی رقم
در زمینِ این قصیده سنبلستانی کند

بسکه رنگین ست طبعم وقتِ فکرِ مدحِ او
لولویٔ ابرِ قلم همرنگ مرجانی کند

گر نسیمِ لطفِ او سویٔ چمن یابد گذر
گل ز شبنم بر رخ وی تیز دندانی کند

تیغ در کف مهر هر صبح آید از مشرق برون
تا بوجهِ خصمِ آلش تیغ بارانی کند

سخرهٔ فرعون بود گر مدعیٔ دستِ او
موسی آسا چوبِ دستش کارِ ثعبانی کند

شبنمِ دارالشفایٔ لطفِ او گر بر پرد
شخصِ خور را از حمی یوم بحرانی کند

تیغِ او هر جا که راند خونِ جوشِ انتقام
در جنین از ترسِ وجهِ خصم یرقانی کند

موم را دستِ حمایت گر نهد بر فرق سر
در نبرد تیغ آتش تپک و سندانی کند

آن عزیزِ مصرِ معنی گر زلیخا بشنود
صد چو یوسف را بلا تقصیر زندانی کند

گر به بندد بر سرِ اضداد رنگِ آشتی
نار خواهد آب را در خانه مهمانی کند

ای بتو آفاق را نازش نمی دانم چه‌ای
وصفِ ذاتت عقلِ کل را حرف حیرانی کند

آب رویٔ دین و ایمانی به نعلینت قسم
رشحهٔ لطفِ تو کارِ آبِ حیوانی کند

بسکه می بخشد نمک نامِ تو وجهِ خامه را
خوانِ معنی را کلامِ من نمکدانی کند

از کرم فرما عطا نیرنگِ تاثیرِ سخن
تا نیوشنده برغبت آفرین خوانی کند

نمله جاءت برجل من جراد اي پاک ذات
مهرِ تو در خورد تشریفِ سلیماني کند
سرفرازِ لطفِ تست آن از محمّد سرفراز
گر اصم از بحرِ فیضِ او زباندانی کند
گر نسیمِ قدر دانیش بهار آرا شود
در چمن طفلِ شقائق لاله نعماني کند
آب از جویِ نوالت خورد اي بحر کرم
حاش لله کلکِ ''قانع'' همچو لساني کند
او ''ظفر خان'' را ستوده من جنابِ مرتضیٰ
در سخن ما را سزد ''صائب'' اگر هاني کند
چشمِ امداد از منِ بیقدر هرگز بر مدار
اي ترا روح الامین امدادِ روحاني کند
خواهد از بستانِ بزمت رنگ و بوئ آبرو
طوطيِ طبعم که هر دم شکر افشاني کند
بیت ''مرزا'' را بخوانِ مدعا کردم نمک
بو که آن کانِ عطا بخشِ سخندانی کند
همتي بگمار تا این عندلیبِ بي نوا
بارِ دیگر در گلستانت ثنا خوانی کند
بر زبانِ قدسیان گل کرده آمین در فلک
با دعا تا کلکِ من ختمِ ثنا خوانی کند
از محبّانِ علی باشد خدا راضي بفضل
خاصه ممدوحم که دستش کارِ نیساني کند

۸- قصیده در منقبت علی مرتضیٰ

دگر بصحنِ چمن از پئ قدومِ بهار
صبا روائحِ خلدِ برین نمود نثار
چنین که بادِ نسیم است نفحهٔ جبریل
سزد حاول کند روحِ گل بهر خس و خار
مسیحِ نامیه بالد بمهدِ مریمِ ارض
برنگ رنگ گل و همچو نکهتِ ازهار
هوا عبیر فشان سطحِ خاک عطر آمیز
دمد ز رنگِ ریاحین شمیم مشکِ تتار
بمعرضِ چمن از بهرِ عرضِ رنگ و بو
کنون که عارض اردي بهشت کرد اشعار

عجیب ، گر نه شود سبز خار بندیٔ باغ
غریب ، گر ندهد رنگِ گل خسِ دیوار

بهر طرف زده سرخیلِ کجکلاهِ چمن
ببر قبایٔ زري چه پیاده و چه سوار

سنانِ سوسنِ آزاد را طراوهٔ سبز
کمانِ بهمنِ انهار را زهِ گل نار

چرا نه باز شود عقدهٔ دلِ بلبل
چسان کشود نه یابد ضمیرِ خستهٔ شار

هجومِ نکهتِ گل دشت و در گرفته ببر
بهارِ رنگ کشید ارض را میانِ کنار

چنین که باغ طرب خیز گشت بلبل را
سزد دمد گلِ سوري ز غنچهٔ منقار

خمیر مایهٔ عشرت چه خاک راهِ چمن
کلیدِ مخزنِ فرحت چه نغمهاي بهار

نشاط جوش زده چون متیٔ رسیده به خم
طرب فزوده چو مستی به خانهٔ خمّار

ز خواب مخملِ سبزه سري که شد آگاه
رسد چو آب به تعبیرِ دولتِ بیدار

کلاهِ لاله کج از اهتزازِ بادِ سحر
قبایٔ گل ز هبوطِ نسیمِ صبح نگار

بجامِ نرگسِ مخمور جوشِ بادهٔ رنگ
طرب فزاست چو مستی میانِ دیدهٔ یار

درونِ باغ ز اعجازِ فصل نیست عجب
گر آب و نار به یکجا کشید دستِ چنار

هزار بین شده در دیده مردمک چون مهر
نموده راه گم اندر تشابک اشجار

ز دستِ لاله پر از قهوه سرخ فنجانی
بکامِ اهلِ طرب وقف ساخته گلزار

چه می بجام شب ماهتاب شبّو ریخت
که می فتد بزمین مست مایهٔ هشیار

مگر بگیسویٔ سنبل صبا زده شانه
که کرد جامه به عنبر بدل در ارض غبار

بر آمده ز چه رو موز بینیٔ زنبق
اگر نه نفحهٔ باغ ست عطرسایٔ بهار

ز فیضِ ریزشِ ابر مطیرِ در گلشن
غنی شود نظرِ مفلس از گلِ دینار

بوصفِ نسخهٔ فردوسیٔ بهار ، کنون
زبانِ سوسنِ آزاد بسته تازه نگار

سما فراشته ابریٔ خیمه در گلشن
زمین ادقچهٔ آبی فکنده بر جوبار

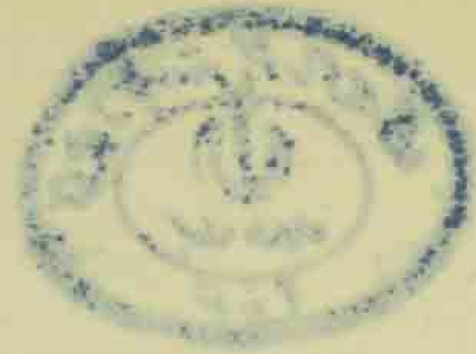
طرازِ چین و چگل شد بساطِ سطحِ زمین
نظر شود بتماشایٔ سبزه مینا کار

مگر رسید زمانِ وصالِ بلبل و گل
گهی قرانِ صراحي و ساغرِ سرشار

شده ز بس گل، اورنگ زیبِ تختِ چمن
چو عندلیب هزاران بنغمه شکر گذار
بوصفِ خیلِ اولی اجنحه درین موسم
چو مغزِ پسته زبان سبز میکند گفتار
یکی مثالِ ''سنائی'' ''حدیقه'' اندر بر
دگر چو ''سعدیِ شیراز'' ''بوستان'' بکنار
بذکرِ جهر مگر نقشبندیِ طاؤس
میانِ باغ عجب مشغله نمود اظهار
چو سبزواریِ طوطی کند مدیحِ چمن
بیافت خلعتِ خضرا ز کارگاهِ بهار
بسیرِ باغ بسر تاجِ علویِ هدهد
بباد پای صبا می رسد سلیمان وار
ببالِ شوق پرد مشهدیِ پروانه
پیِ زیارتِ شاهِ چراغ غنچهٔ نار
ز یک طرف شده سنبل بهارِ خطهٔ باغ
ز جانبِ دگر از سبزه سبزوار انگار
ز عکسِ سبزه و گل یافت رنگِ قوسِ قزح
میانِ باغ قبا هایِ آبیِ انهار
نوای سروِ سهی گشت نغمهٔ قمری
ز آبشار همی گل کند ترنم شار
بهایِ آملیِ یاسمین در این خوش فصل
بصدر شاخ دهد درسِ ''مطلع الانوار''

قلم گرفته بکف باز ''جامیِ'' نرگس
پیِ نوشتنِ ''نفحاتِ انس'' بلبلِ زار
کنون بمذهبِ نعمانِ لاله گشت حلال
بروی سبزه و گل صبح و شام شربِ عقار
برنگِ مولویِ سنبل از سیه مستی
درین بهار پریشان بسر بجا دستار
مریدِ ''حضرتِ جام'' آنکه شد همه قلبش
بود برنگِ زرِ جعفری تمام غبار
درین بهار به فتوایِ مفتی مینا
که هست چارقل اورا وظیفه لیل و نهار
بود رکوع و سجودش مدام با گریه
ازانکه هست قعودش همیشه در بر یار
مباد دست تهی از قدح سر از نشه
برنگِ لاله ز مَی بر فروخته رخسار
قلم کنند ز آرنج دستِ نرگس را
باین خطا که کشد در بهار رنجِ خمار
بزرگ و کوچکِ گلشن به این نوا لب تر
بنوش بادهٔ گلرنگ و آب نوش گوار
سحاب ساقی و گل ساغر است و میکده باغ
کسی که مَی نخورد زندگیش باشد عار
بهار چیست و چمن چه کدام ساقی و مَی
که در صفاتِ وی این جملگی یکی ز هزار

بهار منقبت است و چمن دلِ صفی
می است محبت و ساقی شهی جنان دربار
شهی که پیشِ محیطِ کفش سحاب گدا
کمینه بخششِ او حاصلِ کنوز و بحار
به یثربِ چمن از خوردهٔ درِ اخلاص
بود ز مکرمتش غنچه بوذرِ غفار
بلالِ سوسنِ آزاد را بمسجدِ باغ
بنامِ اوست بمینارِ سبز شاخ قرار
ز جعد قنبرِ او بسکه یافت سنبل تاب
برنگ و بو شده مانا به گیسویِ دلدار
ز دوستیش چو سلمانِ سرو یافت عروج
همی کنند به بالاش وصفِ قامتِ یار
شهي بزرگ حجاز آن که خطهٔ گلشن
ز نگهتِ کرمش گشت مخزنِ دینار
به کشتیٔ کرمش نوح عندلیبِ چمن
رسیده است ز طوفانِ رنگ گل بکنار
کلیمِ ناطقه توریتِ مدحِ او دایم
میانِ باغ چو موسیجه میکند تکرار
شعیبِ زنبق اگر نیست خطبه‌خوانِ هواش
بکف گرفته عصا بهرِ چیست در گلزار
پیٔ سلامتش آتشکده چمن گردید
خلیلِ او شده چون پورِ آذرِ گلزار

در انتظارِ لقایش به بیتِ حزنِ چمن
نظاره باخته یعقوب نرگسِ بیمار
چرا کشند بزندانِ غنچه یوسف گل
اگر نه شیفتهٔ حسنش ست در گلزار
به خضرِ سبزه ازو آبِ زندگي در جو
که دائما بهوایش همي بود سیّار
حمایتش نشد ار ورع در برِ داؤد
چسان شدی سرِ جالوت خار نصرت یار
مسیحِ نامیه در مهدِ گلشن از اعجاز
نخست نامِ ورا داد رنگي از گفتار
پريِ زند بولایش دمِ سلیماني
که اسمِ اعظمِ او یافته ست در گلزار
چنین که جعفري از حبِّ آل یافته رنگ
میانِ باغ خرامد چو جعفرِ طیّار
کند بدرگهش ابرِ مطیر سقّائی
بدوشِ ورطهٔ آبی بسر سیه دستار
صبا ست مروحه جنبانِ مطبخِ کرمش
براتِ بندگیش ثبت شد بخطِّ غبار
ز نعلِ دلدلِ او رسته از زمین لاله
ز یالِ خنگشِ ریحان به بوست برخوردار
ز خوي اشهبِ عنبر شمیمِ او بچمن
چکید قطرهٔ آب و دمیده شد ازهار

دم از ولاش زده بسکه صبحِ صادق مهر
زفخر زد گلِ خورشید بر سرِ دستار
شب از روائح لطفش چو یافت نفحهٔ [عیش]
همي کشد گلِ شبوئ ماه را بکنار
به سوسنِ زحل اندر حدیقهٔ افلاک
ز رنگ بندگیش شد فروخته رخسار
ز خونِ خصمش زد جام لالهٔ مریخ
به سبزه زارِ سما از پیٔ فزونیٔ بار
ازو ست نسترن مشتري برنگ و بها
ازو ست یاسمنِ مهر دائم الانوار
ازو همیشه بود زهر زهره عشرت سنج
که در ریاضِ جنان ست چنگِ او برتار
بباغِ دهر ازو نرگس عطارد را
دوات و کلک بتحریر مدحت اندر بار
ز مهرِ اوست به نسرینِ ماه رنگ و بو
وگر نه از چه بود درخورِ چنین آثار
بباغِ چرخ چو بابونه نسر را زو بو ست
سزد ز شوق اگر چون پري شود طیّار
ز بوستانِ ویست کهکشان فسرده گیا
بکشتِ جاهش دولاب بسته چرخ بکار
رسید خوشهٔ پروین به آبِ مرحمتش
شمید سنبله بوئي ز سنبلش یکبار

همي نه ارض ز رنگِ ولاش یافته بو
بنامِ اوست بهارِ ثوابت و سیّار
ازو رسید طراوت بکشتِ جو زهري
زهی کریم تعالی الله رتبه و مقدار
ز باغِ طبع برنگِ مدیح مطلعِ نو
طلوع کرد چو در بر شکال نوِ اثمار
زبان بعجز چو سوسن مگر بر آرد مو
بهارِ منقبتِ شاه را کجا ست شمار

شهی بهارِ فتوت قسیمِ جنّت و نار
حدیقه بندِ کرم میر حیدرِ کرار
علئ عالي اعلیٰ مقام آخِ نبی
وصئ برحق و والئ دین خجسته تبار
امامِ کلِ امامان و صدرِ کلِ صدور
شهي سلونئ قال و مهی قضا گفتار
چو حرزِ بازوئ او قوّتِ ید اللٰهي ست
بتافت پنجهٔ شیران همي گهی پیکار
تهمتنی که سرِ هفتخوان همتِ اوست
چو پورِ زال هزاران کمینه راتبه خوار
ز نقشِ نعلِ سمِ توسنش هلال نمون
نظر بسرعتِ خنگش خور است قطب مدار

چو دلدلش کند آهنگِ سیرِ گرم روی
به نیم گام زمان را شود گسسته مهار

اگر بفرض کشد بختيِ فلک بارش
رود به تحت ثرىٰ پشتش از گرانیِ بار

زمانه را کند ار بر خلافِ عادت امر
بحکمِ او که بود با قضا یکي درکار

ز چرخ باز بماند سمای چون نقطه
بگردِ خویش کند دَور ارض چون پرکار

مماسِ سطحِ محدّبِ شود مقعّر او
به گاوِ ارض کند بار تا که جنس وقار

ز ذوالفقارش اگر ضربتي رسد بخیال
بپشتِ خصم شود در جنین شکسته فقار (١)

بدستِ مطربِ مدحش ز غایتِ اعجاز
نواي مرغِ مسیح است صوتِ موسیقار

چو چشمِ قاف شود تنگ کوهِ قاف مگر
ز عرض و طول بزرگیش چون کنند شمار

صبا ز نفحهٔ عدلش اگر برد بوئي
یکی رود بچمن بهمن و دي و آذار

بگاهِ مرحمتش آن چنان جهان سیراب
که تشنگی ز دلِ سوز راز بندد بار

حاشیه مضنف: (١) جمع فقره اعني استخوان مهره پشت و ذوالفقار را باین مناسبت که چون استخوان مهرهٔ پشت کره کره بود باین نام خواندند.

در آستینِ سخایش نمي توان گنجید
مدام آنچه شود حاصل از کنوز و بحار

بنوکِ رمح بدوزد سماکِ رامح را
چو عرضِ رفعتِ خود میدهد گهي پیکار

پیالهٔ نگهِ گرمش ار دهد دوران
عدو میانِ عدم مي کشد عذابِ خمار

شها! سپهر غلاما! توئی که مدحتِ تو
مرا ز غیب رسانید در حضور این بار

توئی که حبّ ِ تو باشد نجات در عرصات
توئي که بغضِ تو باشد مهالکِ ادبار

توئي که لحمک لحمي به شانِ تو فرمود
شهي سریر فتوّت رسولِ حق مختار

توئي که وصفِ ترا تا به حشر نتوان گفت
بصد زبان [و] بصد دفتر و بصد گفتار

منم که پیشتر اوقات از کميِ شعور
بمدحِ غیرِ تو ضائع نموده لیل و نهار

ازین گناه تبرّا نمودم از لطفت
امید هست که پیچیده داري این طومار

بغیرِ مدحِ خود و اهلبیتِ پاک، دگر
زبانِ من نکشائی بهرزه اي زنهار

جهان شناسدم و بندهٔ علي شیرم
چه شد که نیست موافق سپهرِ بد هنجار

به خاص دوستیت ”قانعم“ خداوندا
رهي بخویش نمایم به عزتِ ده و چار

پیٔ دو نان به دونان مکن مرا محتاج
ز مطبخِ کرمت چون جهان ست راتبه خوا،

محبِ آلِ علي سرخرو رود بجنان
همیشه تاکه فروزد عذارِ لاله بهار

۹ـ قصیده در منقبت علی مرتضیٰ و آل اطهار

[به صنعت ایراد اربعه عناصر]

... ...
... ...

خاکِ جنت راکند آبِ دگر در جو روان
آتشی کز بادِ یثرب می بر افروزد عذار

گر وزد ز آبِ مدینه باد بر روي جحیم
آتش از خاکِ گنهگاران بجوید زینهار

خاکِ بطحیٰ سرمهٔ آتش ترا جانِ سما
آنکه چون باد اند بر آبِ رهش در انتظار

باد کوی آن بهار خاک آدم از نخست
آبِ نوح از آتش آورده بفرقِ قومِ ضار
مطلعِ آتش دم خاک عدویش کرده گل
باد نوروزی احبّا راست بر آبِ بهار

ای بخاک از آتشِ شوقت دلِ خور تابدار
وی بقلبِ باد ز آبِ جوی تو صد گونه بار
آتشِ خشمِ خدا بنشسته ز آبِ یادِ تو
چون بروی خاک آدم ماند باد آسا فگار
نوح را بر آبِ طوفان بادِ مهرت شد دلیل
بر خلیل از یادِ تو آتش شده خاکِ بهار
آبرو در خاکِ مصر از نامِ تو یوسف گرفت
ز آتشِ زندان به بادِ لطف کردی رستگار
خاک را گر امرِ تو بخشد روانی مثلِ آب
چشمِ باد از آتشِ اندوه بیند خار خار
باد را بر آب گر پیوند بخشد دستِ تو
بر فشاند دامن آتش بر سرِ خاکِ نزار
آتش از آبِ سر کوی تو گر یابد وضو
در سجودِ خاک باد افتد بروی انکسار
آب را از خوی تو بر خاک اعزاز و شرف
باد را از بوی تو بر آتشِ گل اعتبار
آب پیکر، باد سرعت، آنکه نامش شد براق
خنگ گردون ز آتشِ گرمیش لیسد خاک تار

خاک پرسد ز آب نقشِ پای آن خورشید سیر
گر بر آتش باد رفتارش کند روزی گذار
میزند خنگِ قلم را باد آتش زیر پا
تا ز آبِ سرعتش بر خاک بندم یک نگار
پا بر آتش خاک را دیدم هم از این آرزو
لیک نتوان باد را بر آب بستن زینهار
توسنِ گردون چو آب ار باد پیماید ز شوق
آتشِ گرمیش را نتوان شدن بر خاک چار
باد و آتش را بود از سرعت و تیزیش تاب
خاک و آب از وقر و تمکینش بیندود است بار
باد سان کرده بزیرِ ران و اندر رنگِ آب
در دم از خاکش سرِ آتش کشیده نور بار
چون ز آتش آشنا گشتی به آبِ هفت بحر
در وجودِ خاکیت چون باد سر زد نور نار
جمله او گشتی چو بگسستی ز خاک و باد دست
آتشِ وصلت فروزان شد به آبِ افتخار
یا علی در عرش در خوردی برنگِ باد و آب
آمد این بر خاک آتش سان فروزنده عذار
خفته بر بستر چو آب و آتشِ گل در غلاف
همچنان دیدی که ماندی باد خاکش نور بار
چون علی را امتزاجِ آب و خاکت یافت رنگ
خیلِ نافرمان چو باد و آتشت نامد به کار

آنکه اندر آتشِ هیجا شدي مانند باد
خاکِ دشمن بیختي چون گرد ز آب ذوالفقار
بادِ لطفش چون بخاکِ کان گذر از مهر کرد
آب و آتش بسته یکجا لعلِ رخشنده عذار
خاکِ گلشن را نبود ار حصه ز آبِ لطفِ او
آتشِ گل را چسان بادِ صبا بستي نگار
آتشِ مرجان میانِ آب چون افروختی
گر بروي خاک بادِ مهرِ او نابسته بار
مطلعی بر آبِ آتش بارئ تیغ دو دم
از مزاجِ خاکیم سر زد چو باد شعله کار

ذوالفقارِ اوکه دارد آب و آتش در کنار
باد سان بر خاک مرگ آرد سرِ کفارِ ضار
خاک طینت، باد طیران، برق جلدی، رعد صوت
آب پیکر ، آتشین دم ، اژدهایٔ خصم خوار
آن نهنگِ آبِ هیجا ، آتشِ خشمِ خدا
باد سان از خاکِ دشمن خوش بر آوردی دمار
ز آب مغرب تا بباد مشرق اندر یک یورش
خاکِ دشمن بیختي بر آتشئ مرگ خوار
آتش اندر دست باد آسا چو جولان مینمود
آب و خاکِ طینتِ خصمش نماندي برقرار

چون مثالِ آبِ او مي ریخت بر خاکِ عدو
دلدلش را باد و آتش بوده در تیزي چو مار
در شتاب از باد افزون، در وقار از خاک بیش
شوخ تر از آتش و بس نرم ز آبِ جوئبار
نقشِ رفتارش کشد بر آب گر چون باد کس
کرهٔ آتش فتد بر خاک مانندِ شرار
همچو خاک و آب یک طینت بذاتِ مصطفیٰ
مثلِ باد و آتشش قربت به احمد آشکار
خاکِ آدم درمیانِ آب زین نورِ علا
اقتباسِ آتشِ قربت نموده باد وار
آبِ نوح از آتشِ شوقِ تنور آمد چسان
باد یاریش نزد بر خاک گر آن دم شرار
بر خلیل آتش نمی شد آب جز مهرِ علی
آنکه خاکِ جنت از باد سرِ کویش نگار
آب روی خاکیان اعنی امیرالمؤمنین
آنکه باد و آتش است در امرِ او بي اختیار
آب را با آتش آمیزد بگاه کین خصم
باد را بر خاک پاشد دستِ زورش وقت کار
میرود برباد خاکِ دشمنش همگامِ مرگ
آتش آرد ز آب بیرون چون بر افروزد عذار
آتشِ خورشید دارد آب و رنگ از مهرِ او
بادِ فروردین ز خاکِ کوی او مشکین بهار

آبِ ماه از بادِ لطفش مایهٔ آرام و خواب
آتشِ گل را به خاکِ باغ زو باشد وقار
هر کرا از خاکِ کوي آلِ پاکش نیست آب
باد خاکش ز آتشِ خشمِ خدا دائم فکار
حبّ شان منجی ز آتش مهرِ شان آبِ حیات
باد خاکِ کوي شان است سرمهٔ چشمِ وقار
مطلعي چون آب پاک از آتشِ دل شعله زد
باد زد خاکِ عدو پیوسته سوزان تویٔ نار

باد و آتش خصم خصمِ اوست در لیل و نهار
آب و خاک از طبعِ احبابش همیشه نور بار
آب عینِ آفتاب و آتشِ رنگِ شفق
خاک کویش را نگار و بادِ زلفش را بهار
آتشِ دوزخ شود آب از ولائ بو تراب
مردِ آگه را مباد از خاکِ این درگه کنار
حبِ سبطینِ نبی از آتش و آبِ حمیم
باد خاکِ مؤمنان را منجیٔ دارالبوار
آب بر آتش زند فردا ولایٔ آن دو شه
خاک مؤمن را مباد امروز زاین غم دلفگار
تا هوا از آتش و باد است دائر زیرِ چرخ
تا بود بر خاک و آب این ارضِ غبرا را مدار
بادِ روحِ دوستِ آلش شاد ز آبِ انشراح
آتش اندر خاکِ اعدا مایهٔ رنج و نقار

پیروئ طبعِ خالص زد بخاکم آتشی
باد ”قانع“ را بر آبِ مهرِ ممدوحش گذار
آنکه چون گل خاکِ پاکش ز آبِ مهرِ بو تراب
آتشي بر باد بسته تا بسوزد خصمِ خوار
سرفرازِ حق که خاکِ باغ و آبِ رنگِ گل
باد آتش در دو چشمِ دشمنش لیل و نهار
دستِ فیضش ابر آب و بادِ دي خشمش بخصم
آتشِ خاکِ اعادي تیغِ او در رنگ نار
مارِ آتش دم سنانش ، آب برق آهنگ تیغ
باد جلدی سرنگ او به خاکِ کار زار
آب گلرنگِ نوالش بادِ فروردین دمش
آتشِ خاکِ اعادي خشمش اندر وقتِ کار
آتشِ پر غوي عزمش باد پیچ آسا دمد
کابرو ریزد عدوش از خاک مالِ روزگار
گوهرِ شعر آب یاب از آتشِ مهرش مدام
خاکِ طبعم بر شگفت از بادِ لطف آلِ کبار
آب و آتش را بهم پیوند دادن سهل نیست
حاش لله باد و خاک اندر کجا شد ساز وار
خواهم از آن آبروئ خاکِ اقبال و شرف
همچو آتش باد لطفِ یادگارِ هر دیار
آبرو اول که خاکم طینتِ آلِ عبا ست
گو بر آتش اوفتد چون باد جانِ خصم خوار

یاري بختم شده بر خاکِ کویش آب رو
آتشِ جمله همومم باد بیرون زینهار
اي که باشد آب و آتش را ز تو پیوند وصل
خالقِ بادي و خاکي دو جهان را کردگار
تا بود از آب و آتش گل فروزان با عزا
خصمِ ممدوحم بخاکِ عجز سازي باد سار
تا بود از آب و آتش شمع روشن دهر را
دوستش را آبرو بخشی برین خاک و غبار

۱۰ـ قصیده در منقبت علی مرتضیٰ

بودم تمام شب چو مهِ نو بدست کاس
تا از رخِ چو مهر دلم یابد انعکاس
صورت گرفت حیرتِ من مثل آئینه
عکسِ جمالِ دوست تهي کرده از حواس
بر گردِ خویشِ گشته چو پرکار ساعتي
در خود فرو شدم چو بدن در تهِ لباس
رنگي نموده رنگ ز نیرنگیم جهان
افتاد درمیانِ من و یار التباس
رفته بعالمی دلِ بیخود چو مرغِ وهم
کاوج و حضیضِ ارض و سما را نماند اساس

تدویرِ هفت دائره چون پردهاي چشم
گردید عین صورت عکس دم نعاس (۱)
راهي زدم که نه خرد آن جا نشان برد
چیزي شدم که زان نبود باخبر قیاس
در کاخِ بیخودی شده مرئي غریب رنگ
خورشید می نمود ز ذرّات اقتباس
پیچیده بوي آن گلِ خود روی در دماغ
افتاد جمله واهمه از مغز چون عطاس (۲)
در هیئتي عجیب بماندم ز خویش دور
گویا نبوده ام که نبوده به من حساس
حیرانِ خویش گشته دمی چند بی نفس
از خویشتن نمود دلِ بیخود التماس
گفتم کیم ز دوست صدا آمده بگوش
دیدم چه ام که آگه حالِ ته پلاس
نه خواب و نه خیال نه پنهان نه آشکار
او گفت آنچه گفت کجا راي حق شناس
دارم دمِ ولايِ علي بسکه از نخست
نبود عجب طلا شود ار کاین از نحاس
سلطانِ مشرقین امامِ زمین زمن
آن رهنمايِ راهِ هدی مقتدای ناس

حاشیه مصنف: (۱) غنودگي (۲) عطسه

آن شاهِ خافقین وصیِّ رسولِ حق
نه با علويِ سدهِ او عرش را مماس (۱)
با گردِ دامنش نه نماید برابری
خورشید را بتن بود از نور گر لباس
کرسی، کهین پایهٔ قدرش شود اگر
قصرِ رفیعِ رتبهٔ او را دهم اساس
در بارگاهِ عرش فضايِ جلالِ او
که نیست اوجِ کرسیش از رتبه هم مساس
باشد محال هو به هو آگاهی و گذر
گیرم ز نُه فلک گذرد طائرِ قیاس
تا آشناي کنهِ محیطِ کمالِ اوست
تا حشر گر خرد بکند مشقِ انغماس (۲)
اندر هوا شراره فروزد چراغ را
برباد گر روان به کند حکمِ احتراس
میخواست عقل مثلِ علي جستن از جهان
حیرت طپانچه زد برخ و گفت لا یقاس
باشد عدیم کون عدیلش بکائنات
گر بالمثل وجود دهد صورتِ مقاس (۳)
عکسِ عصایِ دستِ کلیمي صفاتِ اوست
قطبي که قائم ست برو دورِ هفت کاس

حاشیه مصنف: (۱) پیوستگي (۲) در آب فرو رفتن
(۳) قیاس کرده شده

دوران نتیجه بخش امل در ولای اوست
برهان سلّم آمده بر این سخن قیاس

چون ذات ذوالجلال ز وصفش کرا خبر
آن مبدء عقول قدم منهتی الحواس

باشد ز روی رتبه چو محمود صد هزار
در بندگی خیل سگان درش ایاس

آن شاه فیض بخش که تا گشته روبرو
گر جمله خواست خصم بد اندیش تا براس

تا دیده است دولت بیدار جاه او
بخت عدو همیشه بود رنجه در نعاس

تا زاده است زال فلک همچو او خلف
رنگ شفق بمانده نشان دم نفاس

با دوستانش فرض موالات دائمی
باید بُرید فرق معاند به تیغ و فاس (۱)

عدلش به گرگ کار شبانی دهد سبق
حکمش کند ز شیر بدل وصف افتراس (۲)

دل صرف نحو دوستی دوستان اوست
در باب دشمنش خردم گفت لا یواس

بهمان فلان به قرب علی نیست نزد حق
نبود ضرور دوستی جمله دوس و داس

تابد اگر دمی ز درش وجه افتقار
زائل شود ز شخص خرد قوت حساس

حاشیه مصنف: (۱) تبر (۲) درندگی

کردیم فرض غیر علی هم جماعتی
بنموده اند راه شریعت برای ناس

اکسیر راست دست دگر بر همه فلز
هر چند مس مثال طلا گردد از رماس (۱)

بر تار و پود خرقه جاهش کرا گذر
مرغ خرد تند بسر خویش چون کلاس (۲)

روز جمل به محمل او گر نداده دوش
بختی چرخ خوار شدی چون خر خراس

آندم که ذوالفقار علی می شود علَم
گردد جدا دو پیکر جوزا ز هم بباس (۳)

تا سفره چی مهر کشد خوان فیض عام
در مطبخ جلال ویست چرخ دست آس

تا دیده است شیر خدا را میان رزم
شیر فلک به چرخ نهان گشته از هراس

طبع زمین چو تخم موالات او به کشت
از تاب مهر می شودش رفع احتباس

گر خصل مهر او نه شود داو بازیش
حاشا که نرد مه به نهد واژگونه طاس

آن سدره آستان ملک خیل بادشاه
کش عقل کل بسوده رخ عجز و التماس

باشد میان محفل قدوسیان مدام
نام علی وظیفه ارواح چون سپاس

حاشیه مصنف: (۱) مصطکی (۲) عنبکوت (۳) ترس

کشتي که تخم ِ مهر ِ علي سبز شد در او
از بال ِ جبرئیل سزاوار ِ اوست داس
آن منشاء ِ ظهور ِ ولایت که از ازل
خورشید و ماه میکند از نورش اقتباس
بر خاک ِ آستان ِ در ِ کبریاي او
گردونست سائلي به تنش جامهٔ پلاس
با اعتلائ رتبهٔ او همسری کجا
ذرات را به مهر چسان باشد التباس
گل چیند از زمین ِ ولایش کف ِ محب
زر مي شود ز خاصیت ِ لطف ِ او نحاس
شاها منم بدشت ِ غمت بیکس و غریب
محمود را نگاه بود جانب ِ ایاس
آني تو کز کمال ِ علوّ صفات ذات
افهام را ست حوصله گم وقت ِ احتباس
کَي اوج ِ عرش سطح ِ حضیض ترا رسد
گردد مقعّرش بمحدّب اگر مماس
تا بر وجود ِ مثل ِ تو نبود گمان کس
زال ِ فلک پدید کند حالت ِ ایاس
تا در زمین ِ مدح تو پویم چو راجلان
پيَ میکنند فلک فرس ِ طبع ِ بو فراس
در بیت ِ دل براي خیال ِ تو بسته‌ام
کاخی که مي نبایدش آسیب ِ اندراس

باشد برنگ ناله دمد در مدیح ِ تو
از بند بند ِ خامهٔ من روح ِ بو نواس
عصیان ِ من بذیل ِ عطا پوش از کرم
اي آنکه مي برد ز تو رنگ ِ امید یاس
از بهر ِ رفع ِ چرک ِ معاصي در آب ِ اشک
شد فرض بر طبیعت ِ من غسل ِ ارتماس (۱)
"قانع" ز رستخیر ِ جزا کَي شود ملول
چون دوستئ آل ِ تو بگزیده بهر پاس
راهی که گشته عرفئ شیراز را گذر
دارم همیشه سیر بدان کوچه التماس
گیرم به مهر ذرّه کجا همسري کند
زاید چسان عقیق زهر کوه چون قساس
آن جا که صیت ِ عام ِ نوالش شده بلند
باشد کند شکار ِ هما پنجهٔ کلاس
خوش بگزرد جهان به محبان ِ پنجتن
تا شخص را ست مایهٔ آرام از حواس

حاشیه مصنف: (۱) غسلي که درو بآب سر فرو برند

۱۱- قصیده در منقبت علی مرتضی

نوشهٔ مهر چو بر تختِ حمل کرد جلوس
ساخت هر هفت بهار ارض بر آئینِ عروس
دایهٔ بادِ صبا شد به موالیدِ چمن
متوجه صفتِ مادرِ مشفق نه عبوس
سبزه بالید چو امید به قلبِ مؤمن
گشت هر گونه اماراتِ خزانی مطموس
هر طرف جمع براتیِ ز گل و لاله بباغ
قدحی پُر بکف از بادهٔ چون چشمِ خروس
در هوا ابر زده خیمهٔ خوش رنگا رنگ
سایهٔ اش ساخت جداول همه رنگین طاؤس

می نماید به نظر هر طرف از رنگِ بهار
لاجوردی شفقی شنجرفی گونهٔ طوس
همه رنگ است همه فرح همه بوی بهی
از زمین تا به سما هرچه به گردِ محسوس
اندرین روز مبارک بمبارکبادی
چه عجب گر بشود زهره به بلبل مانوس
به کشایند اولی اجنحه در مدح زبان
بنوازند تو گوئی همه نای و همه کوس
این نوا عام رود در همه آفاق امروز
چه خراسان و چه ایران و چه روم و چه روس
نه همین کرد پُر از نغمه همه ساز سرور
زین نوا پُر بکلیسا ست یقین هر ناقوس
یعنی آراسته شد صدرِ خلافت ز علی
آنکه جبریل ورا خواسته از حق پابوس
مؤمنان را ست درین روز امیدِ بهبود
خارجی هست ازین عیدِ مبارک مایوس
هرکه امروز نهد حرمتِ این روزِ سعید
هست فردا پئیٔ او جایٔ نکو در فردوس
شاهِ ما راست کمین چاکرِ درگه خسرو
جاهِ او را برسد راست بلی کیکاؤس
اوست سردارِ سران بعد رسولِ عربی
آنکه الویهٔ کفار نمودی معکوس

آنکه قائم بود از آلِ وی این دینِ حمید
آنکه زو بیضهٔ اسلام بگشته محروس

آنکه با حملهٔ او کس نتوانِ گشت حریف
آنکه گرداند به جَه سرورِ دیوان محبوس

آنکه در طاعتِ او بسته کمر شد ثقلین
یافته فیض ازو جملگیِ ارواح و نفوس

عزتش را طلبد مقبلِ جاوید مدام
دشمنِ جاهِ ویست خصم ز بختِ منحوس

بابِ خیبر چو وی از زورِ ید اللّهی کَند
مهندم گشت اساسِ کفره خورد افسوس

عمر و عنتر به دمی کرد فنا آن یلِ دین
پیشِ تیغش چه بود عبدِ ود و هم عبدوس

از قبولیّتِ او هست منافق محروم
از ولایش چه برد بهره گروهِ سالوس

تا قیامت بود از هتک و ز افنا مامون
اسد الله علی است چو دین را ناموس

تا ز نو روز بهر سال شود بکر و بهار
"قانع" از مهرِ علی باد به فرحت مانوس

۱۲ـ قصیده در منقبت علی مرتضیٰ

وقت آنست که از قدرتِ پاکِ صنّاع
باز هر هفت شود صفحهٔ کاخِ ابداع

سبزوارِ چمن آباد کند ابرِ بهار
نهروانِ لب جو بهر ریاحین نفاع

خورم آباد شود دهلیٔ دل از بس سور
شگفد از اثرِ بادِ گلِ جمله طباع

در جهان مقدمِ سلطان بهار از رهِ عدل
بدمی می شود افواجِ خزان را قلّاع

دیده در مصرِ چمن دورهٔ فروردین را
دی و بهمن ز هم اینگاه نمایند وداع

آمّهائي که مواليد بود شان را اسم
کرده از مهر ز خون شير ميانِ اضراع (۱)
مژدهٔ حمل نهادن به رسد ناميه را
غنچه در مهد ببالد صفتِ طفلِ رضاع
دايهٔ ابر کند پرورشِ آلِ چمن
سايهٔ تربيتِ مهر دهد تازه شعاع
رفته رفته به گهی چند ز بس رنگ و بو
دوحهٔ باغ در آرند به تمليکِ ضياع
سبز بختی چو بود غازهٔ رخسارهٔ باغ
لبِ غنچه بزند خنده سرِ جمله بقاع
جای آنست که جنّات بهشته حوران
بهرِ نظّاره بگردند چو اشعث طمّاع
دستِ مشاطهٔ صنعت بدر آيد ز بغل
لاله رويانِ چمن باز نمايند اقناع
هر طرف صحنِ چمن بزمِ نو آئين بندد
جو بجو بلبل و قمري طلبد استمتاع
همچو ايوانِ فلک، تاب ده از نورِ نجوم
از گل و لاله شود صحنِ چمن بس ملّاع
نقرهٔ خامِ سمن ز آتش دی گشته بدر
زر گرِ باغ کند تا که حلیّ انواع

حاشيه مصنف: (۱) پستان

صيرفئ نظر از اشرفي و هم زرِ گل
بلبلان را شمرد صاحبِ املاک و ضياع
جعفري از زرِ جعفر به کشايد کيسه
پيشِ او بادِ صبا وا بکند جمله متاع
خيری از خدمتش افروخته سازد رخِ خويش
طبقي را گلِ حلوا کشد از زيرِ قلاع (۱)
فوجِ دي تا که مبادا بسرِ باغ رسد
کرده صد برگ نهان چلتق در زير دراع
کوکنار آنکه به کف گرزِ شهامت دارد
بهرِ ناورد خزان بسته شُرف گرد قلاع
پر بود بسکه گلابئ گل از بادهٔ رنگ
جامِ نرگس بهوا دور زند قدر ذراع
ژنده بافان شده سر مست زجوشِ میٔ نو
کو بکوي چمن آغاز نمايند سماع
لاله نعمان لقب از کفرِ خفیٔ داغش
بعد توبه بکشد در برِ خود دلقِ رقاع (۲)
سوسن از مشقیٔ خود شسته سياهیٔ کدر
از هزاره طلبد دست فنِ خطِ رقاع
سرو لافد به سرِ راستیٔ بالائی
قمري آهسته بگوشش دمد افسون مطاع

حاشيه مصنف: (۱) سر پوش (۲) رقعه رقعه

تو به رعنائي بالا نه دهی حد ز دست
گل ز تو هست فزون رتبه درين ارض مشاع
صرفه نبود که تو بيحاصل ازين پس لافي
درميانِ من و بلبل زند اين حرف نزاع
در گل و چوب بود فرق نماينده بسي
گر تو سبزي بود او سرخ بچشمِ اجماع
من ازانِ تو ام و بد نه بری راست شنو
گل دگر سرو دگر خصمیٔ او هست صداع
گل شنفته سخنِ قمرئ برجسته مقال
گفت بي بارئ سروست هم از اين اوضاع
من نظر کردهٔ آن صاحبِ باغم که بود
گلِ خورشيد ز يک لمحهٔ رويش لمّاع
رنگِ آلش بودم سرخئ کونين بوجه
نيست چون من دگري را بچمن همچو شعاع
صاحبِ باغ که يعني شرفِ دوحهٔ دين
اسد الله علی، غالبِ کل، شيرِ شجاع
آنکه در وصفش اگر عمر همه صرف شود
نيست ممکن که کند جاي محيط اندر صاع
مدِ انعامش اگر قارئِ بلبل شنود
گل شود حرفِ گلو بر لبِ او از اشباع
صيتِ احسانش اگر بر لبِ تقرير رسد
دلِ دريا بشود پردهٔ گوشِ اسماع

غلغلِ جاهش اگر پرده زند بر لبِ حرف
گردد از فرطِ شغف گوشِ اصم هم سمّاع
اوست در رتبه فزون زانچه بيابد افهام
مدّعی را سخنِ حق نه صلاح است اسماع
رزمِ او را ست چو بهرام يگان چاؤشي
بزمِ او را ز مه و مهر فلک يک شمّاع
بهر احيائ جهان لعلِ وي آيد چو بتاب
چه عجب عيسی اگر يابد ذوقِ ارجاع
آدمي زاده ندانم ز چه زو تابد رو
آنکه خيلِ ملکش هست رهينِ اتباع
شيرِ حق را همه کس رتبه شناس از خرد است
همچو روبه بحيل مانده عدوّیٔ خدّاع
در رهش دوست گذر از سر و جان خون سازد
کَیَ ازان کوچه شود دهر پَیٔ او متّاع
دوستش هست بنزديکِ خدا بس مقبول
دشمنش در دو جهان خوار و خجل رد و مضاع
بهرِ تجهيزِ نبی مانده ولي را تنها
حرفه ديدند بزرگان چه ميانِ اجماع
گر نه بوده ست به اولادِ نبی وجهِ نقار
نگذشتند چرا از سرِ يک قطعه ضياع
گردنان را به زند گردن اگر تيغ کشد
پيشِ ضرغام به قوت که به لافد اشباع

بهرِ آنکس که بود مخلصِ خاصش باشد
نامِ اعلاي علی دافعِ جمله اوجاع

بر حریمش که بود ثالث اثنین به قدر
چه احاد و چه ثنا و چه ثلث و چه رباع

اهلِ دل طوف کنان باملکوت و ارواح
یادِ جورِ شقیان کرده بریزند دماع

یادِ اعدای و احبایِ علي بعد از مرگ
آن بحرفِ قطع الدابر و این استرجاع

غیر او کیست سزاوارِ مکانِ نبوي
هر کسي مفت خریده بالم از اجماع

داده چون شکلِ مخمس رغبا حق به علی
اقصر افتاد مثلث متساوی الاضلاع

مصطفیٰ رخ بکشد طبق کلامِ حالي
روزِ محشر ز اعادیش گهی یدع الدّاع

مبغضِ او نه برد سالم و غانم رهِ دین
آنکه شیطان بودش در رهِ ایمان قطاع

جز علي کیست که بشکسته حرم در اصنام
چه یغوث و چه منات و چه یعوق و چه سواع

گوهرِ مهرِ تو شاها بکفم ارزان است
صدف دل تهی از شبه شده بر ابداع

تا زدم لافِ ولای تو ز صدقِ باطن
نه پسندد دلِ من یادِ دگر را ایقاع

روزگاریست شها کز اثرِ گردشِ چرخ
اوفتاده عجب آهنگ تماشای طباع

نیست رحمی بدلِ مادرِ ایام مگر
خاید انگشتِ ندامت بچمن طفلِ رضاع

روز بازارِ مروت نه بود در مردم
کرده انصاف ز ابنای زمان صاف وداع

کاسد افتاد متاعِ سخن آنکه سخن
به که از لب نه بر آید چو حدیثِ اطماع

خیر خواهي ز جهان رفت چنان کز پسِ مرگ
یار بر یار نخواند دَمکي استرجاع

مهر گر طور زمانه نگرد نیست عجب
دزدد از ارض چو اربابِ دول فیضِ شعاع

آنچنان فیض ز ایام برفته که دگر
شوهر از زوجه کند نطفه برون وقتِ جماع

بسکه بد هضم شده دهر به باغِ امکان
ثقل پیدا به شود از پِيَ طبعِ نعناع

جز تو دیگر که بود دادرسِ اهلِ هنر
دادِ این زمره بده زود تو ای میرِ مطاع

بر محبّانِ علي بخش خدایا ز کرم
تا ز خورشید بود زینتِ کاخِ ابداع

از پیّ ٔ تربیتِ طفلِ ریاحینِ چمن
دایهٔ ابر کند تا که پُر از شیر اضراع

چشمهٔ فیضِ علی شیر پیٔ ''قانعِ'' او
جوش زن باد همه وقت بمهرِ صنّاع

۱۳- قصیده در منقبت علی مرتضیٰ

وقت آن ست که در باغ بزرگ و کوچک
نغمهٔ فرح نوازند بسازِ عشرک (۱)

غنچهٔ کبک دري(۲) گل کند ازطوطیٔ باغ
نو بهاري(۳) شود آهنگ نواي عکعک(۴)

فاخته گرد سهی سرو (۵) بر آرد کو کو
راه گل باز(۶) زند بلبلِ نالان ز فلک

سبز در سبز (۷) شود صحنِ چمن از سبزه
گسترد ز اطلسِ زرباف صبا نو توشک

حاشیه مصنف: (۱) نام ساز (۲) مرکب نام لحني از ني لحن بار بد
(۳) نام لحني (۴) مرغ (۵) مرکب نام لحني
(۶) مرکب نام لحني (۷) نام لحني

غنچه در جامهٔ گلرنگ بر افرازد قد
لاله بر فرق گذارد کلهٔ چار ترک (۱)
نرگس آرد بکف آن جام ملبّب ز شراب
کش سزد لختِ دلِ سوختهٔ لاله گزک
میگسارانِ چمن بهرِ نشاطِ موسم
زمزمه سنج نو آئین نوائی هر یک
فرح از نقش به قلبِ املِ اهلِ سرور
گشته از صفحهٔ دلها رقمِ انده حک
نیست شک گر ز تراویدنِ بارانِ نشاط
موجِ گل جوش زند زیرِ سما تا به سمک
رنگ عشرت ز در و بام چمن در طغیان
می زند نرگسِ شهلا بحریفان چشمک
هر طرف واز نمودند اولی اجنحه بال
که زنند از پیٔ قانونِ مسرت دستک
مرغ بی صوت هم از شوقِ مقامِ نغمه
کرده از جنبشِ منقار حدوثِ تیلک (۲)
باده باید که بنوشیم ز جامِ بلبل
مست گردیم به کیفیتِ شار و لک لک
عجبی نیست گر این فصل ز تاثیرِ هوا
بالِ شهباز به بندد به جناحِ شوشک (۳)

حاشیه مصنف: (۱) شگاف (۲) تیلک آنکه انگشت بانگشت نوازند
(۳) مرغی است کوچک

بوق زنبق بنوا آید آن سان که دگر
غنچه ترتیب دهد از ورقِ گل خمک (۱)
نسترن طرح نوائی نوی آغاز کند
دیده صد برگ و گلِ خیری با ساز خوشک
تا که بر تختِ چمن پای نهد شاهِ بهار
کرده آماده صبا هر طرفی تازه توزک
یک طرف فوجِ ریاحین به بویٔ باری
یک طرف خیلِ گل و لاله علم‌دار یزک
هندویٔ سوسنِ آزاد گرفته خنجر
همه شب گردِ سرا پردهٔ نرگس بکشک
سرو استاده لبِ جو ز پیٔ بارِ سلام
حاصل عمرِ درازش بود این بس بی شک
فیلبانِ فلک آورد برای مجرا
فیلِ ابر آنکه ز قوسِ قزحش هست کجک
عرصهٔ دشتِ بیان گشته بهاری رنگین
که توان چید گلِ نغمه ز هر حرف اینک
جای آن ست ز تاثیر هوایٔ گل و مل
که بنانم غچکی گردد و این کلک غچک (۱)
سره از نا سره امروز توان بیرون کرد
صیرفیٔ سخنم کرده بکف تازه محک

حاشیه مصنف: (۱) نام ساز (۲) نام ساز

گرچه مقصود به عید ست ازین زمزمه‌ام
سخنِ سبز بدین رنگ پذیرفته نمک
وصفِ گلزار همان به که ز رنگِ مطلوب
ورقِ نسخهٔ این فصل نه گردد منفک
بلبلان را نه رسد با منِ آشفته مقال
که گلِ منقبتِ شاه بکف دارم چک(۱)
من ندانم چه چمن باشد و این چیست بهار
زده ام جامِ ولایِ شهِ اورنگ فلک
آنکه از بهرِ تماشایِ جنانِ کویش
مهرِ گردون کند از چشمهٔ خور یک عینک
به که گلگشتِ چنین باغ کند دیدهٔ دل
که خزان را نبود راه درونش بی شک
گلشنِ مدح علی هرکه کند سیر دمی
هشت خلد است به نظارهٔ او وا یک یک
عزمِ گل چینیٔ این باغ سرا گشته فرض
بوکه نو رنگ نماید به گروهِ ریزک
گلشنِ مدح علی آن چمنِ عرش فضا ست
که بود شیفتهٔ رنگِ گلش خیلِ ملک
بوالحسن حیدرِ دین شاهِ ولایت مسند
آنکه جبریل پیٔ خدمتش آید ز فلک

حاشیه مصنف: (۱) منشور و قباله

آنکه در راهِ نعیمِ کرمش معن گدا
از بزرگیٔ عطایش شده حاتم کوچک
زالِ چرخ ار ز پیٔ ریستنِ رشتهٔ مهر
کند از محورِ خود دوک و ز هاله چرمک(۱)
تار و پودِ بخور جامهٔ دارائی او
نتوان یافت زمانه بجز از شائبه شک
مرصدِ رتبه اش از عرش بگیرد کرسی
خیمهٔ قدرِ وی از سدره بخواهد تیرک
بختیٔ چرخ تهِ بار کشد گر روزی
از پیٔ راندنِ او میرسد از عرش ملک
هر کبوتر که دمی سوی نجف شد طائر
بایدش ساختن از طوبی و سدره کابک
گنبذِ اوست که معمارِ قضا وقتِ بناش
کرده است صرف درو نور بجایٔ آهک
گاذری را که رسد جامهٔ جاهش به نظر
در کفش بالِ هما شاید جایٔ کوبک
دلدلش کو برد از خنگِ سپهرِ نیلی
هم به تمکین و بتزیین و بجولان دهمک
به دمی، زهره اش از راهِ کفل گردد چاک
شیهه‌اش گوش کند گر به فلک شیرِ فلک

حاشیه مصنف: باد ریسه دوک که از چرم سازند

ذوالفقارش که ز حق حجّت ِ قاطع آمد
ریشهٔ خصم بکنده ز زمین چون ادرک
دو زبان داشت پیٔ آن که بگاه ِ هیجا
نیست سازد ز دو عالم سر ِ دشمن یک یک
هستیٔ خصم بود پیش ِ دم ِ تیغ ِ علي
همچو آن حرف که سازند حکش از کزلک
توسن ِ مهر شود لائق ِ زین ِ عزمش
چرخ دوزد اگر از اطلس ِ عرشش ارتک
سگ ِ درگاش بدشتی شود ار شیر شکار
در کف ِ زهره فلک میدهد از مه طنبک
مست پیمانهٔ قدرش کند ار میل ِ کباب
جگر ِ برّه کشد چرخ بروی سیخک
جنگ ِ گیو و پشن است پیش کف ِ شیر ِ خدا
همچو اطفال که بازند بهم سرمامک (۱)
قامتش هست فزون در شرف و قدر ازین
که بیارایدش از اطلس و سیفور و فنک
گرمیٔ قربت ِ مولي که رسیدش ز عبا
نیست در سندس و استبرق و دیبا ارمک (۲)
آنکه بکشاید اگر باب ِ دبستان ِ ادب
عقل ِ کل آمده گیرد سبقی چون کودک

حاشیه مصنف: (۱) بازي است که اطفال درو بر همدگر سوار شوند ـ
(۲) پوستین روباه ـ

قائد ِ راه ِ هدیٰ پیشرو ِ ملک و ملل
آنکه پیشش بود از علم فلاطون طفلک
بدم ِ تیغ که از رویٔ غضب بر تابد
سر ِ مریخ و زحل مي بستاند ز فلک
آب ِ تیغش شود ار مرئي و محسوس دمي
زهرهٔ خصم گدازد به چنین مثل نمک
لطف ِ اورا که بود نقد ِ گزین ِ غفران
قلب ِ احباب بود بي شک و بي ریب محک
هر کرا بوی ولا نیست چه حاصل ز حیات
همچو عنبر نبود قیمت و قدر ِ پاچک
هر که شد سیر ز نعمای ولایش داند
نان ِ خورشید بمقدار ز خردل اندک
کعبهٔ کوی ورا زمزم نقش ِ یک پا
خانهٔ جاه ِ ورا قصر ِ فلک یک کوشک
نه همین ماه بود کاسه بکف بر در ِ او
همچو مهر اند ورا مهر طلب هر دم لک
طبع همشیرهٔ کوثر پیٔ اخ ِ نبوي
کرد شیرین سخنم همچو که در شیر کمک
باید از منکر ِ تفضیل ِ علی کرد سوال
مصطفیٰ بهر ِ که بخشیده همه ارض ِ فدک
ظفر ِ بدر و حنین از که گرفته ست وجود
روز ِ خیبر به نبی از که خدا داد کمک

جز علي کيست که دم زد ز سلوني حاشا
جايِ احمد که بخوابيد بروي توشک
با نبي اوست يگان در شرف و قدر نه غير
مغزِ این حرف شد از لحمک لحمي مدرک
خوش حسابی بکفم از انا املح آمد
منکرِ فضلِ علی باشد کافر ز نمک
مصطفی داد کرا خاتم و بر دوش مقام
نیست مرئی سخنم نزد عیونِ کاوک
وال و الاه ز بهرِ که نبی فرموده
بخور از خمِ غدیر آب که گردي زيرک
کعبه مولد اسد الله که در وصفش حرف
تا قیامت نشود گفته یقین از لک یک
من که و لافِ مدیحِ شهِ خورشید شرف
کو سرِ سیرِ سما چیست پر و بالِ سمک
قدردانِ سخنم تا که سر افرازِ حق است
جسته جسته بکف افتاد مرا این مسلک
اوست ما را به سخن راهنما در هر وقت
دامنِ دولتِ او کرد مرا مستمسک
گر نه بخشد به سرش شافعِ روزِ عرصات
"قانع" از بارِ گنه زود بود مستهلک

باد روشن ز امل کوکبِ بختِ ممدوح
تا مزیّن بود از ثابت و سیّار فلک
دوستش شاد بود تا به ابد از هر کام
دشمنش را بکند مرگ به پا قعر درک

۱۴- قصیده در منقبت علی مرتضیٰ

به تتبّع حکیم میر اسد الله خان ''غالب''

شاهِ خاور زده خرگاه چو در شهرِ حمل
رایتِ روز بر اعلامِ شب آمد اطول
شب ز کوتاهیٔ بخت ست نهان چون خفاش
دیدهٔ روز باقبال ز بس یافت کحل
روز افگند بر ایام چو ظلّ ممدود
عرصه بر لیل به تنگ آمده چون فی بزلل
آتشِ حدت روز ست ز بس شعله فروز
افگرِ نجم سرِ لیل شکسته منقل

روز با بیرقِ والشمس ضحیٰ بس پیدا
شب جعلناه لباس ست نهفته به محل
عارضِ روز بر افروخته اطرافِ جهان
شب نهان گشت ز ایام چو مو از سرِ کل
صبح تا شام دراز آمده چون روزِ حساب
شام تا صبح چو ایامِ حیات ست اقل
بعد ازین از اثرِ روز رود بر سرِ شب
آنچه از دستِ رسولِ مدنی دید هبل(۱)
لیل بنهفته شود زیرِ زمین تا دمِ صور
شمسِ ایام اگر چشم کشاید به جدل
روز اطول بود از فکرِ دقیقِ شاعر
تنگ شد قافیه بر لیل چو قلبِ ابخل
شب همه گر به مثل آمده هاروت صفت
روز افگنده تهِ چاه به سحرِ بابل
شب چو اجوف تهی از صحت آمد همه حال
روز سالم بود از جملهٔ اسقام و علل
تا که با روز هم آغوش بر ید دیگر
دستِ شب را مگر از مهر کشایند اکحل
حالتِ شب بر روز ار به تعمق نگرند
چون مریضی ست که بیند به سرِ دوش اجل

حاشیه مصنف: (۱) نام بتی ست

اشهبِ روز بجولان همه عالم بگرفت
ادهمِ شب مگر این وقت نماید ارجل(۱)
صد شب اندر گرهِ کوتهٔ او شد کوته
رشته‌ای را که بتابید یدِ روز اطول
مژهٔ مور سزد شانه بموي این شب
خواهد ار جلوه بهر روز نماید به مثل
گر به فرض ست به شب جاي اقامت مانا
گو بکنجِ عدم افتاده غریبی به وحل
همچو ذرات شبِ عالم اگر جمع شوند
پیشِ ذرات چنین روز نه یابند محل
میکنم قصر چو عمرِ شب ازین مدحتِ روز
بر سرِ نکتهٔ مختار بما قَلّ و دل
جرمِ ماه از بر خورشید چو شد نورانی
نوبتِ آن اگر این می نه نماید چه خلل
مطلعی سر زده از مشرقِ طبعم روشن
روزِ نوروز چو در جلوه نموده اجمل

وقت آنست که گل باز فروزد مشعل
شجرِ طور شود گلبنِ طرفِ جدول
سبزه نو رسته پیِ مقدمِ سلطانِ بهار
فگند چون گلِ رعنای دو رویه مخمل

حاشیه مصنف: (۱) اسب سفید پا که معیوب باشد

رنگِ گل بسکه هوا گیر شده گردیده
دامنِ گنبدِ خضرا همه رنگین جدول
فیضِ عامِ سمن از بسکه نموده طغیان
صورتِ آب همي بارد رنگ از سرتل
قطره نبود که ز دامانِ سحاب ست ریزان
آبِ گوهر پیِ تعمیرِ چمن شد منزل
به هواي که ز دامانِ چمن فیض برد
ابر خواهد کند از پیش سما نقل محل
عکسِ گل بسکه درین شیشهٔ اخضر پیچد
صبح و شام از شفق آورده شعار اخیل(۱)
طفلِ غنچه دهن از شیر نشسته گردد
قابلِ نشو و نما زود ز بادِ اعدل
خورد آبی اگر از شبنمِ گل طفلِ رضیع
لعل روید دُرِ دندانش بتاثیر و عمل
گر چنین جوشِ بهارست بهر جانبِ دشت
گلِ نرگس بتوان چید ز برگِ عنصل
سبز گردد گلِ نار از اثرِ آب و هوا
بفشانند اگر بر سرِ آتش حرمل
گر خورد قطرهٔ از آبِ چمن خواهد داد
لالهٔ بو قلمون پوست سراپاي ورل

حاشیه مصنف: (۱) رنگارنگ

هر قدم سبزه و گل هر طرفی سرو و چنار
قلمِ صنع چه نیرنگ کشیده اجمل
جای آنست که من بعد ز تاثیر هوا
سایهٔ سرو بطوبیٰ به شود دست و بغل
میکند رائحهٔ خلدِ برین استشمام
بگذرد زین چمن از پیش هر آنکس که جعل
صورتِ یاسمنش بی نه پذیرد اتمام
زرِ خورشید نمایند اگر جمله حل
بعد ازین در عوضِ لعلِ بدخشان به برند
شبنمی کز ورقِ لاله چکد زیر جبل
قامتِ نخلِ جنان در بغلِ مصرعِ سرو
مستزاد آمده در پیشِ نظر مستکمل
بسکه لبریزِ بهار ست همه کوه و دشت
گلِ لاله دمد امسال ز شاخِ ایّل (۱)
بلبلی راکه نظر جانبِ گلشن افتد
نیست اغراق شود باز چو مرغِ اخیل
گر منجم طرفِ باغ شتابد داند
داغِ لاله ز سما آمده بر خاک زحل
زرِ گل بسکه بهم جمع شده در نظرش
بلبل امسال ز قارون به کند جامه بدل

حاشیه مصنف: (۱) بزِ کوهی

ساعد و ساق عروسانِ چمن با همه زیب
از زر و گوهر و یاسین و سمن زرِ حلل
گشت هر هفتِ جهان از اثرِ بادِ صبا
دستِ مشاطهٔ تقدیر بر آمد ز بغل
یاسمین بسکه فرو ریخت بر اطرافِ چمن
زر فشان گشت چو خورشید همه کوه و کتل
گلِ تکمه ز گریبانِ صبا افتاده ست
یا مگر نافهٔ مشک آمده از چین بمثل
آتش افروخت ز بس بر طرفی تاجِ خروس
بانگ بر عرش خورد موسیٰ آمد بجبل
تا گلِ اشرفی از کیسهٔ گنجورِ بهار
سر بر آورد فلاکت ز جهان شد مهمل
چشم یعقوب صفت دوخته نرگس در راه
تا که با یوسفِ یاسین بگردد موصل
تا ابد سبز بود چون خطِ خوبانِ جهان
گر بشوید سرِ ز آبِ چمن امسال کچل
تا مسدس بنماید به مخمس اوقات
کهکشان ست مگر مصرعی از بحرِ رمل
کنجد آسا ز زمین سبز بر آید در دم
وقت شوئیدنِ سر بر لبِ آبش قمّل
تا به شیلانِ بهار است زمان را سروکار
گلِ حلوا ست طبق بر طبق اندر کفِ طل

ذره بر صورتِ زنبور کند طوفِ چمن
گلِ خورشید کنون ست مگر شانِ عسل
خارِ چشمش شده زان باز که رعنائی خار
غوطه در خون زده از رشکِ درخت صندل
خیره از دیدنِ وي می نشود چشمِ خیال
آب امسال روان ست برفتارِ حجل (۱)
هر یکي گشته غزلخوان به ثنايِ گلشن
بلبل و طوطي و هم فاخته و قمري و جل (۲)
بسکه تاثیر هوا کرد سرایت بجهان
کوه پر لاله شد و دشت همه پر کوهل (۳)
لائقِ مطبخِ انعامِ چمن مي شاید
آتشِ رنگِ گل و سینهٔ بلبل مرجل (۴)
هرکه خواهد لبکي تر کند اندر گلشن
لاله در دست پر از شبنم دارد قنقل (۵)
بعد ازین سیر کنان طرفِ چمن بخرامد
روحِ مانی همه در کسوت مرغِ اخیل
مدِ تارِ نگه امسال دواند ریشه
چشم اگر باز کني جانب نرگس اشهل
خوردهٔ سنگ بود ریزهٔ الماس برنگ
شسته از بسکه یدِ ابر سراپايِ جبل

حاشیه مصنف: (۱) کبک (۲) جانوري ست خوش آواز (۳) شگوفه (۴) دیگ (۵) پیمانه بزرگ

دید تا ساعدِ سیمینِ چنار از رهِ دور
حورِ عین می برد از شرم یدِ خود به بغل
داسِ مه پارهٔ راهي مگر این وقت کشد
لاله زار ست بهر جانبِ جنگل جنگل
فکرِ گل چینیش ار روي دهد اندر خواب
طائرِ وهم بر آید همه خونین چنگل
گل ولاي چمن از ریزشِ آب و گل نار (۱)
در کفِ راز چو گلقند نماید اول
مصرعِ مل که کنون آبشِ معنی رنگیست
مي ندانیم که از طبعِ که سر زد اعدل
آبِ صافی صفتِ طبعِ مزکي شاعر
بسته در بیت حباب از همه سو بحرِ رمل
طبعِ فردوسئ این باغ زبانِ سوسن
کرد جاري به ثنای گل مثل دعبل (۲)
قطعه قطعه ز گل و چار طرف مصرعِ سرو
در چمن شکلِ رباعي ست کنارِ جدول
سعدي آنست که بر سیرِ گلستان بشتافت
این زمان کس نه خرد شعبدهٔ چرخِ دغل
تو بتو رائحهٔ خلد درین گلشنِ راز
میدهد خاصیتِ طبلهٔ عطار بصل

حاشیه مصنف: (۱) انار (۲) نام شاعري است

بلبلي خواست که در مدحت گل نغمه زند
مطلع مهر شد از مشرق طبعش منزل
طرح بنموده برنگینیٔ فکر شاعر
اندر این قافیه و بحر فروزنده غزل

قطعهٔ باغ مگر ارض سپهر است بمحل
گل‌خورشید و سمن ماه و شقایق چو زحل
ژاله پروین چه سوسن چو سماک رامح
کهکشان جدول و زنبق چو سماک اعزل
نسر ثابت گل بابونه و طائر صد برگ
جعفری قطب چه عباسی مریخ مضل
مشتری خیری و آن زهره فروزان ازهار
قلم نرگس انگشت عطارد بی غل
سایهٔ آب روان راس و ذنب دان که مدام
سیر معکوسش چون کوکب راجع افضل
در چنین موسم اگر باده نه باشد چه مباح
که چمن ساز ازل خون عنب کرده بحل
لایٔ متي خاصیت آب بقا پیدا کرد
میکنم لغزشی از خویش چو مستان ازل
دامن پیر مغان گر ز کفم باز رهد
جای رحم است براین خوردهٔ سیلیٔ اجل

گردن شیشه هرآن دست که نبود ببرش
چون خم خالی از باده همي بادا شل
آن سري را که سر باده پرستي نبود
چون گل کوچهٔ میخانه شود مستاصل
خاطری را که نباشد میلان باده
باد تاریک تر از گوشهٔ قلب ابخل
گر لبي چاشنیٔ بادهٔ کهنه نچشد
همه دم باد دگر نوش حیاتش حنظل
غیر متي بر سر کام و لب من باد حرام
نیک گر گفت روا خوردن وي را حنبل
ساقیا تشنه لبم را به مذاق شیرین
بادهٔ تلخ گوارا ست تر از شیر و عسل
ساغري ده که دگر از دو جهان پردازم
زندگانی بجز از لطف تو پذرفته خلل
خو پذیرفتهٔ احسان ترا سیری نیست
حور عین گر دهدش شربت کوثر بمثل
وقت مستي ست به آن کز دو جهان رفته برون
بیخود از خویش ندانم خبر از کوه و کتل
خانه پرداخته بر جانب صحرا برویم
دست در گردن معشوق و صراحي به بغل
خالي از خویش چو نـي گشته مقام مستان
نغمهٔ شوق سرائیم به آهنگ غزل

باده خواریم گواه هست خدا عز و جل
گلِ میخانه خمیرم بود از روزِ ازل
بوده ام بسکه ز دل معتقدِ حضرت جام
مشربِ باده پرستی است مرادم ز اول
دایه آن روز که ببریده سرِ ناف مرا
رشته از ریشهٔ تاکم بسر کرد وصل
مهدِ من گوشهٔ میخانه و ساقی استاد
بود خشتِ سرِ خم تختهٔ تعلیمِ عمل
ابجدِ نعرهٔ مستانه ز بر می خواندم
تا زبانم بکشودند به آئینِ ملل
وصلتِ دخترِ رز پیرِ مغان بگزیده
بهرِ من تا که ز تنهائي نه افتم به کسل
بر درِ میکده امروز شوم خسروِ عهد
از می ار این لبِ من گردد شیرین چو عسل
سر نوشتم خطِ جام ست ازین وجه برم
سرخروئئ دو کونین چو مستانِ ازل
مدعي کو سرِ ادبار زند بر سرِ سنگ
شیشهٔ می نه نمائیم چو منفک ز بغل
پایٔ خم سجده کنم مثلِ سبو همواره
قالبِ خالیٔ خود را نه گذارم مهمل
گردن افراخته مانندِ صراحي باشم
سرفرازِ ازلم یمنِ مَیٔ صاف ز غل

آن مَیٔ صاف که گر ابر ازو رشحه برد
جرمش از شعشعهٔ مهر نماید اجمل
آن مَئ صاف که کوثر نبرد زو ترجیح
باشد از روئ عزیزي ز زمزم افضل
جرعه‌اش گر به لبِ مهر خورد نیست عجب
تا قیامت ز عطش نعره زند مستقبل
ماهیٔ ماه خبر یاب شود گر ز آبش
پر بر آورده ز هاله به رسد مستعجل
جامِ خورشید اگر جای دهندش مستان
بهرِ افگندنِ ورد آمده گردد مقبل
زهره افتد بزمین رقص کنان اندر دم
گر صلائی رسد از خوانِ نعیمش بمثل
جائ تفصیل نمانده است ز جوشِ مستی
تر زباني کشد این بار به حرفِ مجمل
مَئ صافیٔ موالاتِ اخِ پاکِ رسول
بادهٔ منقبتِ جانِ نبئ مرسل
قدرتِ پاکِ خدا پنجهٔ بازوي قضا
آن علئ ولي الله شهِ عرش محل
صاحبِ سیف و علَم شاه سوارِ دلدل
حجّتِ قاطعِ اسلام کمالِ کمل
حاملِ جیشِ عزا صف شکنِ بدر و حنین
قاتلِ جملهٔ کفار و جمیلِ اجمل

بابِ علمِ نبي و نائبِ آن شاهِ رسل
بسملِ مصحفِ دین، عاملِ حکمِ منزل
رهبرِ راهِ ولایت ، مهِ اوجِ ایقان
درة التّاجِ ولایت به امامت اول
شرفِ دودهٔ امکان، حسبِ نسلِ قریش
کاملِ حلم و حیا، خاتمهٔ علم و عمل
خاتمِ دستِ نبی ، حاتمِ راهِ تحقیق
جامعِ آثارِ هدي ، قامعِ بنیانِ ضلل
واقفِ علمِ لدنی ، سببِ قربتِ حق
قائدِ محملِ دین، پیشروِ ملک سلل
یکّه تازِ صفِ اعدا و شهِ خیبر گیر
معنیٔ لفظِ کرامت بهمه وصف افضل
مطلعی سر زده چون تیغِ دو دم کز اعجاز
ذو الفقار است بسر جانِ عدو گاهِ جدل

اي بذاتِ نبي از پاکیٔ گوهر ز ازل
تواءمان داشت وجودِ تو خدا عز و جل
آسمان قدر توئي بل ز شرف بیش ازان
در کمالِ تو سراپائ گم ست عقل اول
بختیٔ چرخ اگر بارِ وقار تو کشد
از گرانی ابدالدهر رود در اسفل

از ید الله تو انگشتِ شهادت باشی
حرزِ اسلامی و در گردنِ ایمان هیکل
شب گر از طرهٔ گیسوئ تو گیرد رنگی
روز را خوي رخت گر بکف آید به مثل
یاسمنِ ماه دهد رائحهٔ مشک مدام
از گلِ مهر چکانند گلابِ اول
از شفاخانهٔ احسانِ تو گر رو تابد
مهر و مه بر تنِ افلاک بر آید دمّل
صیتِ انعامِ تو هر لحظه بگوشِ کونین
بشمار است برون از حرکاتِ سلسل
دیده در جوهرِ شمشیرِ تو کیدِ قاطع (۱)
دشمن است با دلِ خونین چو خاکِ مقتل
هر که بر خاکِ درت لحظه رخِ خود ساید
سرخرو خیزد در حشر بوجهِ اشکل
هر که بر نامِ تو قانع شده در زیر فلک
مشکلِ هر دو جهان میشودش بس اسهل
دشمنِ سخت دلت را به ترش روي کش
زود بي آب توان کرد بآهن از خل
صحتِ دوستِ ترا تاکه مضاعف بیند
صفتِ بابِ رای دیدهٔ دشمن معتل

---

(۱) حاشیه مصنف: نامِ ستاره ایست که در طالع هر که آید بشمشیر کشته شود -

بي خطِ بندگيت نيست قبولِ عالم
گرچه باشد همه از نسل و نژادِ ارسل
چون غلامي ٔ درت فخرِ شهانِ زمن ست
بندهٔ بارگهت گشته جرير و اخطل
صد چو فرعون نه کشد سر ز خطِ فرمانت
موسی آسا چو بر آئی یدِ بیضا به بغل
همچو آن نقطهٔ موهوم که کس فرض کند
درجهان نامِ فضيلت ز تو دارد مفضل
توئي آن شه که هيونِ فلک و توسنِ ارض
چون جنيبت به کشند پيشِ تو هنگامِ جدل
چرخ را چرخي ٔ صمصامِ خود ار فرض کني
ماه گيرد صفتِ حلقه براي صيقل
مطبخِ فيضِ ترا قحط نباشد ز لحوم
درچراگاهِ سما تا که بود جدي و حمل
به دمِ تيغ که از روي ٔ غضب بر تابي
سرِ مرّيخ ستانی و بري فرقِ زحل
پيش ازان حال که عزمِ تو کشد پشت بزين
فتح آيد برکابِ تو دوان مستقبل
گر بظلّ کرمت ملجا و ماوای دارد
منعمِ وقت توان گشت يتيم و ارمل (۱)

(۱) حاشيه مصنف: هيچ کس

بوي ٔ بغضِ تو ز دشمن همه دم مخفي نيست
گر بصد جامه بپوشد تنِ خود را چو بصل
حالِ روی ٔ عدو دوست ترا برهاني است
وجهِ ديگر نبود سرخی و زردی صندل
دفتر آرا شود آنگاه که مستوفی ٔ عقل
عددِ وصف ترا شرحِ نتاند (۱) جمل
بحر را گر مددِ ابرِ نوالت نرسد
خشک چون ديده ٔ مفلس شود و بس ازيل
هر نگه چون نظرِ مهر پر از فيض بود
ديده ٔ را که ز خاکِ درِ تو يافت کحل
زخم ناخورده و ناديده دمِ خونخوارش
همّ ِ تيغِ تو عدو را به کند لنج و شل
مشعلِ مهر اگر چشمکِ قهرت بيند
چون گلِ شمع نيفروزد اکثر و اقل
پيش قدرِ تو بود مرکزِ هر هفت زمين
نزدِ تخمينِ مهندس همه کم از خردل
همتت کم ز جَوي نشمرد از روي ٔ حساب
آنچه از فخر کشند سوي خود اربابِ دول
رحمتِ عامِ تو با رحمتِ حق دوش بدوش
بازوي لطفِ تو با لطفِ خدا دست و بغل

(۱) حاشيه مصنف . نتواند

گر منجم فلکِ عزمِ ترا سیر کند
کرسیٔ عرش رقم سازد منزل اول
بحرِ افضالِ ترا خیمهٔ گردون چو حباب
دستِ انعامِ ترا حاصلِ کونین اقل
دستِ احسانِ تو روزي که بر آید از جیب
بازوي حاتم و بازوي معن گردد شل
فتنه در دهر تو بگریخته تا تحت ثری
دیدهٔ ظلم ز عدلِ تو پذیرفته سبل
پرچمِ نیزه ات از باد پریشان نشود
که تنیدند همه ریشهش از تارِ امل
نوکِ رمحِ تو خورد تا به سماکِ رامح
حکمِ عزلِ تو پذیرفته سماکِ اعزل
که توانست کشد سر ز خطِ فرمانت
که کمین چاکرِ درگاهِ تو باشد طغرل
دشمنِ بزدل از جنبشِ شیرِ علمت
خوابِ خرگوش نماید تهِ سوراخِ اجل
انت منّي به قرابت چو به موسی هارون
شمهٔ گفت بشانِ تو نبیٔ مرسل
بابِ حسنین توئي زوجِ بتولِ زهرا
بر تو ز انصاف نباشد کسي از فضل افضل
نبود هیچ گهی هیچ یک از اهلِ جهان
منکرِ قربِ تو نزدیکِ خدا عز و جل

چه مخالف چه موافق چه عدو و چه عزیز
چه شقي و چه سعید و چه مزکی چه اضل
رتبهٔ دوستِ ترا تا که مضاعف بیند
چشمِ اعدات همان به که پذیراد حول
زائرِ کویٔ تو گوید بزبانِ الهام
از رهِ صدق مقالات به آئینِ غزل

یا رب این ارضِ مقدس چه مکان ست و محل
کز ثری تا به ثریّا همه نور است منزل
وادیٔ ایمن و یا صحنِ گلستانِ ارم
ارضِ بطحی ست و یا مشرقِ انوارِ ازل
باد بي اذن در آن کو نه وزد زانکه بود
خاکِ راهش کحلِ دیدهٔ کلِ کمل
در بیابانِ نجف هر که رود برهنه سر
نورِ خورشید تجلیٔ حقش گشته کلل
عزمِ طوفِ حرمت از دلِ احباب نرفت
طالبِ وقت بود همچو صدا در صندل
دوستي را که رسد دست دمي بر درِ تو
در کفش آب بود عقدهٔ ما لاینحل
بدماغي که ز گلزارِ نجف بو نرسید
همچو سودا زدهٔ مرگ بماند مختل
شهپرِ روحِ امین بستر و بالینِ وي ست
هر که در راهِ تو خواهد دمکي رفعِ کسل

هر که دم میزند از حب ِ سگان ِ در ِ تو
مدّعي را نبود در سخن ِ او مدخل
دست و پاي که ز خاک ِ در ِ تو یافت وضو
آب ِ کوثر بودش تا به ابَد مستعمل
حب و بغض ِ تو بود آنچه شده امر و نهي
از نبي (۱) خواندم هم افعل و هم لاتفعل
در کف ِ زور ِ تو نازک بود از تار کلاس (۲)
گر عدوي ٔ تو بصد سال تند راه ِ حیل
امر و عزم ِ تو بود در صفت ِ کن فیکن
گشته منسوخ برت قاعده ٔ لیت و لعل
کرسي ٔ عرش سر ِ بختي ٔ گردون بستند
که باقبال نشستی ز پي ٔ جنگ ِ جمل
آنکه میخواست ز بیم ِ تو پرد رو بهوا
در ته ِ پاش همان لحظه اجل کند کول
سگ ِ درگات چو بندد کمر ِ عزم ِ شکار
در کف ِ زهره فلک میدهد از مه تنبل
چاکر ِ درگه تو در دو جهان ست شریف
منکر ِ حب ِ سگانت به دو عالم ارزل
تیري از شست ِ تو گر لحظه هوائی گردد
ریزد انجم ز فلک همچو دقیق از منخل (۳)

حاشیه مصنف: (۱) قران ِ مجید (۲) عنکبوت (۳) غربال

هر که در منقبتت کام و دمش سرد بود
در همه محفل ذکرش نه رود جز کنگل (۱)
گر به نامت یللی خوانده رود جانب ِ رزم (۲)
زال ِ فرتوت بسر پنجه شود رستم ِ یل
(قطعه)
دلدل ِ برق شتاب ِ تو که گاه ِ جولان
سیر ِ کونین توان کرد به گام ِ اول
صیحه‌اش روز ِ وغا گر به هوا سر گیرد
زهره ٔ شیر ِ فلک ترقد از راه ِ کفل
ماه تا سوده سر ِ خویش به نقش ِ سُمّش
سرعت ِ سیر ازان باز گرفته به عمل
گر مصور بکشد صورت ِ رفتار ِ خوشش
تا قیامت قلم از سیر نه ماند یک پل
ذوالفقار ِ تو که چون حجت ِ قاطع باشد
دعوي ٔ مدعیان ساخته در دم فیصل
بسکه از نور ِ جمالت شده محروم ِ ابد
میل در چشم ِ عدوی تو کشد هر مکحل
عزت ِ دوست ِ تو مشهور تر از حسن ِ دمن
حال ِ آشفته ٔ کوی ٔ تو بود قصه ٔ نل
صفت ِ توسن ِ وهم ست همان گرم شتاب
ناقه ات گر به شبي بگذرد از صد مرحل

(۱) حاشیه مصنف: استهزا- (۲) حاشیه مصنف: یللي یعني ندا "یا علي"

حالِ اعدات چو از گفت و شنود است ابتر
خردم گفت که لا تسمع و هم لا تسئل
کرمِ تست فزون بیش ز حبِّ مادر
لطفِ عامِ تو ز مهرِ پدر است بس اشمل
هر که جز مدح و ثنایٔ تو زبان بکشاید
سخنش گر همه وحی است که باشد مهزل
شرحِ اوصاف بزرگیت چو ناید به قلم
تا قیامت سخن از منقبتت هست مجمل
"قانع" آن به که دگر راهِ مناجات رود
به دعا ختم کند منقبتت در دیول
کرده ام پیرویٔ طبع حکیمِ "غالب"
"اسد الله" چنین عقدهٔ دل ساخته حل
یا شهنشاهِ غریبان! بسرِ کویم خوان
که درو آرزویم سوخته دل چون منقل
در حیاتم نکني بر درِ دونان محتاج
و از تو امیدِ شفاعت بودم روزِ عمل
تا ز صندوقچهٔ حوت زرِ خور هر سال
مي برد خازنِ افلاک به تحویل حمل
... ... قلب سیاه
حالِ احبابِ تو بر صاف بود از غش و غل

۱۵- قصیده در منقبت علی مرتضی

(متضمن صنعت مهمل)

اولِ عالم، اعلمِ عالم ولدِ آدم، اکملِ آدم
مالکِ ملکِ عالمِ اسرا محرمِ اسرار کارِ لا اعلم
علَمِ او سر ملک آرا رمحِ او در دل عدو محکم
علمِ او را عطاءٔ الا الله کلکِ او را عطارد آمد دم
مادحِ او همه ملأٔ اعلا کرم او همه محطِّ کرم
مدحِ او را لعمرک و لولاک کرد دادار داورِ عالم
سرو سردارِ دهر صدر رسل سدره درگاه حاکمِ احکم
عدو او را هلاهل آمد کام دردها را ولا او مرهم
در دلِ هر که مهر او گردد ملک آسا مطهر و اکرم
در مدح محمدِ مرسل
"قانعا" در کلام آوردم (۱)

(۱) قصیده کذا

گلِ هلاک دمد در هوا همه ادوار
حسامِ او سرِ اعدا اگر در آرد دم
سوارِ دلدل همگامِ او همِ اوهام
سوار ساعدِ دلهاءِ اهلِ حل و حرم
ولاءِ او همه دم موردِ کمالِ عطا
عطاءِ او همه اعوام دارد و همه هم
سر کلاهِ دلِ ما ، گلِ محامدِ او
کلامِ مدح سرا ، دالِ مدعا همه دم
مرا که سحرِ حلال آمده مدام کلام
سزد به مدحِ علي "قانع" آورم ادهم

۱٦ــ قصیده در منقبت علی مرتضی

(متضمن صنعت مهمل)

دلِ مرا املِ مهرِ کاملِ اکرم
مراد ده اسد الله سرورِ عالم
ممدِّ اهلِ ولا حارسِ ممالکِ دل
کمالِ کلِ مکارم اساس دارِ کرم
مدارِ کارِ رسولِ اله و سرورِ کل
گواهِ علّم اسماء آدم اعلم
مدام او در دارِ علومِ سرورِ دهر
سما سمو مه طه کلاه و مهر علم

١٧- قصیده در منقبت علی مرتضی

عشقِ بتان خوانِ غم داغِ نمکدانِ او
تیرگیِ دودِ آه سبزیِ شایانِ او
اشکِ روان دمبدم هست برو شوربا
آرزوی سوخته هر صفتی نانِ او
ساخته لختِ جگر وقفِ پیِ ناشتا
تا نه برد انتظار خواهشِ مهمانِ او
دل که ازین مائده چاشنیِ درد یافت
لب چشیِ شکر است تلخیِ هجرانِ او
هرکه لبی تر کند شربتِ هجر بتانش
می نه برد سلسبیل تلخیِ عطشانِ او

از من و سلوای دلش کی بکند رفع جوع
خونِ جگر میخورد تشنهٔ احسانِ او
هوشربایِ خرد، حوصله فرسای عقل
آنکه بود عقلِ کل طفلِ دبستانِ او
حکمتِ اشراقیان، منطقِ یونانیان
می نخرد هم بجو همتِ صنعانِ او
فلسفهٔ احتمال هندسهٔ اعتبار
می نه دهد ره بگوش سامعِ الحانِ او
صرفیِ نحوِ الم، واقفِ میقاتِ غم
پیشِ معانی بیان هست زباندانِ او
عشق چه آتش فروخت بر ز بر کوه طور
وادیِ ایمن بهشت موسیِ عمرانِ او
یوسفِ مصرِ جنون، چاک زده جیبِ جان
داده سر اندر رضا بر چَه و زندانِ او
وه چه قیامت ستم آنکه کند رستخیز
صورِ سرافیل زد نغمهٔ دستانِ او
گلشنِ داغِ درون تا ز سر آرد بهار
نالهٔ عشاق زد بلبلِ نالانِ او
لیلیِ حیِ طلب محملِ دل بر گزید
سینهٔ پر خارِ غم هست بیابانِ او
کشورِ دل شد قرق بهرِ نزولِ الم
رایضِ عشق آمده تا که بمیدانِ او

سینه لکد مال به گرد بر آراد سر
قلب تهی کردنست از پیِ جولانِ او
مطلعِ نو میزند سر ز بنانِ مقال
مشرق خاور شده کلک زباندانِ او

هر که شود زله بر از زبرِ خوانِ او
سیر ز کونین کرد نعمتِ الوانِ او
عشوهٔ غلمان و حور می نفریبد دلش
هر که بنوشید می از کفِ رضوانِ او
آدم اگر خلد را بهرِ دو دانه بهشت
دام سر او شده جذبهٔ عرفانِ او
بسکه تفیده تنور سینهٔ نوح از غمش
موجِ گدازِ روان کشتهٔ طوفانِ او
یوسف اگر نابده تشنه لبِ چاهِ عشق
بهرِ چه گرگینه گشت سیرتِ اخوانِ او
بادشهِ ملکِ دل، خسروِ مالک رقاب
آنکه چو شیرین هزار شیفتهٔ شانِ او
گر نه بصحرا فتاد غلغلهٔ شوکتش
سوی که حیران بود چشمِ غزالانِ او
بهرِ چه اندر هوا می زند آشفته پا
نیست اگر گردباد والهٔ فرمانِ او
منکه زدم چنگ را بر سرِ این نغمه باز
یافتم از بلبلان راه بدستانِ او

گر ز رگ و پوستِ من جوش زند صوتِ نو
نیست عجب چون شدم مست غزلخوانِ او
عشوهٔ نیرنگِ مهر، غمزهٔ جادویِ غم
داده عجب صورتی بهرهٔ مستانِ او
زمزمه خوانیٔ عشق، ضابطه دانیٔ مهر
شورشِ محشر زند بهرِ ثنا خوانِ او
خندهٔ ساغر نگر، گریهٔ مینا به بین
هر دو چشیدند می از زبرِ خوانِ او
عشقِ چو آتش زند گل ز شراره دمد
یاد ازان کو دهد حیرتِ حیرانِ او
کیست درین بوستان چیست درین مرغزار
آنکه نه خورده است می از لبِ نیسانِ او
طوطیٔ سر سبز بخت بلبلِ شوریده رای
نیست چو من بهره یاب از شکرستانِ او
طرفه رهی داده رو، عقل و خرد تیره شد
من نشناسم کجا ست کوچهٔ جانانِ او
مطلعِ نو گل شده ز آتشِ طبعم کنون
جام به کوثر زند والهٔ عطشانِ او

عشق بود شهسوار قلب بیابانِ او
نیست زمین و زمان درخورِ جولانِ او
عشق که عشقِ علی آنکه ز رویٔ نیاز
چرخ کشد آسیا از پیٔ مهمانِ او

نخل طرازِ جنان ، آبرویٔ باغِ خلد
دم ز همائی زند بلبلِ بستانِ او
نیست اگر بحر را در طلبش اشکِ خون
بهرِ چه سرخي زند پنجهٔ مرجانِ او
قبلهٔ اسلامیان ، کعبهٔ ایمانیان
دل بخضوع و خشوع هست ثنا خوانِ او
ماه ز نور اوفتد ، چرخ زند چرخِ نو
گر به غضب بنگرد سویش سلمانِ او
اصلِ ولایت علي ، نخلِ کرامت علی
مهرِ امامت علي ، جانِ نبي جانِ او
حیدرِ صفدر علی ، ساقیٔ کوثر علي
وارثِ منبر علي ، معطی ایمانِ او
آیهٔ تطهیر را کرد چو نازل خدا
بر همه تحقیق شد پاکیٔ دامانِ او
پیشِ خدا قربتش بیش ز اول شود
یابد اگر جبرئیل رتبهٔ دربانِ او
بانیِٔ احکامِ دین هادئ راهِ یقین
سوي خدا ره دهد شارعِ عرفانِ او
والیٔ راهِ هدیٰ ، ترجمهٔ هل اتیٰ
نفسِ رسولِ خدا ، ذاتِ خدا دانِ او
جدی و حمل مي‌دهد سر کفِ قصابِ چرخ
گر بکند میلِ لحم خاطرِ مهمانِ او

تیرگیٔ رای من کرد قصوری بمدح
مهر نویسم اگر شمسهٔ ایوانِ او
مادرِ ایام را گر نه بود مهرِ شاه
زهرِ هلاهل شود شیر به پستانِ او
هر که زند نغمه‌اي در صفتِ شاهِ دین
گوش ملک وا کند پردهٔ الحانِ او
بهر چه گل را بود هر ورقی شکلِ گوش
گر نبود عندلیب والهٔ دستانِ او
پیشروِ ملکِ دین ، قائدِ راهِ یقین
اخِ رسولِ امین ، معنئ ایقانِ او
مي چکدش از کلام چشمهٔ کوثر مدام
هر که خورد قطرهٔ از میٔ عرفانِ او
بهر چه از کهکشان بسته رسن در گلو
نیست اگر آسمان بندهٔ فرمانِ او
معنئ عرفان علی ، حجتِ ایمان علي
چرخ بود چرخ زن در صفتِ شانِ او
منزلتِ انّما بهر که بخشیده حق
شاهد یتلوا بس ست اعدلِ برهانِ او
تا کنم از قل کفیٰ سینه گهر خیز گنج
هر سرِ مو شد زبان بهرِ غزل خوانِ او
مطلعِ چون آفتاب باز دمد از دلم
آنکه بود بالیقین سینه خورستانِ او

هر که بنوشد دمی باده‌ٔ عرفانِ او
نشه‌ٔ کوثر دهد مستیٔ دستانِ او

صف شکنِ جنگِ بدر، شاهِ سزاوار صدر
نیست کسی را خبر من و عن از شانِ او

بر سرِ موسی دمد تازه تجلی رخش
جان بمسیحا دهد لعلِ سخندانِ او

می نکند راه گم مخلصِ آن مهتدا
خضرِ طریقت بود زنده‌ٔ احسانِ او

دلدلِ اورا رکاب می سزد از ماهِ نو
ساحتِ گردون بود عرصه‌ٔ جولانِ او

تاب دهد رعد را صیحه‌ٔ آن باد پا
آب کند برق را گرمیٔ میدانِ او

اژدرِ دستِ کلیم یا که بود ذوالفقار
ماهیٔ بحرِ قضا خنجرِ بُرّانِ او

تیرش مدّ ِ شهاب یا که سنانِ اجل
کو برد از دستِ برق رمحِ سرافشانِ او

هر که بدل از نقار تخمِ عداوت به کشت
برقِ شقاوت خورد خرمنِ ایمانِ او

آنکه شد از حبِ دل مخلصِ آن پیشوا
می نکند راه گم در صفِ مردانِ او

راه نمایٔ طریق، قافله سالارِ فیض
آنکه بود جبرئیل طفلِ دبستانِ او

آنکه اساسِ نفاق طرح کند در رهش
دستِ قضا می شود قامعِ بنیانِ او

با تپِ انکارِ او هر که شد از دل علیل
در کوی مرگ ست باز نوبتِ بحرانِ او

هر که دری از نفاق زد بره بغض و کین
آمد و رفتِ نفس حلقه‌ٔ زندانِ او

هر که دمِ دوستیش زد ز سرِ صدقِ دل
صبحِ صفت روشن ست چاکِ گریبانِ او

آنکه براهِ ولاش از دل و جان صرف شد
گوی همه کامها ست بسته‌ٔ چوگانِ او

"قانع" و لافِ مدیح، ذرّه بخور کی رسد
میکندم نور پاش جلوه‌ٔ ایمانِ او

خورده ز خُمّ ِ غدیر باده‌ٔ صافی کام
بلبلِ طبعم کنون گشته ثنا خوانِ او

تا بود از حسن و عشق غلغله اندر جهان
مخلصِ اورا رسد راتبه از خوانِ او

خاصه سر افرازِ حق باد الهی مدام
تا ز جهانست نام شاد باحسانِ او

حرمتِ اثنیِ عشر آنکه ندارند ضل
سال و مهِ دهر باد روز فزا شانِ او

۱۸- قصیده در منقبت علی مرتضی

دي چو فروخت شاهِ شام چهره به تختِ عنبری
والیِ نیمروز را رفته شکوهِ برتري
زنگیِ چرخ را بکف تیغ هلال شد علم
بر رخِ خود سپر کشید رومیِ روسِ خاوری
الویهٔ شعاعِ شمس کرد نگون سپاهِ لیل
یافت نشانِ ماه بسکه نقشِ بلند اختری
روي سپهر زر نگار غازه گرفت از شفق
عرض دهد مگر بماه کوکبهٔ فلک سری
مه برکاب هاله زد پای سیاحتِ جهان
از شبِ تیره باشدش افسرِ فرقِ سنجری

لشکرِ نثره در فلک بسته کمر ز منطقه
خوانده ز لوح تابِ مه چونکه رقومِ سروري
بر دفِ چرخ بسته باز زنگلهٔ نجوم را
زهره بساز میدهد زینتِ بزمِ قیصری
داده براتِ خرمی دستِ عطارد آسمان
بوالعجب آبی بجوئی یافته ارض اغبری
جلوهٔ روي مشتري کانِ جواهر از شعاع
هست سپهر پر فروغ همچو دوکانِ جوهري
منقلِ مهر سرد کرد قطره زنیٔ اختران
گشت بخاري نهار گل ز شعاعِ مشتري
وامقِ لیل دوخت چشم سوي شفق برای کام
داشت چو عذرای شام پرده برخ معصفری
بـُختیٔ ارض بر کشید هودجِ مهر سوي غرب
لیلیٔ مه نمود رو از برِ چرخِ چنبري
سر زده بوی مشک وش از گلِ ماه في المثل
یافت ز خویشش بهار رنگِ سپهر اخضری
طبعِ تفنن آشنا سیرِ رواقِ این سپهر
بسته ببال شوقِ دل صورتِ مرغِ خاوری
طوف کنان تا به عرش فکرِ هوا پرست رفت
یافته کرسي نشین نقشِ مدیحِ حیدری
آنکه شب اسراش دید شاه سواري براق
بر زبرِ نـُه آسمان در صفتِ غضنفري

شیرِ خدا گزینِ حق ، آگهِ حالِ ما سبق
دینِ حمید را نسق وارثِ شانِ مهتري

معنیٔ نصِّ انّما ، شاهدِ قولِ هل اتیٰ
واقفِ رمزِ قل کفیٰ، لائقِ تختِ سروري

صف شکنِ حنین و بدر بعدِ نبی سزاي صدر
قامعِ تیهِ اهلِ غدر ، قاتلِ جیشِ خیبري

قبضهٔ قدرتش اگر چنگ زند بقوسِ چرخ
از دلِ تیر گل کند نغمهٔ زهِ سراسري

گر ز حسامِ او هوا جانبِ چرخ رو دهد
لرزه فتد برِ زحل صورتِ شاخِ عرعری

رمحش اگر شعله اي سوي هواي سر دهد
تا به سماک میرسد جوششِ تابِ آذری

دیدهٔ روز یافت زو آب بجوئي آرزو
گیسوي شب ازو خرید نکهتِ جعدِ قنبري

در گلِ خور مدام هست رنگ زخاکِ بو تراب
شبوی ماه یافته از عرقش معطري

هر که دمِ ولاي او مي زند از سرِ صفا
صبح صفت نمي شود تیره ز چرخِ چنبري

بغضِ سگِ درش بحشر سوئ کشان برد به نار
شیرِ خدا ز روبهان هست همه زمان بری

من که و مدحِ شاه دین ذره بمهر کی رسد
گر نه ز سرفرازِ حق یافته ام سخنوري

قدر شناس اهلِ نطق آنکه بصدرِ عز و جاه
از رخش آئینه رنگ تابد مهرِ حیدري

شانِ سخن فزایدم مدحتِ محمود بخت
گرچه نَیَم به ملکِ شعر همبرِ جاهِ عنصري

یمنِ نوالِ آن کریم نیست عجب به مدحِ شاه
یابد از این بینوا رتبهٔ شانِ بوذري

"قانع" ازین مدیحِ شاه دم نزنی بغیر راه
تاکه بود جهات را نور ز شعرِ انوري

تا که ببوستانِ دهر گلبنِ نامِ سعدي است
بادِ سوادِ حرفِ من، کحلِ عیونِ عبهري

من نخرم به نقدِ دل درهمِ شهروایٔ غیر
یافته بسکه قلبِ من سکهٔ زرِ جعفري

باد الٰهی مدام دشمنِ خاندانِ دین
خرمنِ آرزو به برق شمعِ امیدِ صرصري

گفت گوینده بگو رمزی که دانی گفتنش
آنکه غیر از عقلِ اول کس نگشتش آشنا
چیست آن ذاتِ همایون(۱) نامور از چار حرف
آنکه گر زو چل(۲) رود باقي بود یک لاحصا (۳)
از شمارِ یک اگر دو را کسي ساقط کند
میشود کامل حسابِ ذاتِ هو رب السما (۴)
باز از هو آنکه ده را در تصرف آورد
یک بدست آید همان شکلِ احد نامِ خدا (۵)
چار زان ده رفته ماند پنج سه را اختتام
شش تلفظ در بود آن پنج گویم بر ملا
تا شود زو جلوه پیرا دوحهٔ اثنا عشر (۶)
هستیٔ ترکیبی اندر قلب بنموده بما
یک بیک گفتن سزاوار است حلِ این لغز
چون یکي در یک رود صورت بگیرد مدعا (۷)
عقلِ اوّل آن که بوده خاطرش با شوق جفت
آفرین خوانده سوالم را جوابِ راست گفت

اینکه می پرسي جنابِ احمدِ ختم الرسل
هست کز نورش شده ایجاد این ارض و سما

---

(۱) حاشیه مصنف: احمد (۲) حاشیه مصنف: میم - [= ۴۰]
(۳) حاشیه مصنف: احد- [= ۱۳] (۴) حاشیه مصنف: احمد = ۱۳
-۲ = ۱۱ [= هو] (۵) هو [= ۱۱ - ۱۰ = ۱]
(۶) حاشیه مصنف: حد- [= ۱۲] ' (۷) حاشیه مصنف: هر گاه ''حد''
درمیان ''ام'' هیئت ترکیبي یابد ''احمد'' گردد -

۱۹- قصیده مصنوعه بطور لغز در مدح حضرات خمس

[ترجیع بند]

صبحدم کز نورِ مشکوةِ مصابیحِ صفا
کُلبهٔ تاریکِ قلبم جلوه گر بود از ضیا
خاور طبعم ز شرقِ مهر الهامِ سداد
مطلعِ دل ساخته روشن به شانِ والضحا
سیرِ طورِ معنیم آتش ز هر مو بر فروخت
وادئ ایمن شده دشتِ خیالم بي ریا
بر لسانِ قال حال از شوقِ ارني زمزمه
در بیانِ بیخودي آهنگ معراجِ هدا
رفته از خود گشته مرئي عالمِ مادون دید
خورد بر دل بوالعجب تاثیر صوتِ بي صدا

از احد بی میم گفتن واحد است با ذاتِ حق
واقفِ اسرارِ وحدت حاملِ تاج و لوا
مقصدِ لولاک، محبوبِ خدا، مطلوبِ حق
مهبطِ جبریل آگاهِ رموزِ کبریا
شاهِ آو ادنیٰ سریرِ ربِّ زِدنی التماس
قائلِ ان وحی یوحی پاک از نطقِ هوا
ناسخِ ادیانِ ماضی امّیٔ صاحب کتاب
موجدِ آثارِ رحمت دوجهان را مقتدا
هاشمي و ابطحي، مدنی و مکّي یثربي
سید و سردارِ پیغمبر محمد مصطفیٰ
باز گفتا چیست آن نامِ مزین از سه حرف
آنکه اندر شش جهت باشد مضاعف در عطا
بیناتِ اول آمد از نبی کم دو عدد (۱)
زبرِ او (۲) بی ثانیش (۳) هم عدِّ میمِ مجتبیٰ (۴)
عین اول را بآخر (۵) گر دهد ترکیب کس
میشود مرئی بعینه چارم اسمِ مصطفیٰ (۶)

---

(۱) حاشیه مصنف: اول عین بیناتش ''ین'' عددش شصت، کم از عددِ نبی که شصت و دو (۶۲) است، دو عدد - [در صفحهٔ مخطوطهٔ این قصیده بر بالاي صفحه بجانب چپ لفظ ''ناقص'' نوشته است شاید مصنف این را محتاج نظرثاني دانسته - م-ح-ر]
(۲) حاشیه مصنف: هفتاد- [یعني حرف اول علي، ع = ۷۰ — م-ح-ر]
(۳) حاشیه مصنف: ۳۰ [یعني حرف ثاني علي، ل = ۳۰ — م-ح-ر]
(۴) حاشیه مصنف: ۴۰- [م = ۴۰] (۵) حاشیه مصنف: ي- [= ۱۰، ۷۰ + ۱۰ = ۸۰] (۶) حاشیه مصنف: ف- [= ۸۰]

میکنی از بیناتِ اوسطش تکرار اگر (۱)
بر سرِ زبرِ امام افتد گرارت اولا
آخرش گر راست پرسي میکنم شرحش چنین
قلبِ اول (۲) در تلفّظ ثلث اوسط (۳) در حصا
جمله را اعداد (۴) اکثر از یقین (۵) بخشد مراد
آنکه باشد بیناتش (۶) حصرِ ایمان را جلا
عقل اول آن که بوده خاطرش با شوق جفت
آفرین خوانده سوالم را جواب راست گفت

اینکه مي پرسي بود ذاتِ ولایت را شرف
ابنِ عمِ مصطفیٰ زوجِ بتول متقا
کعبه مولد، ساقئ کوثر، امام المتقین
شیرِ صفدر، معنیٔ تحقیق، نصِّ هل اتیٰ
بابِ شهرِ علم و گنجِ رازِ درگاهِ احد
شهسوارِ لافتیٰ آگاهِ رمزِ قل کفیٰ
حیدرِ کرار یارِ احمدِ ختم الرسل
انت مني را مراد و شمعِ ایقان را بها
شاهِ مردان، والئ اقلیمِ ایمان، بوالحسن
مقصدِ تنزیلِ یتلوا شاهدا هم انما

حاشیه مصنف: (۱) ام، ام (۲) عین (۳) ده عدد
(۴) ۱۱۰ (۵) ي ق - [ي = ۱۰ - ق = ۱۰۰ = ۱۱۰ = علي ۱۱۰ — م-ح-ر-] (۶) بن ام ا، عدد ۱۰۲ [ایمان = ۱۰۲]

قاسمِ جنات عدن تحتها الانهار آن که
بر زبان مشهور شد اسمش علیٔ مرتضا
باز گفتا چیست آن دري اوجِ اعتلا
یارهٔ دستِ تقدس غازهٔ وجهِ هدیٰ
میکند لب تر ز جویٔ خلد جبریلِ امین
تا کند تکرار نامِ پاکِ آن بدرالدجیٰ
[ب] باي بابِ علم زیبِ تارکِ نامش بود
بسکه از باباش بدل مخزونست گنجِ ارتقا
[ت] فرق پیرائ تواضع تا شده آن تاجِ دین
تاج سر بر دوشِ او بر دوخت در رنگِ رجا
[و] وجه وجهت (۱) از فروغِ انعکاس قلبِ او
ربط با هو دارد از هر وجه با صد اعتلا
[ل] داشته همواره چون او پویه بر پائ قبول (۲)
از رسولش پایهٔ قربت بیفزوده خدا
عقل اول آنکه بوده خاطرش با شوق جفت
آفرین خوانده سوالم را جواب راست گفت

اینکه مي پرسی جنابِ اطهرِ خیرالنسا ست
قرة العینِ رسولِ هاشمیٔ پیشوا
آنکه باشد حورِ عین در خدمتش بسته کمر
و آنکه برده خلد از گیسوي پرتابش جلا

حاشیه مصنف: (۱) واو (۲) لام

عرش می نازد به نورِ آن درخشان آفتاب
چرخ بوسد خاکپای او به آئینِ صفا
فخرِ مریم نازِ حوّا بضعهٔ قلبِ نبي
آنکه جبریلِ امین پیوسته میکردش ثنا
گر رود بر عرش خاکِ پاي آن عصمت قباب
قدسیان سازند از روئ ارادت توتیا
فاطمه زهرا که باشد اُمِّ شبیر و شبر
مصطفیٰ خواندش بتول و مرتضیٰ فخرالنسا
باز گفتا چیست آن تابنده نجمِ چرخِ دین
نام نامیش مرکب از سه حرفِ پر ضیا
[ح] حلم را تاج از سرِ او بر حیا دستِ نوال
حکمت از وی چهره روشن حاتم از وی با رجا
[س] مرئی اندر قلبِ او وجهِ سعادت بالیقین
صدر وی با جانِ احسان مخزنِ سرِ خدا
[ن] جانِ جانان نقشِ پایش نورِ سر سا در قدم
دین و ایمان آخر از او یافته رنگ و جلا
حسن را هر جا بود زان پیشِ مردم اعتبار
که بصورت بهرهٔ معنی ازو برده عطا
خُلق از این وجه شد خاصِ صفاتِ کردگار
که به نسبت یافته زان شاه تشریف سخا
عقل اول آنکه بوده خاطرش با شوق جفت
آفرین خوانده سوالم را جواب راست گفت

اینکه می پرسی مهین پورِ علیٔ مرتضی‌ا ست
آنکه بی حبِ درش طاعت همه باشد هبا

نعم راکب گل نمودی از لبِ قدوسیان
چونکه گشتی مصطفی‌ا مرکوبِ او بهرِ رضا

جبریل آورد او را حلّهٔ سبز از بهشت
گل کند تا از نهالش باسیٔ باغِ قضا

وجه بر وجهش باین رو بر نهادی مصطفی‌ا
تاکه از نسرینِ الماسش دمد صد برگها

صورتِ جد، معنیٔ حق، اولینِ دو گهر
آنکه دارد گوشوارِ گوش قدرت زو بها

مصرعهٔ اول ز سه بیتِ امامت ماهِ دین
آنکه حق نامش حسن بنهاد با صد اعتلا

باز گفتا چیست آن نامِ گرامی نامدار
کز صفاتش عقل حیران مانده بوده اولا

صورتِ انسان و لیکن به بمعنی از ملک
از کماهیش کسی آگه نباشد جز خدا

چار حرف ست زان به رنگِ ارتباطِ آخشیج
که زند در خمس نورِ او به ختمیت لوا

شش جهت از نورِ آن تابنده گوهر با فروغ
منشعب زو نه فروزان اخترِ چرخِ هدا

پنجمینِ هشت و شش و سی‌یُمینِ هفت و پنج
چار حرفش در تلفّظ نیمه و یک بی ریا

حایش از حٰـم (۱) رمز و سینش از یاسین گلی
یار او ینبوعِ دین و نونٔ والیل انّما (۲)

عقل اول آنکه بوده خاطرش با شوق جفت
آفرین خوانده سوالم را جوابِ راست گفت

آنکه می پرسی بود اب الائمه شاهِ دین
آنکه جنبانید مهدش جبریلِ مجتبا

اشجعِ احفادِ احمد اشرفِ تشریفِ حُسن
اکملِ جود و سخاوت منشاءِ علم و حیا

وارثِ ارثِ سماعیل آنکه طبقِ امرِ حق
سر نه پیچد از رضای کردگارِ ذوالعلا

روزِ محشر مؤمنان را پشتیٔ عفوِ جناح
بر گنهکاران طفیلِ حبِّ او راضی خدا

از جنان روح الامین با جامهٔ سرخ آمده
تا به تشریفِ شهادت شد تنِ او را بها

صابرِ ایوب سیرت راضیٔ یحیی‌ا سرشت
بیکس و مظلوم یعنی که حسینِ کربلا

چونکه گشته پنج گنج این نامهٔ الهام قال
پنج نوبت از تفاخر می زنم در دو سرا

بوی آن دارم کز اعزازِ جنابِ پنجتن
پنج مطلب را بر افزاید بر امیدم ضیا

---

(۱) حم = حا میم، آیت اول سورهٔ مومن
(۲) ح س ی ن = حسین

رزق مقسومم رسد بی منّتِ دونانِ دین
جوشد از اقوال و افعالم اثر بر اهتدا
در جهان باشد مدد از فضلِ خاصِ پنجتن
در جنان باشد مقامِ قرب شاهانم عطا
وقتِ جان دادن بنامِ پنجتن جان را دهم
این بود بس عرضِ حالِ "قانع" مسکین گدا
تا بود بر مؤمنان مفروض حبِ پنجتن
دوستان پنجتن باشند دائم با جلا

۲۰ـ قصیده در مدح پنجتن

چون حمدِ ایزدی که بود بر انام فرض
صلوات بر محمّد و آلِ کرام فرض
در پنجگاهِ دهر سپنجی مقام شد
بهرِ شهِ حجاز نوای سلام فرض
باشد علی چو لحمک لحمی به مصطفی
در مدحِ آن گزیدهٔ حق اهتمام فرض
مقبول تا شود به درِ حق سجودِ عجز
بر مؤمنانست پیرویٔ آن امام فرض
چون طرفِ کعبه مؤمنِ پاکیزه دین را
بر آستانِ بابِ نبی استلام فرض

چون غالب آمده اسد الله را خطاب
با زمرهٔ سگان درش التزام فرض
در رنگ حرف گل کندم بوی جعفري
این غنچه راست در چمنم ابتسام فرض
طعن مخالفان نزند بر جبانتم
بر روي دشمن ست کشیدن حسام فرض
گر خارجي ز راه رود پي سپر ازو
باشد بذوالفقار علی انتقام فرض
از بغض شاه صرفه مخالف نمی برد
سازد ادا اگرچه بسي صبح و شام فرض
دانم ولای آل علي با حضور قلب
در هر قعود واجب و در هر قیام فرض
حق داده از مودت قربیٰ(۱) خبر نمود
تعظیم اهل بیت پیٔ خاص و عام فرض
دارم بدست آیهٔ تطهیر شاه دین
یعني به حب آل علی اعتصام فرض
تا خار بشکنند به عیون مخالفان
بر دوستدار آل علی احترام فرض
هر کس که چیده گل ز گلستان اهل بیت
او را اقامت است بدارالسّلام فرض

(۱) اشاره است به آیت: قُل لا أسئَلُكُم عَلَيهِ أجراً إلاّ المَوَدّةَ فِي القُربىٰ ط ـــ سورهٔ شوریٰ، آیة ۲۳

رحلت نمود تا که ز دنیا حبیب حق
دل کندن ست ز کام سپهر ظلام فرض
مظلوم رفت چون ز جهان بضعهٔ رسول
این زخم را بمرهم همّ التیام فرض
بر یاد روز واقعهٔ نائب نبي
لعنت به کار خصم بود تا قیام فرض
چون رفته دلخراش ز دنیا شه حسن
الماس غم بسینه شکاندن مدام فرض
لب تشنه رفت شاه غریب الوطن ز دهر
آسایش ست از پیٔ مؤمن حرام فرض
بو میدهم ز نو گل حبّ علي و آل
از بهر مغز دشمن بد رگ زکام فرض
حبل متین ست دوستیٔ عترت نبي
بر این جناب خاص بود اعتصام فرض
"قانع" اگر ز غیر علي تافت سر چه عیب
مولیٰ پرستي است برایٔ غلام فرض

٢١ـ قصیده بسوق لغز در تعریف م ا ه ص ي ا م
(ماه صیام)

نشان دهند ز شهري بخطّهٔ اسلام
به چار کوشک و سي باب انتخاب کرام
ز باب تا به دگر بابِ اوست یکشبه راه
ز کوشک ست بکوشک مسیر هفتهٔ تام
بدان مثالِ بزرگ ست آن مبارک شهر
که بر روندهٔ او روز در درازيِ عام
همیشه خوار درو جمعِ مهر دوست بود
که دوست است به خفّاش طینتان مادام

ز یک طرف بشکوهِ تمام لشکرِ زنگ
درو به کینِ شهِ روم آخته صمصام
میانِ رومی و زنگی درو چنان ست سلوک
که هست مردنِ این بهر آن سرورِ تمام
ز دستبردِ شیاطینِ رهزنِ ایمان
حصارِ امن چو او نیست اندرین ایام
کشاده بابِ صلاح آنچنان که هر جائي
درو نهد چو قدم میکند بخلد خرام
به اهلِ رزق درو آبرو همیشه بحال
شبش موافقِ جمعِ ریا چو خطّهٔ شام
بصوم فرح طلب روزِ او چو روزِ حساب
لوجه کان عطش شام او سواد قیام
.... لمیم فراموش از عقول عشر
.... عطش اندرو رود چو کلام
بود درو همه دم فلسفي مقرّ خلا
خلوّ معده چو بیند بروز ز آب و طعام
شود ز مخمصه شک نیست گر طبیب مریض
کند نگه چو به قارورهٔ ذو الاسقام
خورد به قطرهٔ خوهم غلط ز نقطهٔ رمل
بود چو در تنِ رمّال خشک جوی مسام
بروز نیست شعورِ منجّمان بر جا
مگر به اخترِ شب تر کنند مغزِ منام

اگر دلیل شود شاهِ نیمروز بجا ست
همیشه مفتخر ست اندرو چو خسروِ شام

غنیِ بشربتِ دینار تر دماغ درو
فقیرِ کاسه شکن بر سرِ توقعِ خام

سرِ صلاح و یقین و امان و مهر بهم
نموده اند به ترتیبِ جمع از پیِ نام

عجیب خصلتِ سکّانِ او معائنه شد
که عادی اند چو اهلِ ریا به فاقه مدام

نه در اجاغِ کسی بهر چاشت یک هیمه
صدای العطش آید ز گوشهٔ در و بام

تهی ز آبِ مروّت درو ست ساغرِ مهر
بروزِ عیش رسیدن خیالِ حوصله خام

نهاده بر زبرِ پشت زینِ فاقهٔ ماه
یکی چو اسپ هرون بسته کام را به لگام

یکی چو اشترِ بدمست کف بلب بغضب
که بارِ روزه شکسته است گردنش ز عظام

یکی چو گربهٔ حیّالِ شب سمور نما
که آورد سرِ موشانِ چند اندر دام

ز ظهر و بطن عظامِ انام آگاهم
یکی چو روبه، دگر چون شغالِ بدفرجام

یکی چو کلب گزیده ز آب ترسنده
مباد محتسب او را کند چو خر بدنام

یکی که همچو یزید ست تشنهٔ دمِ خلق
بخود خیال کند بایزید در بسطام

درین مدینه لوایِ غرور سازد راست
یکی که راندهٔ حق ست همچو بابِ هشام

نه آگهست ز قدرِ کرامت این شهر
کسی که جبر برو رفته بهرِ پاسِ انام

برای زهد فروشان ست گرمیِ بازار
دکانِ جمعه نمایند وا به شارعِ عام

به هر طرف برسد صوتِ گنبذِ دستار
خطیبِ مرده روان، جان چو کاهد از پیِ نام

یکی بطوعِ صلاحِ معاد را خواهان
یکی میانِ کراهت نموده روزه حرام

خنک سری که پیِ سیرِ مرغزارِ جنان
چو شیرِ گرسنگی را کند مدارِ مرام

چه شد که بسته دهن را کسی برای نمود
کشیده پا ز چراگاه صورتِ انعام

شگفتم آید ازان اشرف الشهور که خلق
درو ز روز بهی فارغند مثلِ هوام

به اکل و شرب حرامست چون فطور و سحور
ادای فرض چه و اجرِ سنّت ست کدام

به خورده بادهٔ توفیق کاسه لیسِ ریا
چه شد که سلسلهٔ کس رسد به احمدِ جام

براي گرسنه گر جمله جان رسد به لبش
نمی دهد لبِ نانی کسي ز خاص و ز عام
به حالِ تشنه لبي دل نسوزد احدي را
چه طرفه مشربِ این جمع اوفتاده مدام
تمام روز به تلواسه تاکه آمد شب
رسد چو شب غمِ روز است جان خراش سهام
چو ممسک اند به مهمانِ روز مي رانند
باین دلیل که اینجا ست نان و آب حرام
میانِ پردهٔ شب گسترند خوانِ نوال
که تا غریب نیابد خبر ز بوي طعام
به عکس کارِ شب و روز می رود د روي
نمی رود اثرِ آن مگر بروزِ قیام
خرابی ست در آن شهر خاصهٔ رندان
که خم شکسته و مَي ریخته بود مادام
یکي چو نرگسِ بیمار جامِ خشک به کف
مگر به دادِ وي آید حکیمِ حاذقِ شام
یکي سبو به بغل همچو غنچه بس دل تنگ
مباد گل کندش رنگِ راز پیشِ عوام
یکی بسانِ قدح سرنگون فتاده بخاک
که رفته آب ز جوي مرادِ او به تمام
یکی چو شیشهٔ بي مَی به طاقِ نیسان در
نهفته سر ز غمِ طعن زمرهٔ ناکام

چنان کساد بود اندرو متاعِ خوشي
که مَي فروش مگر آب رو فروشد عام
نمي رود بطِ بربط بر آبِ نغمه مگر
ز رود رفته رواني درین مصیبتِ تام
کند ربابي اگر از کمانچه تیر رها
نمي خورد بهدف خشک شد چو طبعِ انام
ز خشک کامیٔ زهاد گشته عالمِ آب
سراب زار لقب بر مثالِ دشت بکام
برنگِ دود دلِ خستگان فاقه بود
تهي ز آب نماید اگر بروزِ غمام
نمي کشد ز تنورِ سپهر گردهٔ نان
پی نهاریٔ کس نانباي خور مادام
بروز امرِ کلوا واشربوا چنان...
که شد نفس به گلو تنگ از پئ اقلام
ضمیرِ خم بخیالِ شکسته روز بهي
ز بادِ واهمه پر شد برنگِ دُبّهٔ خام
گلوی شیشه به خناق شد چنان بسته
که آب مي نرسد غیر پنبه‌اش در کام
سبو بصورتِ مستسقي آن چنان رنجور
که دست میخوردش مغزِ سر چو سنگِ رخام
ندیده آب بجو جام تا خطِ بغداد
پیاله تشنهٔ خونِ عنب چو والیٔ شام

زیاد کرد ستم محتسب چو ابنِ زیاد
بدادِ تشنه رسد کـَی زمانهٔ ظلام

شد ست کربِ بلا دشتِ طبعِ سرمستان
شهید می شود امیدِ میکشان مادام

فساد کرده به شریانِ تاک خونِ غلیظ
شده ست دخترِ رز در علاجِ او ناکام

چرا بدور چو جام ست به زجرِ سرمستان
به شیخِ شهر نه باشد بسر اگر سرسام

گلِ پیاله نبوید کسی ز اهلِ شعور
مگر گرفته سراسر زمانه را ست زکام

ز خوشه های رسیده گرفته سبحه بکف
بود چو گرم هوا خواهِ میکشان مادام

بگو برای چه بر دار می کشند او را
اگر نه هست سرِ میکشان به حقش کام

درونِ حجلهٔ خم بین که بکرِ عدّت دار
نموده است دعائی قدح وظیفهٔ بام

مگر زمانه کند دور بر مراد گرو
که در خمارِ میٔ ناب داده اند آرام

بحیرتم که بجز باده چون زند این قوم
هلالِ عید نسازد اگر اشاره بجام

برای زاهد و رند ست بیگمان خوش عید
بدر شولد چو زین شهرِ میمنت انجام

گرفته آن برِ نخلِ ادای فرضِ خدا
شمیده این گلِ ساغر ز ماهِ نو به تمام

دویده آن بمصلا برای تکبیرات
شنیده این به درِ مصطبه صلائی عام

یک از معانقهٔ مهر طلعتان بفروغ
یک از مصافحهٔ گلرخان بهاری کام

یکی نشسته بصدر از پیٔ مبارکباد
یکی چو دیده بدور است بهر دیدِ کرام

یکی بمیکده با جام لب به لب ز نشاط
یکی بمدرسه با شیخ روبرو بسلام

یکی بسکر که سی روزه را نماید جبر
یکی به شکر که فرضِ خدا نموده تمام

میانِ مسجد و میخانه طرفه سور و فرح
ز قلقل و قلِ اخلاص بر لب ست پیام

مرا فتاده گذر ساقیا درین خوش شهر
بحمد لله که بالخیر زو شدم باکام

بشهر بند عجب اوفتاده بود رهم
هلالِ عید برویم کشود بابِ مرام

مگو هلال کلیدِ فتوحِ بابِ دل است
مگو هلال بود بر طرب لبِ پیغام

مگو هلال روان کشتی ست بر شطِ چرخ
پیٔ طراوتِ کامِ تباهیٔ ایام

هلال عيد ندانم چه مـَي بجام انداخت
که تا کشيده ازو مست گشت خاص و عوام

نه گويمِ آنکه دهن بسته ز اين ديار شدم
مگر به جبر که زهاد بر کشند زمام

مرا بباده نوازي بياد کو رو شهر
که بر لبم بود امروز جز شراب حرام

بجرعه‌اي ز غريبانِ خسته ياد آري
بطرحِ حافظِ شيراز رندِ دُرد آشام

بحقِ فاقهٔ سي روزهٔ خدا طلبان
بحقِ خوارئ رندان ميانِ ماهِ صيام

عطا به ”قانع“ خود ساز بادهٔ نابي
که ميخورد به لبِ کوثرش هميشه جام

بکش ز خاورِ خم يکدو جامِ مهر شعاع
مگر کنيم ازو جبرِ رنجِ ماه تمام

هميشه تا که بود اين گزيده شهر بدهر
باهلِ او نکند خوار فضلِ ربِ انام

بزاهدان برسد مزد رنجهاي دراز
بميکشان لبِ کوثر شود گزيده مقام

۲۲ـ قصيده در مدح ميان سرفراز خان

[ابن ميان غلام شاه کلهوره والیٔ سند]

فغان که با همه انوارِ مهر و صدق و سداد
ستم ظريفیٔ ايام داردم ناشاد

ز کينِ کهنهٔ هندوي چرخِ ازرق چهر
دريغ نيست رهائئ اهلِ استعداد

به خود ستائیٔ جمعِ جهول بس آوخ
که حرف شان ندهد فرح قلب را ز عناد

نه خوانده ابجدِ انسانيت ز لوحِ خرد
نديده جزوِ فتوت بمکتبِ ارشاد

به دست مایهٔ لاف و گزاف طفلی چند
درین زمانه تراشند خویش را استاد
سخن که زادهٔ وحی ست و نور چشمِ سروش
نه بابِ هر خلفِ (۱) ناخلف بود ز ایراد
سخن رسد ....
چه شد که ....
....
مکرد ....
به فیضِ مدح ''سرافراز'' این خدیوِ جهان
که بندگیٔ درش سرو را کنند آزاد
کلیمِ ناطقه ام میکشد یدِ بیضا
به کینِ خصم به منطوقهٔ لبا المرصاد (۲)
اساسِ نخوتِ اجساد بشکنند کلکم
اگر دمی به شود آشنای نیلِ مداد
مسیحِ معنیٔ بیگانه آشنا حرفم
بمهد نامه کنند قطعِ دعویٔ حساد
سخن کجا شده استغفرالله دعوی چیست
درو نه حسنِ معاش ست و نه صلاحِ معاد
مگر به مدحتِ ممدوحِ خویش ناز کنند
ز جمعِ اهلِ سخن هر یکی به قدرِ رشاد

(۱) حاشیه مصنف: معروف، و نام شخصی سرکردهٔ خوارج
(۲) حاشیه مصنف: اشاره بآیهٔ معروف.

بقدرِ شوکتِ ممدوح شوکتِ حرف است
سخن همین بُوَدَم ما بقی ست خرطِ قتاد (۱)
بحمدلله که ممدوحِ من ''سرافراز'' است
برنگِ سرو سهی در حدیقهٔ ایجاد
اگر چو بلبلِ شیراز بر سخن نازم
سزد که سروِ سرافراز گویدم آباد (۲)
به مطلعِ نوی اندر مدیحِ حضرتِ او
بروی خاطرِ من شد فتوحِ بابِ مراد

زهی بملک ولایت امیرِ پاک نژاد
سپهرِ شوکت و شان و محیطِ دانش و داد
جهان خدیو ''سرافراز خانِ عباسی''
که یافت سنده به عهدش ز عدل نو بنیاد
بفرِّ دین پیٔ هر هفته هفت حجلهٔ چرخ
عروسِ دهر ندیده گهی چنین داماد
همین که ملک و ملل یافت از وجودش کام
سزد بعرش خورد نغمهٔ مبارکباد
چو بر سریرِ ولایت جلوس کرد به کام
بطبقِ ارث فزون تر ز شوکتِ اجداد
زمانه گفت بگوشِ سپهر از سرِ مهر
که هان دگر نشتابی بگردشِ بیداد

حاشیه مصنف: (۱) بیهوده   حاشیه مصنف: (۲) آفرین

ولیٔ وقت بود سِنِد را خدیوِ بهین
کزو ولایتِ آبا گرفت نو ارشاد
... ...
که محو گشت ... ...
چو عرض جاه دهد عارضی حشمتِ او
کسي بیاد نیارد ز قارن و کشواد (۱)
بسانِ نشترِ فصّادِ تیغِ او در دم
بخونِ دشمنِ بد رگ کَنَد موادِ فساد
به عهدِ معدلتش بسکه دهر یافت سکون
بجز درا نه برآید ز هیچ دل فریاد
درست کرد شکستِ جهان تمام به مهر
بحیرتم که چرا زلفِ یار کج افتاد
چنین که دستِ تعدی شکست مرحمتش
تند به رشتهٔ جان دام را مگر صیاد
چنین که مکرمتِ او بود غریب نواز
برد ز خسروِ پرویز دادِ خود فرهاد
ز مهر گر به جهان حکمِ اعتدال کند
یکي شود مهِ اردي بهشت با مرداد
ز معن زائده اندر عطا بود دستش
ز خوانِ مکرمتش هرکه ذلهٔ بنهاد

حاشیه مصنف: (۱) هر دو نامِ پهلوانانِ نامور

ز خُلقِ اوست که شیرین مذاق شد کلکم
غریب نیست شود صفحه کاغذِ قنّاد
چنین که من بمدیحش مصوّرِ سخنم
ز کارنامهٔ مانی برد زمانه سواد
دهم چو شانه بزلفِ صنائع شعری
ز انفعال خورد تاب خامهٔ بهزاد
دهد برد بعطا و وغاي داعي و خصم
چو مهر زر به سپر تیغ همچو سر بجهاد
به کان ز نسبتِ شمشیرِ او عجب نبود
که مرغِ فتح زند سر ز بیضهٔ فولاد
دهد چو تربیتش صیتِ عام نشو و نما
کند بدل به نباتات جامه روحِ جماد
بخاکِ رزم کفش آتشي بر انگیزد
کز آبِ تیغ دهد خرمنِ عدو برباد
نسیمِ عطسهٔ تیغش زکامِ مغزِ عدو
هوای فازهٔ قوسش تبِ دلِ اضداد
اگر ز دست و دلش من و عن دهم شرحي
وجودِ حاتم و رستم دهد زمانه زیاد
همان به است که اندر کنایه حرف رود
که بي حساب بود مدحِ آن شجاعِ جواد
شجاعت و کرم از بسکه نوکرانِ ویند
بهم شده ست مساوي شمارِ جود و جهاد(۱)

حاشیه مصنف: (۱) ۱۳–۱۳ [جود = ۱۳ جهاد = ۱۳]

ندیده کس خط جورش بغیر جام شراب
نرفته بر احدی رنج ازو مگر حسّاد
شوند یار بهم همچو در منّی آتش و آب
اگر بفرض کند حکمِ الفتِ اضداد
کشد بغایتِ اکرام حشو بار ز رنج
بدم محاسبِ لطفش ز جمع هر آحاد
سنانِ گیو بدستش چو کلکِ مشقیٔ طفل
که در معالمِ هیجا بود قوی استاد
خورد چو صفر بخود تاب در تحیر عجز
کند محامدِ والاش گر کسي تعداد
سهامِ او ز دلِ دشمنان خطا نشود
چو تیرِ رستمِ دستان به کینهٔ شغاد (۱)
نمی زند به سیه کاسهٔ فلک دستي
ز مطبخِ کرمش هر کرا رسد معتاد
مدام راتبه دارانِ بزمِ انعامش
کشند جامِ عطا دجله دجله تا بغداد
بداغِ بندگیش سرکشان کنند عروج
بلي که صفر فزاید مراتبِ اعداد
دلِ عدو بود اندر دکانِ کینهٔ او
همیشه صرفِ تراش و خراش چون خرّاد

(۱) حاشیه مصنف: برادر رستم

سیاحتش چو بود حرفِ نحو جودي جود
وزد به کشتیٔ عزمش همیشه بادِ مراد
بود چو نقشِ سمش آیهٔ ظفر مطلق
سمندِ او برد ار خصم گو بروزِ جهاد
ز فهم و دانشِ او گر رود بفرض بیان
بگور شاد شود روحِ صاحبِ عباد (۱)
ز قدردانیٔ آن بحرِ فضل و کانِ کرم
رواج یافته جنسِ سخن که داشت کساد
نه مانده بود بدهر از سخن بغیر سخن
اگر نه فیضِ وي این سلسله ز سر بکشاد
ز فکرِ معنئ باریک طبعِ او حاصل
به رنگِ جوهرِ اول ز نطقِ ربِ عباد
ز جزِ لایتجزیٰ رود خلافِ عقول
فطانتش چو کند خوض در ثلث ابعاد
ز بس صداقتِ حکمش برای صحتِ خلق
بطبعِ دهر شد اصلاحِ اختلافِ مواد
سیاستش .... چو گل کند بکند
ز مست مستي و از طبعِ مفسدان افساد
جراحتِ ستم انگور بر بهي بسته
صلاي دهر به پیوند خاقِ شیرین داد

حاشیه مصنف: (۱) صاحب ابن عباد

به امرِ او که جهانش بود مطیع ز صدق
بحکمِ او که بود عالمش ز دل منقاد
سخن براست زنم در مقامِ طاعتِ خاص
بود به نقشِ امل زینتِ جباه و معاد
به بیستون گذرد گر صدای سطوتِ او
ز سنگ محو شود نقشِ تیشهٔ فرهاد
به شخصِ قامتِ خم گشته راست می ماند
مگر که بارِ وقارش به پشتِ چرخ افتاد
صبا ز رائحهٔ فیضش ار برد بوی
شود حدیقهٔ ایام از خزان آزاد
سخن دراز شود ورنه حرف مدحتِ او
توان زدن به نو آئین تا به یومِ تناد
ز غیب سوی حضور این زمان عنان تابم
که بابِ حضرتش از بهرِ داعیان است کشاد
جهان نواز خدیوا ! منم که در مدحت
همیشه دادِ سخن داده ام به فرطِ وداد
ز درگهت که بود مرجعِ ذوی الافهام
برای اهلِ کمال است بس خجسته معاد
اگر چو معنیٔ بیگانه چرخ دورم ساخت
ز نارسائیٔ طالع برم به پیش که داد
به آن خوشم که نه باشم ز داعیان منفک
قسم به حقِ قدم بس نمک به استشهاد

بحضرتت که بود منبعِ سخن سنجان
که هر یکي بود اندر کمال فخرِ عماد (۱)
ز بو فراس فرس رانده بیشتر به سخن
ز بو نواس نوا شان فزون به استعداد
شنیده شد که فضولی به خود ستائیها
قدم ز مرتبهٔ خویش بیشتر بنهاد
بگفت سخن نتوانند همچو من گفتن
''رجا'' و ''قانع'' و ''مداح'' و ''مؤمن'' و ''آزاد''
بلي ز کوزه تراود همان که اندر او
بمدحِ خود ذمِ احباب نیست شانِ سداد
کنیم فرض که آمد ''عطارد'' از گردون
مگر به هند چنین بار را زحل بنهاد
قسم بخالقِ ارض و سما که مشهور است
ز نسلِ هند به آلِ عبا قدیم عناد
به حبِّ آلِ علیهّم ز بغض پر خالی
زمانه گر به جفا نیست کم ز پورِ زیاد
سخن شناس چو تو در جهان دگر نبود
محیطِ دانش و فضلي و در سخن استاد
چو در کلامِ بشر رطب و یابس ست معمول
تمام سره بود نقد حرفِ ربِ عباد

حاشیه مصنف: (۱) نام عالمي معروف

ز دخلِ مدعیان چیست شکوه "قانع" را
یکی بود چو بد و نیک در عیونِ عناد
ازین سخن لبِ تشریح بستن ست اولیٰ
که خرده از دهنِ اهلِ کینه نیست زیاد
کند قبول سلیمان چو هدیهٔ موری
نگاهِ لطفِ تو ام بس وسیلهٔ ارشاد
همیشه تا که بود فرض حبِّ آلِ علي
جهان بکامِ تو و آلِ تو بود آباد

۲۳ـ قصیده در مدح میان غلام نبي

[ابن میان نور محمد خان کلهوره]

سخن که نیست چو او مایهٔ گزین بجهان
ز روحِ قدس سرشته به طینتِ آن شان
برنگ و بوي گلش در ریاضِ جان جایست
ریاضِ جانِ نبي آدم است زو ریّان
فضاي دل به هبوبِ ریاحِ او معمور
به رنگِ گل ز بهار و به رنگِ جسم ز جان
ازو کشاد پذیرد قلوب بستهٔ هم
چو از هبوبِ صبا طفلِ غنچه در بستان

اگر غلط نه کند شخصِ مدرکه دراصل
باو ست زنده میانِ جهان چه انس و چه جان
به آن بزرگیٔ ذات و صفات حیرانم
کساد یافته بهرِ چه اندر این دوران
مگر که گوشِ نیوشنده نیست درعالم
و یا شده ز جهان امتیازِ پاک روان
بلي کجا ست رواجِ هنر میانِ جهول
هنر چو خوار شود مي شود بهار خزان
دران زمان که بصر پوش شد غشاوهٔ جهل
عزیز نامده یوسف به دیدهٔ اخوان
ازین سخن چو نباشد بجز ملال ثمر
نشانده به ببرِ دل نهالِ رنج زمان
دوات تیره روان زین الم بود جاوید
چنانکه هست قلم چاک دل بریده زبان
براي اهلِ سخن نیست مشکلی چو سخن
چه مشکلي که نه گردد بدستِ خویش آسان
بحقهٔ دهن آید اگر ز کان درون
خورد بخونِ جگر غوطه قایلش هر آن
چو از دهان به لسان یافت کسوتِ مرغوب
بروي صفحه بهار است چهرهٔ شایان
هنوز در غمِ رد و قبول مي کاهد
درونِ پاکِ سخنور میانِ سود و زیان

اگر بگوشِ سخندان خورد زهي طالع
دگر به عکس دهد رو نعوذ بالله ازان
به این ترانه نه تنها ست چنگِ من درشور
روانِ ”رودکی“ از این نوا بود به فغان
بود ”عبید“ به زاکان ازین الم ......
نیافت سلّمه آزادگی ازان ”سلمان“
ز طعنِ اهلِ حسد باز می خراشد دل
میانِ دهر سخن سنج اگر بود سحبان
ازین چه بد که کسي نیک را بگیرد بد
و یا به جهل بد و نیکش اوفتد یکسان
به راست این درِ شهوار کرد بي قیمت
سکوتِ صاحبِ فهم و ستایشِ نادان
ستم ظریفئ ایام چند شرح دهم
جواد ناطقه شد لنگ اندرین میدان
سخن غریب دیار اوفتاد القصه
غریب پروری از روزگار نیست گمان
براي معنیٔ بیگانه کس چه کاود دل
کز آشناي سخن کم دهد زمانه نشان
ز هر دیار زند سر هزار ”فردوسی“
بود بفرض چو ”محمود“ گر یکی سلطان
سخن بغیر سخندان چو نیست قابلِ قال
گزیده بود لبم مهرِ خامشي به دهان

زبان به کام گرو بود مدتي ز این غم
مباد حرف زنم با فلان و یا به همان
کنم چه شکرِ خدا را که ناگهان هاتف
بروی دل بدمید این ندا بصد سامان
سریرِ مملکتِ ''سند'' را شهي آرا ست
که میدهد سخنِ مرده را به مهر روان
به قدرداني و لطفِ طبیعتِ صافش
نهالِ طبعِ سخندان ز سر شود ریّان
ز فهمِ جزئي او کلیاتِ خمس به نشو
ز درکِ کلی او علم شد علَم بزمان
ز دانشش رود ار ذکر در محافلِ دهر
شود به نطقِ نوي حدتی میانِ روان
وگر ز راي رزینش طلب کنند مثال
شود ز آئینه صورت پذیر جوهرِ جان
جوادِ خامه گهی وصف جودتِ طبعش
قلمروِ سخن آرا بسر ندیده عیان
شود ز حدّتِ فکرش اگر حدید آگاه
ز انفعال شود موم پتک و هم سندان
بهین نتیجهٔ طبعش بود چو بابِ کمال
بخانه زادگي افکارِ او خرد نازان
بحمد او پـَي ''عبدالحمید'' جان بخشند
بلاغتش چو بپوشد به بر پرندِ بیان

زبانِ اوست کلیدِ خزینهٔ الهام
دلش بود ز صفا نسخهٔ ریاضِ جنان
گر از فصاحتِ او شمهٔ کنم اظهار
زمانه فهم نماید که زنده شد سحبان
بحق شناسي و تقوی یگانه در ایام
به جود و برّو شهامت یکی میانِ زمان
کجا ''ظهیر'' و ''قزل ارسلان'' که دریابند
شکوهِ مادح و ممدوح صورتِ شایان
باین نوید رضا شد دلم بحمدالله
شوند سابقه اوهام جملگي هذیان
ز لافِ شاعریم بر سرِ سخن آورد
مگر به لطفِ خداوند تازه گشت زبان
چو از قدیم درین خاندان به مدّاحی
گزیده است زمانه مرا به نام و نشان
به آنکه کینِ فلک داردم به کنجِ خمول
نه طاقتِ حرکت نا به ماندن ست توان
کنون به یاوريِ بخت شمهٔ احوال
دهم به عرضِ حضورِ خدایگانِ جهان
اگر به بنده نوازيِ حضرتِ ممدوح
به بال و پر رسد این بی نوا زهي احسان
بجا ست گر چو ''معزي'' مرا دهد اعزاز
شهی که دهر نسنجد به سنجرش در شان

سزد چو مدح ز اظهار مدعا سابق
بمطلعِ نوي از سر شوم گهر افشان

اگرچه گوهر مدحِ وليٌ والاشان
سزا نثارِ جلوسِ ويست خوردهٔ جان
زمانه یافت کزین رنگ انشراحِ قلوب
باین جلوسِ همایونِ شهریار اوان
گزینِ دوحهٔ عباس، زیبِ نامهٔ عز
بخَلق و خُلق ندیده مثال او دوران
چو بر سریرِ ولایت به فرکرد جلوس
ایالت آمده چون چاکران پئ اذعان
نهاده گردنِ طاعت فلک بفرمانش
نطاق داد هم از منطقه پیٔ کیوان
سریرِ ”سند“ به ذاتش چنان منور شد
کز انفعال شده ماهِ تیره در سرطان
فلک فتاده غلط در که مهر شد به حمل
و یا دمید ریاحِ بهار در بستان
کسي که شد بوجودِ شهي ”غلام نبي“
گزیده باد به الطافِ ایزدِ منان
عزیز بود به نزدِ خدا چه شد که فلک
چو یوسفش نه نموده بدیدهٔ اخوان

به امتحانِ زمان که عیارِ اقبال است
بوقت شد متصاعد چو مهرِ تابستان
یگانه‌ای که نباشد به حکمتش ثانی
بطبقِ امرِ ازل که خلاف نیست دران
ورا سعادتِ تثلیث داد در طالع
پس از هبوط بهین نجمِ ”شاه وردی خان“
و یا مثالِ عليٌ ولی شده چارم
به نسبتِ خلفایٔ کبار در اخوان
فروغِ ”نورِ محمد“ بلی ز جبههٔ او
به چشمِ دهر ز روزِ نخست بود عیان
بزرگ کردهٔ حق خُرد نیست در هر حال
... ... ستارهٔ تابان
... ... بزرگ خلاف
... ... ويست از دل و جان
سیاستش کند ار منعِ احتراق به نار
نهالِ پنبه شود سبز ز آتشِ سوزان
رود تخالفِ طبعي ز جوهرِ اضداد
به اعتدال به بیند چو جانبِ ارکان
زمانه را چو دهد صحتِ مزاج به عدل
ز وجه کاهرُبا کاه می برد یرقان
ز جوشِ باده به تب لرزه گر بیفتد موج
و یا کند سرِ سودا حباب را لرزان

بشربتي ز شفاخانهٔ عطاش به دم
میانِ بحر بیابند حالتِ بحران
بدستِ اوست گهِ رزم تیغ و نیزه و تیر
یکي نهنگ و دویم ارقم و سیم ثعبان
رفیق دست و دل و جهدِ او بود مادام
یکی نوال و دویم بخشش و سیم احسان
دهد، بَرد، بکشاید، نهد، کَنَد یکسر
حسامِ او چو دمي سر کند برون ز میان
شکستِ خصم و ظفر بر عدوي و حصن حصین
بناي عدل قوي و اساسِ ظلم زیان
زهي خمیرِ ضمیرش سرشتهٔ الهام
خهي رزانتِ رایش بصدقِ وحي توان
بهر که مرحمتش صافیٔ مراد دهد
بهارِ عشرتِ او نیست حاصلِ عمان
بذله‌ای ز سرِ هفتخوانِ همتِ او
بدهر نام کشیده است رستمِ دستان
ز نسخهٔ کرمش هر کرا شود بهتر
دمد ز جوي بنانش بهارِ صد بستان
به مطلعِ نویم در خطاب خواسته طبع
گهي طرازئ افکار زینتِ عنوان

ایا جهانِ فتوّت سپهرِ شوکت و شان
محیطِ فضل و کرم باذلِ بهین دوران

... ... دور بهي
... ...
... ... که شد ز خواهش خرج
... ... فرح جهان
توئي که سنّتِ اسلاف خوب میداني
شود ز مهرِ تو یکسر جهانِ پیر جوان
بدوستان بکن از مهر خوش نگاهِ کرم
عدوت خوار کند حق میانِ انس و جان
علی الخصوص بر اهلِ دعا چنان بنگر
که التیام رسد بهرِ جرحِ دل ریشان
تو کامران به مرادِ جهان بزی صد سال
عدوت باد بهر لحظه مرگ را شایان
شواد طي ز نوالِ تو نامهٔ حاتم
فسانه باد بعهدِ تو عدلِ نوشروان
ترا رسید ز حق افسرِ سر افرازي
بدرگهِ تو بسایند روي عجز سران
... ...
تمام پر ز مصائب چو ... ...
بکن حمایتِ وي آن چنان که گوید خلق
مگر که نائبِ صاحب زمان شده ست عیان
بکَن ز اصل اساسِ ظلوم و آنگاهش
نهالِ روز بهي در ریاضِ دل بنشان

ترحّمي به غريبانِ بينوا زِ كرم
بود ز فرض مقدم به رتبهٔ شاهان
سخن مباد ز اطناب ور زند بملال
سوىٔ دعا بود اينگاه خوش كشيده عنان
منم غلامِ على شير و ''قانعِ'' لطفش
توئي ''غلام نبي'' اي گزيدهٔ رحمان
به اتحاد كه بوده است در نبي و علي
به اختصاص كه حق داده از پئ ِ ايشان
به لطفِ عام كه شان را براي امت بود
بقربِ خاص كه تحقيق داشته بميان
ترا جهان به جهانبانئ ابد مخصوص
مرا بلطفِ تو باد امتياز در اخوان

۲۴ــ قصيده

[در مدح مير فتح على خان تالپور ؟]

راسِ بِرّ و جود و آمال و رجا
شد مركّب در سمئ اعتلا
آنكه نازد بر وجودش روزگار
چون جنابِ مصطفىٰ بر مرتضىٰ
چون نباشد افتخارِ روزگار
روزگارش داد دين را پر بها
بى بها درّي ز كانِ فخر شد
خورد تا در گوشِ عالم زو ثنا
يا رب اين ذاتِ مقدّس را مگر
از پئ احيائ دين دادي جلا

دین ز ارضِ ''سند'' رفته بود پاک
گر نه این حامیٔ دین دادش ضیا
این ولایٔ اهلبیت ست که از آن
بهرهٔ دارین بردند اولیا
یمنِ این دینداری آن ''میر'' سترگ
بر اعادی شد مظفر هر کجا
پنجه اش تابد بوقت دست برد
بازوی رستم به تائیدِ خدا
چون سنانِ گیو در جنگِ پشن
تیغِ او جوشن شگاف است در وغا
دائما بر هفتخوانِ همتش
شیر شرزه می شود زله ربا
نقشِ گامِ توسنِ او را ظفر
می کشد دائم بدیده توتیا
از مقعّر تا محدّب سطحِ خاک
زیرِ پایٔ توسنش شد فتح زا
فطرتش را جز به فطرت کس نیافت
در خورِ مه کی بود ضوی سها
هست خوش مجموعهٔ حسنِ معاش
نسخهٔ اخلاق ذاتش بی ریا
فطنتِ او از معاد ست پر خبر
آن چو اکسیر ست و این چون کیمیا

در حذاقت دست و سعیٔ او یقین
بو علي سینا و قانونِ شفا
از سخن پیدا نه بوده جز سخن
او نمود احیا ز سر این مرده را
در کمالاتش که بی حصر و حد ست
خامهٔ ''قانع'' کجا پوید کجا
بر دعا بهتر که سازم اعتصام
کان بود محیئ آدابِ رجا
تا ولایٔ اهلبیت ست عزّ دین
عزّ دینش باد اقبال آشنا

———

۲۵ـ ترجیع بند در نعت حضرت محمد مصطفی

[۱]

از صورتِ کارِ من مپرسید — و از وجهِ غبارِ من مپرسید
در گردشِ آسمانِ نیلي — از لیل و نهارِ من مپرسید
بر وجهِ ملال غازه دارم — از رنگِ نثارِ من مپرسید
پیمانهٔ عمر گشته لب ریز — از حالتِ رازِ من مپرسید
در کشورِ بیکسي بزادم — از شهر و دیارِ من مپرسید
چون لاله بداغ بسته‌ام دل — از برگ و بهارِ من مپرسید
چون خون‌جگرست نوش‌دائم — از وضع و شمارِ من مپرسید

بر سهمِ حوادثِ زمانه
دارم دلکی جفا نشانه

[۲]

عمریست که سوز و ساز دارم — داغِ جگرست برگ و بارم
از آتشِ انده و تالّم — بر هستیٔ خود شراره کارم
پروردهٔ دودمانِ دردم — بر غصه و غم بود مدارم
بر پای سکون شعله بندم — در دیدهٔ غم خلیده خارم
می نوشِ خُمِ ملال و رنجم — حسرت کشِ دار روزگارم
از سوختگیٔ اخترِ بخت — برق است ثمر سیه بهارم
با این نَیِ کلک آتشین دم — شرحِ غمِ خود چسان نگارم

بر سهمِ حوادثِ زمانه
دارم دلکی جفا نشانه

[۳]

ای دوست دواي دردمندی — تا چند بر این صفت پسندي
يادي ز زمانهٔ گذشته — دادِ دلِ زار دردمندی
زین پیش کجا بود سزاوار — بر آتشِ غم کنم سپندي
غمهاي تمام عمر ریزد — لحظه برخِ من ار بخندی
نبود ز مروّت آنکه باشم — زین پس بدیار غم......
زین شیشهٔ طاقت و نوا را — افگنده قضا چو از بلندی
غیر از تو که واقفِ درونی — گویم به که حال چون و چندی

بر سهمِ حوادثِ زمانه
دارم دلکي جفا نشانه

[۴]

آخر نگهي ز لطفِ جانان — بر دردِ منِ ضعیف درمان

بین حالت زار و زود بخشا | چون آمده است بر لبم جان
ای شاه سریر صدرِ لولاک | انکار ز کمترین غلامان
گردون که بمن عدوِ جانی ست | بی حکمِ تو نیست لحظه گردان
بی وصلِ تو ای ارم شمائل | بر من شده این حیات زندان
جز تو که کند شفقت و رحم | بر حالتِ زارِ مستمندان
این وقت سرِ ترحّمِ تست | که مشکلِ جمله ساز آسان

بر سهمِ حوادثِ زمانه
دارم دلکی جفا نشانه

[۵]

اکنون که ز دوستان وفا شد | بیگانه نما هر آشنا شد
عنقا صفت ست گم مروّت | کارِ که و مه سرِ دغا شد
نا مانده نشانی از محبت | یکسر ز جهانیان حیا شد
رنگی که بروی مهر بایست | گلگونهٔ چهرهٔ جفا شد
چون غنچه مرا ز باغ روزی | از خونِ درون امتلا شد
در دهر برای کس مبادا | از غصّه هرآنچه بهرِ ما شد
یک شمّه به حضرتت گذارم | کز گردشِ آسمان چها شد

بر سهمِ حوادثِ زمانه
دارم دلکی جفا نشانه

[۶]

بر حالتِ زارِ من به بخشا | از روی نوازش ای دلارا
گم گشته امل ز بهرِ اخوان | امید نه ماند در احبّا

عام است به دهر دردمندی | آورده هجوم بیکسی ها
خاصه ز برای من که دارم | لبریزِ هجومِ دهر دل را
بر درگهت آمدم به امید | یعنی که به گدیه های اعطا
غیر از درِ تو پناه نبود | در دهر ز دستِ جورِ اعدا
این ست کمی ز ما جرایم | کن دادِ مرا ز مهر اصغا

بر سهمِ حوادثِ زمانه
دارم دلکی جفا نشانه

[۷]

ای از تو وجود یافته جود | بر جمله جهان خدات بستود
هر هفت زمین و آسمانها | خاصه ز پیِ تو گشت موجود
حق را ز وجودِ جمله عالم | غیر از تو دگر نبود مقصود
نقصان نه کند کسی براهت | با مهرِ تو در زیان بود سود
تا چند بچشمِ اهلِ عالم | باشم همه خوار و زار و مردود
چون بر درت آمدم به امید | بشتاب پِیِ نوازشم زود
کن رحم به بیکسیِ "قانع" | بخشا برِ خاطرِ غم اندود

بر سهمِ حوادثِ زمانه
دارم دلکی جفا نشانه

۲۶- ترجیع بند در نعت حضرت محمد مصطفی(ص)

[۱]

از هوس بیقرار می گردم / به هوا چون غبار می گردم
کو به کو و دیار می گردم / برّ و کوه و بحار می گردم
گه چو دیوانه وار می گردم / گه چو عاقل به کار می گردم
گه سرِ اعتبار می گردم / گاه بر گردِ عار می گردم
بند نقش و نگار می گردم / جمله بی اختیار می گردم
همچو خس بر شرار می گردم / سخت بی زینهار می گردم

یا رسول الامین تو رحم کنی
آنچه ناید بگفت فهم کنی

[۲]

ذره وارم به هر طرف در پو / کو به کو سو به سو به جست و جو
گاه بر بالِ طیرِ رنگ و بو / گه تهِ طیلسان گفت و گو
همچو سرو ایستاده بر لبِ جو / همچو قمری همی زنم کوکو
هر زمان در دلم هموست همو / سعیِ من یافته است منهجِ هو
چون ندارم کسی بغیر از تو / هست ابرام بنده‌ها را خو
بین بقیدِ هموم گشته گرو / قال و حالِ مرا به مهر شنو

یا رسول الامین تو رحم کنی
آنچه ناید به گفت فهم کنی

[۳]

من کی و عرضِ حال این چه مجال / کس نه بافد به تار و پود محال
همچو آئینه گشت محوِ خیال / هر زمانی زنم بسی تمثال
بسته بارِ الم به فرقِ ملال / میکنم سیرِ شهرِ بندِ مثال
چشم بر ابروی چو خشک سفال / گه زنم قطره در رهِ اهمال
گه شده تنگدل چو کلک ز نال / ناله‌ای سر کند زبانِ حال
شد ادب پای بندِ طیرِ مقال / ورنه تفصیل دارد این اجمال

یا رسول الامین تو رحم کنی
آنچه ناید به گفت فهم کنی

[۴]

نظری بر امیدواریِ من / کرمی سوی انتظاریِ من
همچو سیماب بیقراریِ من / گشت ترکیب خاکساریِ من

ظاهر است حالِ دل فگاریٔ من   داغ کرده ست لاله کاریٔ من
می نه بیند کسی بخواریٔ من   روز و شب بر درِ تو زاریٔ من
مردم از دستِ اشکباریٔ من   پا کشیده ز غمگساریٔ من
جز تو نبود سزای یاریٔ من   من و این عرضِ جان نثاریٔ من

یا رسول الامین تو رحم کنی
آنچه ناید به گفت فهم کنی

[۵]

فتنه زار است روزگارِ کهن   داغ شد لاله از سوادِ محن
نیست خیری بخیری و به سمن   گل نموده ست چاک پیراهن
روشن ست از سیاهیٔ سوسن   که ز نقشِ وفا تهی ست زمن
رنگِ امید کس برد بچه فن   هست صد برگ پاره پاره کفن
راستی شد ز سروِ این گلشن   قمری از غصّه چون نه سوزد تن
شوخ نعمانی ست آتش زن   جعفری در خموشی ست به سخن

یا رسول الامین تو رحم کنی
آنچه ناید به گفت فهم کنی

[۶]

اهلِ دنیا همه غرض جویند   همچو گل بندِ جامهٔ بویند
شبنم آسا ز مهر یکسویند   گلِ رعنا مثال دو رویند
کینه ورزند و دشمنی خویند   نقش پیرای چینِ ابرویند
راهِ اخلاص کم همی پویند   سوی کین جمله در تگ و دویند
حرف بازیٔ تختهٔ سویند   نَرد صورت به بندِ قابو یند

من چه گویم از آنچه می گویند   نه مسلمان صفت نه هندویند

یا رسول الامین تو رحم کنی
آنچه ناید به گفت فهم کنی

[۷]

سخت خواریست در بدر گشتن   چون درم داغِ سیم و زر گشتن
سنگ خوردن سرِ ثمر گشتن   اوفتادن ز پا بسر گشتن
بهر نام و نشان اثر گشتن   بر جناحِ ملال بر گشتن
مردم آسا به چشمِ تر گشتن   دیده حق جانبِ نظر گشتن
کی بود از درِ تو بر گشتن   جمله تن خاکِ ره گذر گشتن
از رهِ عرض بی خبر گشتن   هست امید بهره ور گشتن

یا رسول الامین تو رحم کنی
آنچه ناید به گفت فهم کنی

[۸]

دورهٔ انقلاب می بینم   رنگِ دیگر بر آب می بینم
آسمان را خراب می بینم   ماه مشتاقِ تاب می بینم
دهر دشتِ سراب می بینم   تشنگی در سحاب می بینم
مهر اندر نقاب می بینم   ذرّه در اضطراب می بینم
بحر ها را گل آب می بینم   دلِ ماهی کباب می بینم
بغض در شیخ و شاب می بینم   مدّعا لا جواب می بینم

یا رسول الامین تو رحم کنی
آنچه ناید به گفت فهم کنی

[۹]

آشنا دست و پا نزد بر کام   پُر خطر گشت راهِ بحر و ظلام
مانده در بندِ موجهٔ آلام   می زنم کف بکف بحسرتِ تام
سويِ ساحل نظر کنم مادام   نیست کس یار چونتو خیرِ انام
اي محیطِ امیدِ من بخرام   آبیاریٔ کشتِ این ناکام
بگسل از دستِ غیرِ خویش زمام   بحقِ اتحادِ آلِ کرام
آنچه داني سزا کنی اکرام   بنده ام بنده اي شهِ با نام
یا رسول الامین تو رحم کنی
آنچه ناید به گفت فهم کني

[۱۰]

چشمهٔ فیضِ تو همیشه بجوش   کز ندایش مرا پُر ست دو گوش
بسته ما را امید بر سرِ دوش   وا نموده ز خرّمي آغوش
رهبرِ راهِ من بس است سروش   قطره زن گرم چون شراره بکوش
می زنم بال سوی شاهدِ نوش   چشم پر آب، سینه پُر به‌خروش
دل همه آرزو و لبِ خاموش   گاه از بادهٔ امل مستی نوش
که بخود از ندامتم روپوش   ''قانع'' خویش را مکن فرموش
یا رسول الامین تو رحم کني
آنچه ناید به گفت فهم کني

۲۷- مخمس در منقبت حضرات علیهم السلام

[خداي تعالیٰ]

ما موجهٔ بحرِ اعتلائیم   چون در همه پاکی و صفائیم
لبریزِ حقیقتِ خدائیم   گر غرق و اگرچه در شنائیم
مانندِ حباب جمله مائیم

[محمد مصطفیٰ]

حلاّلِ معانيِ یقینیم   کشّافِ رموزِ آن و اینیم
بر دستِ زمانه چون نگینیم   الحمدلله که پاک دینیم
یعني سرِ راهِ مصطفائیم

[علي مرتضی]

هر رنگِ هوس ز رخ ستردیم   در چشمهٔ مهر تن فشردیم
از خُمِّ غدیر باده خوردیم   در حُبِّ علي نصیبه بردیم
سرشار ز نشّهٔ ولائیم

[امام حسن]

از کف ندهیم رشتهٔ غم   گر چاک شویم ور چه مرهم
از بهرِ حَسَن همیشه درهم   الماسِ الم بکامِ ما ضم
سیراب ز زهرِ امتلائیم

[امام حسین]

از رنگِ سرور صاف و پاکیم   در دهر همیشه پُر هلاکیم
خونین جگریم و درد ناکیم   در هَمِّ حسین سینه چاکیم
ما غنچهٔ باغِ کربلائیم

[فاطمة الزهرا]

کردیم وضو در آب کوثر   وز چشمهٔ سلسبیل لب تر
آهنگِ حجاز کرده از بر   راهی زده جانبِ پیمبر
در مدحِ بتول می سرائیم

[امام زین العابدین]

در بیکسییم و گرچه ناشاد   وز جورِ زمانه انده آباد
اکنون همه هَمّ داده برباد   از مدحتِ شاهِ زینِ عباد
تسکین دهِ خویش برملائیم

[امام محمد باقر]

بودیم ز جهل جمله ابتر   گم کرده براهِ بی سران سر
همواره گو مذلّت اندر   هادي شده تاکه علمِ باقر
تفسیرِ معانیٔ هدائیم

[امام جعفر صادق]

هر چند ز ذرّه ایم هم کم   چون صبح ز صدق بر زده دم
از مهر گرفته ایم عالم   یعنی که گزیده دینِ اعظم
بر مذهبِ جعفري فدائیم

[امام محمد کاظم]

بر طورِ یقین نظر نمودیم   وز ایمنِ دل دري کشودیم
رو بر درِ کاظم ار نه بودیم   کَي لائقِ این مقام بودیم
کآئینهٔ مهر را ضیائیم

•

[امام محمد رضا]

انوارِ قبول در خورِ ماست   آثارِ وصول رهبرِ ماست
خورشید کمینه چاکرِ ماست   گردون بسجود بر درِ ماست
ما خادمِ درگهِ رضائیم

[امام علي نقی]

چون مهرِ نقي بسینه داریم   آئینهٔ رونماي یاریم
حیرتگهِ رنگِ اعتباریم   آبِ رخِ عکسِ اختیاریم
خورشید صفت همه ضیائیم

[امام محمد تقی]

وحدت کدهٔ جهانِ رازیم   تمثالِ سجنجلِ مجازیم
در راهِ ولا تمام سازیم   با حبِّ نبی چو پاکبازیم
عکسِ رخِ جلوهٔ صفائیم

[امام محمد عسکري]

هستیم ز جمله راه آگه   دانیم حسابِ گاه و بیگه
در باغِ زمانه همچو لاله   با داغِ ولاي عسکری شه
جامی بکف از مَیِ هدائیم

[امام مهدی آخرالزمان]

خوردیم ز بادهٔ هدایت   رفتیم بجادهٔ هدایت
راندیم پیادهٔ هدایت   در عرصهٔ دادهٔ هدایت
"قانع" چو به مهدي آشنائیم

۲۸- قصیده [نامکمل]

(منقول از مقالات الشعرا)

صبح دم چون ابر بندد چشمِ خون پالائ من
نُه فلک یک دشت سیلابی کند دريائ من
مرغِ خاور شهپرِ طیران بریزد در سما
شاهبازِ آه تازد بال در بیدای من
محشر بی طاقتی بر پا نموده هر طرف
صورِ اسرافیل یعنی آهِ جان فرسائ من
جاي گل مجنونی از هر گوشهٔ بر می زند
تا صبا زد شانه اندر گیسوئ لیلاي من

بحر را آغوشِ ساحل گر نگشتی مهدِ امن
چون بیاسودی ز موجِ اشک طوفان زای من

رعد می غرد پیْ هم برق می نالد چو نار
شیون ایجاد ست گویا بانگها یا های من

چرخ در چرخ است و انجم شعله افروزِ هجوم
ماتم آباد ست امشب در مصیبتهای من

کی سرِ بی طاقتی ها سوده گردد در رهش
شوق غالب رهنمائی کرده در صحرای من

خار خارِ آرزو در پای رهرو نا بلد
رفتن از خود شارعِ عام است بر ماوای من

[illegible] را [illegible] حاصل از [illegible] [illegible] امن
[illegible] از [illegible] [illegible] رای من
[illegible] می [illegible] [illegible] می نالد بر او
[illegible] [illegible] [illegible] های من
[illegible] در [illegible] است و [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] در [illegible] های من
ای [illegible] طاقتی ها [illegible] گرده [illegible]
[illegible] [illegible] کرده در صحرای من
خار خار [illegible] در [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] بر پاهای من